

श्रीपरिमलप्रकाशनम्
संख्या-४०

श्रीसुयमीन्द्र
संख्या-१

जगद्गुरुसर्वतन्त्रस्वतन्त्र
श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचिता

परतत्त्वप्रकाशिका *

आंग्ल-संस्कृतोपेक्षातसमेता
लघुटिप्पणीयुता

संपादकाः

क्षरस्वतीकण्ठाभरणं, विद्यावाचस्पतिः

राजा. एस्. गुरुराजाचार्यः

तथा

विद्यारत्नम्, विद्याभूषणम्

आर्. एस्. पञ्चमुखी, एं.ए.,

भारतसर्वकारीय शिक्षा-समाजाभ्युदय
मन्त्रागारस्य धनसाहाय्येन मुद्रापिता

नञ्जनगूड

श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरद्वारा
(प्रकाशिता)

1972

प्रथममुद्रणम् : 1972

जगद्गुरु

श्रीराघवेन्द्रगुरुमार्चभौमत्रिशतमानोत्सव—
श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिररजतोष्मव—
सरणग्रन्थः

(सर्वे अधिकाराः प्रकाशकैः स्वायत्तीकृताः)

मूल्यम् :- रूप्यपञ्चकम्

मुद्रकाः

श्रीपरिमल प्रेस्
श्रीचामराजद्विमार्गः
मैसूरु-४

प्रकाशकाः

श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरम्

“ गोपुरदर्शिनी ”

राष्ट्रपतिरोड्

नञ्जनगूड्

(मैसूरु राज्यम्)

MANUSCRIPT APPARATUS

The Paratattva-Prakashika, a critique on Shivakarnamrita and Shivatattva-Viveka of Appayya Dixitar written by the great Sri Vijayindrathirtha is edited with the texts based on the following manuscripts. The manuscripts are secured from Pandi-Sri S. Venugopalachar of Nanjangud; 'Vidyaratnam' Sri R. S. Panchamukhi, M.A., Retired Director, Kannada research Institute; Chairman, Karnataka historical society, Dharwar; Vidwan, 'Darshana ratnam' Prof. K. T. Pandurangi M.A., Sanskrit Professor, Bangalore University; Director, Shri Vidyadheesha Sanskrit manuscript library, Dharwar; Sri Acharya Nagarajacharya of Mantralaya and also the original Palm-leaf manuscript preserved in 'Sri Suyami-Sumatindra Sanskrit manuscript library' of Sri Parimala Research and Publishing House, Nanjangud.

A brief description of manuscripts used for the purpose of constituting the text and critical study and research is given below. The alphabet used is Devanagari.

1. Original palm-leaf manuscript: This is borrowed from 'Sri Suyami-Sumatindra Sanskrit manuscript library' of Shri Parimala Research and Publishing House, Nanjangud, which contains 43 leaves of 2 pages. The size of the manuscript is 19"x1 3/4". Each page contains 8 or 9 lines. The manuscript is about three centuries old and the hand-writing is very beautiful.

2. फ. (Paper) This manuscript is received from Sri Acharya Nagarajacharya of Mantralayam which belongs to the private collections of Sri Acharya Venkobacharya. The size of each page is 13"x3 1/2" and contains 15-16 lines which is well preserved. This is about 150 years old and the Script is legible.

3. ख. (Paper). This manuscript is received from Vidyaratnam, Panditaraja, Sri R. S. Panchamukhi, M.A., Dharwar. It

contains 56 Sheets of two pages and the size is 12"x3". Each page contains 13-14 lines and though the Script is small it is legible. It is about a century old.

4. ण. (Paper). This is received from 'Darshana ratnam' Vidwan Prof. K. T. Pandurangi, M.A., Bangalore. The manuscript size is 14" x 4" and contains 14 lines. This is about 120 years old.

5. ञ. (Palm-leaf). This is borrowed from Pandit Sri S. Venugopalacharya of Nanjangud, which contains 56 leaves of 2 pages, the size being 15"x1 1/2". Each page contains 6 lines. The Script is illegible at some places. It is about 2 centuries Old.

6. ञ (paper). This incomplete Mss. is also received from Sri S. Venugopalacharya which contains 54 leaves of 2 pages. The size is 10"x4 3/4" and contains 10 lines each.

Out of six manuscripts mentioned above, only ण and ञ are incomplete and have helped very much in determining the correct text of Paratattva Prakashika. The style is akin to that of Sri Vijayeendra Thirtha, as it is seen in his other works namely Bhodavidya Vilasa, Nyayamoukthika Mala, Shrutyartha-sara etc. The readings of other manuscripts are given under foot notes at relevant places. On the whole, the text can faithfully be accepted as correct, for the readings do not vary very much.

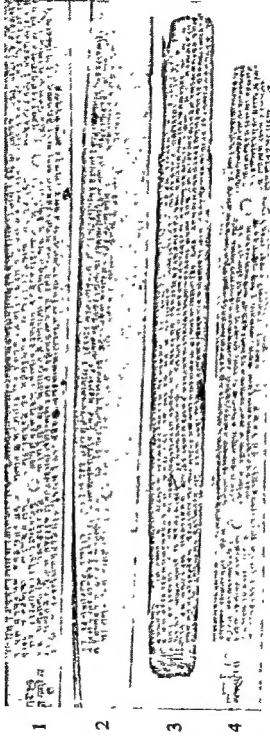
I hereby express my gratitude to all Libraries and Scholars who have kindly lent me the copies of manuscripts. I am also grateful to Sri R. S. Panchamukhi, M.A., who has helped me in research and edition of this work with his useful suggestions in constituting the correct text of the work.

Paridhavi
Karthika Shukla
Balipratipat
6-11-1972
Bighouse, Nanjangud

Raja S. Gururajacharya
Editor

PARATATTVA - PRAKASHIKA

(Original Palm-leaf and ꣳ Manuscripts)

- 1 Original · Beginning of First page
- 2 Original End of the manuscript
- 3 ꣳ Inner pages
- 4 ꣳ Inner pages

श्रीराघनेन्द्रस्वामिनामठाधीश्वरा

परमपूज्या

श्रीमत्सुशीलेन्द्रतीर्थश्रीपादाः

सुधाधमलसद्बोध सुकीर्तिविलासदिशम् ।

सुधीसन्तुल्यगुणं सुशीलेन्द्रगुरु मजे ॥

✽ ग्रन्थसमर्पणम् ✽

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमज्जगद्गुरु
श्रीमन्मध्वाचार्यमुख्यमहासंस्थानाधीश्वर
श्रीमन्मूलरामचन्द्रदेवदिव्यश्रीपादपञ्जाराधकश्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौम-
मठीपदिग्विजयविद्यासिंहामनाधीश्वरविद्याचक्रवर्ति

परमपूज्य

श्रीमत्सुशीलेन्द्रतीर्थश्रीपादानां

चरणसरोजसन्निधौ

सभक्तिप्रकर्ष

समर्पितोऽयं ग्रन्थः राजतेतराम्

TABLE OF CONTENTS

	Page
1 Dedication	
2 Our Selves: (Sri Parimala Research and Publishing House)	1-10
3 Introduction	11-26
4 श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरोदन्तः	1-vii
5 उपोद्घातः I	ix-xxxii
" II ग्रन्थकर्तृपरिचयः	xxxiii-Lii
" III परतत्त्वप्रकाशिकापरिचयः	Liii-Lvi
" IV ग्रन्थमातृकाः	Lvii-Liv
6 श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचिता परतत्त्वप्रकाशिका (Text of Paratattva-Prakashika)	1-87
7 Appendix :	
i) Purva & Uttara Mimamsa Sutas. Adhikaranas and Nyayas etc., cited in the Paratattva-Prakashika	91
ii) List of works quoted in the Para- tattva-Prakashika	93
8 Errata	97

Founder of
Sri Parimala Research & Publishing House
Late SRI SUYAMINDRA TIRTHA SWAMIJEE
of Sri Raghavendra Swamy Mutt
NANJANGUD

सुखतीर्थमताब्धीन्दुं सुधीन्द्रसुतसेवकम् ।

सुधापरिमलासक्तं सुयमीन्द्रगुरुं भजे ॥

BRINDAVANAM OF
Sri Vijayeendratirtha Swamijee
KUMBAKONAM

भक्तानामानसाभोजभानये कामप्रेनवे ।

नमता कल्पतरवे जयीद्रुगुरवे नम ॥

“ विद्याऽऽत्मनिमिदाबोधः ”

SRI PARIMALA RESEARCH AND PUBLISHING HOUSE, NANJANGUD

OUR India is eminently a land of Saints and Sages, whose influence has formed the warp and woof of Indian culture. Of these leaders of our inner culture, spiritual power house, Sri Raghavendra Swamy of Mantralaya claims the foremost place in our reverence and gratitude. He was an *Avatara purusha*, come to us for our exaltation. Service to humanity has been his only aim. He helped many in his previous *avatars* as Prahlada and, the Raja of Bactria, (Bahlika) and, Vyasa Raja Muni of Chandrika fame. Today it is exactly three hundred years ago, Guru Raghavendra entered into his own *samadhi* of his own accord and continues to bless us from his hallowed retreat. It is but fair that we should celebrate the Tri centenary of his disappearance from our sight on the dawn of the fourth century. Along with this festival, we are today celebrating the Silver Jubilee of our Parimala Research and Publishing House. In loving memory of the great Guru and the Silver Jubilee festival of our Research and Publishing House, we are happy to release to the public about sixteen volumes of our philosophical publications and a 'Parimala' Souvenir.

Our History

On this auspicious occasion, we recall our aims and reiterate our desire to dedicate ourselves for furthering our aims and activities in the service of our ancient but eternal Hindu culture. In our longest history ranging over more than six millenniums, our predecessors have left behind them, an amount of accumulated knowledge, which is very difficult and impossible to evaluate. Our richest treasure has dwindled considerably owing to the vandalism of man and time, beyond all repair and rescue. Yet,

we feel, enormous amount of such spiritual, cultural treasures are lying behind, neglected, in many a dark corners. Written in different scripts and on different materials, a host of scholars are required to rescue and resuscitate them. This is a task for the Government or millionaires with their enormous resources.

Undeterred by the immensity of the task, we resolved to contribute our mite in this glorious task of salvaging our Hindu culture, spite of our limited resources. But we had one great sage behind us egging on to undertake the venture, that is the late Sri Suyameendra Tirtha Swamigalu of Sri Raghavendraswamy Mutt of Nanjangud, who fittingly occupied the throne of Sri Madhvacharya (Raghavendra Swamy Mutt) for nearly 3 decades. The late saint was inspired to work for the cause of Hindu culture and shouldered on us the great but sacred responsibility of preserving and propagating our culture, at any cost. Hence a small group of young but enthusiastic scholars who were the descendants of Sri Raghavendra Swamiji banded together to fulfil the sacred command of the Guru, they were the late Dr H. K. Vedyasa Acharya, M.A., Ph.D., and "Vidyavachaspathi Vedanta Siromani Kavatilaka Raja S. Gururaja Acharya. Thus a small association called "The Parimala Research and Publishing House" was constituted on the sacred Narasimha Jayanti day in May 25th, 1945.

Then we started on our voyage of discovery, accompanied by Vidwan K. Srinivasa Acharya and the late Vidwan U. R. Ranganathacharya, and trudged and travelled all over the important cities of the Deccan and South India, viz., Tanjore, Kumbakonam, Srirangam, Madura, Trivandrum, Pollachi, Madras, Coimbatore, Salem, Nanjangud, Sosale, Bannur, T. Narasipur, Hassan, Mysore, Bangalore, Tumkur, Hiriyur, Chellakere, Davanagere, Chikkamagalur, Honnali, Kadur, Kolar, Mulbagal, Mangalore, Udipi, Bellary, Hospet, Kamalapur, Kampli, Ramasagar, Harapanahalli, Harihar, Haveri, Ritti, Savanur, Alur, Hubli, Gadag, Dharwar, Bagalkot, Bijapur, Belgaum, Adoni, Karnul,

Mantralaya, Veni Somapura, Ajee, Manavi, Raichur, Ling-sugar, Gulbarga, Hyderabad, Miraj Shabad, Pandarpur, Kolhapur, Sholapur, Poona, Bombay and other places, hamlets and towns. We contacted the scholars of all the three schools of Philosophy and examined thousands of palm leaf and hand-written paper MSS and secured as much as possible for our Research Library.

We visited the leading oriental libraries in Mysore, Tanjore, Madras, Hyderabad, Travancore, Cochin, and other private collections such as those of the late Dr Nagaraja Sarma. We copied as many as possible old MSS and many we bought for a price from the trady owners, in places like Ritti, Haveri and Chitradurga, and others were received as gifts from their generous owners.

In our travels, we found many incomplete MSS ; but were also glad to discover that there are still several rare and unpublished works. It is only quite a recent knowledge, that literary giants like, Sri Vijayeendra, Sudheendra, Sumateendra, Vadeendra and others had written hundreds of books. It is our good fortune that we could secure nearly 100 MSS of the writings of those sages—Thus our tradition was confirmed that there must be many more to be recovered by us. In a way we are happy yet humble that we have done some work for the cause of our learning. Those MSS form our proud treasure house of knowledge. It is our earnest desire soon to publish a descriptive catalogue of the rare books in our sacred collection with us.

Thus for nearly three decades we have been engaged in our labour of love, inspite of expenditure of money and human energy. We have been enabled to publish in all 36 books from our research bureau, and on this occasion our sacred duty is to acknowledge the help rendered to us ungrudging by the following galaxy of matchless scholars, viz, Durgam Bhimacharya, D Vasudevacharya, N Vijayeendra Acharya, Acharya Venkobacharya and other learned men.

On this occasion, again it is our duty to remember with gratitude unstinted, and generous encouragement by the late Sri Suyameendra Teertha Swamiji and the yeoman service rendered by the brilliant and erudite but short lived scholar the late Dr H K Vedavyasacharya, M A, Phd, We miss them very sadly on this auspicious day, with great wrench in us

Our Future Aims

(1) Collection of ancient MSS (2) Their preservation, (3) Copying them de novo, (4) Research (5) Publication, (6) Publishing in simple, easy, Kannada, Tamil, Telugu, Hindi and English, several Sanskrit works, (7) appointment of lecturers of Hinduism, (8) Foundation of a study circle of our sacred books, (9) Spreading abroad, our collected treasure house of knowledge and the eternal message of the Sage Sri Raghavendraswamy

Our Publications

- (1) *Sri Sivrateendra Vijaya Kaṇḍa*
—by U R Ranganatha Acharya
- (2) *Drishtānta Sathakam*
—by Raja S Gururajacharya
- (3) ' *Brahmasutra Nyāya Sangra* '
—by Sri Vijayendra Teertha
- (4) *Madhva's Tattva Vada*
—by Dr H K Vedavyasacharya
- (5) *Prāṭisankalpa Gadya*
—by Sri Raghavendra Teertha
- (6) *Dvaita Vedanta*
—by T K Venugopala Acharya
- (7) *Sāṃsa Sarvasava Khandana*
—by Sri Vijayendra Teertha

- (8) *Bheda Vidya Vilasa*
—by Sri Vijayeendra Teertha
- (9) *Naradiya Siksha* (Kannada)
—by Prof. D. Vasudevacharya
- (10) *Sanatana Dharma Pradeepa* (Kannada)
—by Raja S. Gururajacharya
- (11) *Guru Charite* (Kannada)
—by H. K. Vedavyasa Acharya, P.h.d.,
- (12) *Sri Hari Guru Stavaraaja* (A collection)
- (13) *Sri Hari Guru Kirtana Tara Hāra* ('Kamalesha')
—by Raja S. Gururajacharya
- (14) *Sri 'Kamalesha' Keertana Manjari*
(with musical notation). —by Raju S. Gururajacharya
- (15) *Upasamhara Vijaya*
—by Sri Vijayeendra Teertha
- (16) *Sattattva Ratnavali* (Articles in Sanskrit, Kannada and English)
—Sri Suyameendra Teertha commemoration volume.
- (17) *Sri Ramacharita Manjari*
—by (Sri Raghavendra Swami)
Comm. by Raja S. Gururajacharya
- (18) *Sri Raghavendra Vijaya Kavya*
—by Sri Narayanacharya
- (19) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamigalu* (Kannada)
—by Mula Raghupati
- (20) *Daitya Balaka Prahlāda*
—by Dr. R. S. Panchamukhi
- (21) *Sana Sarvasva Khandana* (II Edition) Sri Vijayindra Tirtha
- (22) *Jagadguru Sri Raghavendra Swami* (Hindi)
—by Tr. S. K. Venkataramanacharya

- (23) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy*
—by Tr Sri G B Joshi (English)
- (24) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy* (II Edition)
—by Mula Raghupati
- (25) *Praneya Nava Malika* (Anu Madhwa Vijaya)
—Comm by Sri Raghavendra Swami before he became Sanyasi
- (26) *Karnataka Haridasaru* (A critical study of Haridasas of Karnataka)
—by Late Dr H K Vedavyasacharya
- (27) *Teertha Prabandha*
—by Sri Vaadiraja Tirtha
—Kannada Comm by Prof S V Bheema Bhatta,
- (28) *Mahabharata Manthana*
—by Late Sri R S Despande
- (29) *Sanatsujateeya* (Trans)
—by Sri T K Venugopal Dasaru
- (30) *Mantralaya Prabhu*
—by Raja S Gururajacharya
- (31) *Parimalarya Pattabhisheka*
—by Raja S Gururajacharya
- (32) *Sri Guru Gunastava* (Śrinam Vadeendra Teertha)
—Tr Raja S Gururajacharya
- (33) *Sri Dhirendrashtaka* (Sataru Acharya)
—Tr Sri Ritti Venkannacharya
- (34) *Sri Vishnu Sahasranama Stotra* (original)
- (35) *Ajajja Vijajeendraru* (critical appreciation)
—by Raja S Gururajacharya

- (36) *Sri Hari Gurustavaraja* (II Edition)
—(a collection)

Pamphlets also

(1) <i>Mantralaya Yatra</i>	—by Raja S. G. Acharya
(2) <i>Ramacharitra Manjari</i>	—Tr. Shatpadī metre by R.S.G.
(3) <i>Krishnacharita Manjari</i>	—Tr Shatpadī metre by R.S.G.
(4) <i>Durītapahāra Stotra</i>	—by Sri Vijayeendra Teertha —Tr. by Raja S. Gururajacharya
(5) <i>Dasavatara Stavana</i>	—by Sri Raghavendraswamy —Tr. by Raja S Gururajacharya
(6) <i>Venkatesa Kalyana</i>	—by Sri T. K. V. & Others

The 'Parimala' Journal

Our sole dominant aim has been to bring to light, the vast depository of Hindu culture in its different faces, of Philosophy, Literature, Religion and culture, embedded in hundreds of volumes, and couch them in sweet kannada for the benefit of the countless millions of the followers of the guru. It is the sacred duty of all those followers of Sri Madhwacharya to uphold and propagate his philosophy of realism. We have *Published special memorial numbers on:*

- (1) Guru Raja Sri Raghavendra Swamy. (2) Teekacharya. (3) Chandrika Acharya (4) Sri Suyameendra Teertha Special number. (5) Sri Suyayeendra Teertha, Special number. (6) Purandara Dasa, 4th Centenary Special number. (7) Sri Suyameendra Teertah's Diamond Jubille number. (8) Sri Vidya Payonidhi Teertha Special number.

It is also our pleasant duty to remember that the great encouragement given to us by our Sri Suyameendra Teertha has been continued by his worthy successor Sri Sujayendra Teertha and we undertake our future task fully fortified by his holy blessings to guide and protect us

We are quite conscious of our shortcomings due to economic disabilities. There are still several hundred MSS awaiting publication. They require to be published in original and in our regional languages for the benefit of the vast majority. It is also our earnest desire to publish our journal 'Parimala' in all our local languages. These will be our future task we must undertake.

Such a task of collection, publication and translation will require several lakhs of rupees. We require the help of pandits and poets in our task. This immense task can be made light and possible, only if our mutts, our government and millionaires come forward offering their help and cooperation. So on this occasion we again appeal to all those people to help us, to guide us, to support us.

We give below, a list of 16 books, we are releasing for the public on this auspicious occasion.

(1) *Paratattva Prakāśika*

—by Sri Vajayendra Teertha

(2) *Sri Krishna Charitra Manjari*

—by Guru Sri Raghavendra

Com by Sri Narayanacharya

(3) *Sri Krishna Charitra Manjari*

Sri Raghavendra Swamy

(Kannada Tr) —by Raja S Gururajacharya

(4) *Sri Ramacharitra Manjari*

—by Sri Raghavendra Swamy

Sanskrit Com by Sri Lakshmi-
narayanacharya Kan Com by—
Rajā Ś Gururajacharya.

(5) *Katakopanishad Khandartha*

—by Sri Raghavendra Swamy

(6) *Katakopanishad Sra*

Kan Tr by—Prof Ś V Bheema
Baht

(7) *Prameya Sangraha*

—by Sri Raghavendra Swamy

(8) *Tattva Sankhyanam*

(with Teeka and Com by—Vija-
yeendra Thirtha and Ragavendra
Tirtha)

(9) *Tattva Sankhyanam*

Com in Kannada by— Vidwan
Ritti Venkannacharya

(10) *Sri Nyaya Sudha Parimala Prasara*

—by Vidya Ratnam Late Acharya
Venkobacharya

(11) *Sri Nyaya Sudha*

A critique (in English) by Vidya
Ratnam Dr R S Panchmukhi,
M A

(12) *Bharata Deshada Samskriti Parichaya*

—by Sri R S Panchamukhi

(13) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy*

(Kannada)

—by 'Mula Raghupati'

(14) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy*

(Hindi) by— "Sri Ramana"

(15) *Jagadguru Sri Raghavendra Swamy*

The great Saint of South India

Tr by Vidwan Sri G B Joshi

(16) *Parimala Souvenir* (Kan Sans
English and Hindi)

(17) *Geetartah Sangraha* (in the press)
By—Guru Raghavendra Teertha

Our indebtedness and thanks

Now we thank all those who helped us with gifts of palm leaf, Mss in research work, in collection, in Editing in printing, Proof correction, translations into English, Kannada, and Hindi and we pray that may God and the great guru will bless them

In final, we wish that our country may attain peace and prosperity, based on our Sanathana dharma of the Aryan Rishis Let the thirst for knowledge and truth increase day by day Let our own Research and Publishing institution grow in stature and volume, serving as a beacon light for all our country men May God grant us ability to serve the noble cause and facilities to support them This is our Prayer to Our Great Guru Sri Raghavendra and God Mula Ramachandra Murthy.

*Palace Road,
Nanjangud,
29-9-1971*

RAJA S GURURAJACHARYA,
*Director and Editor-in-Chief,
Sri Parimala Research and
Publishing House*

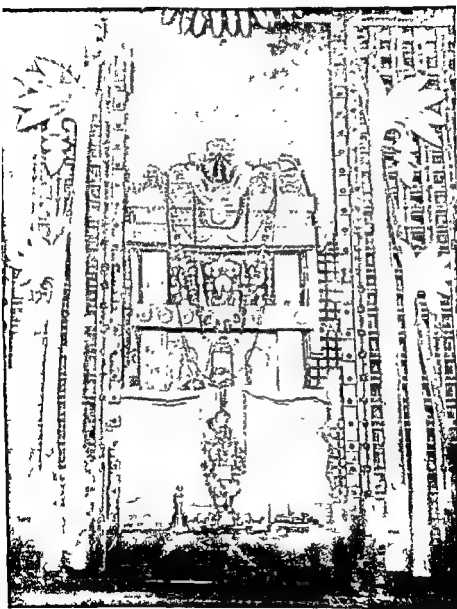
Saraswathi Kanthabharanam, Vidyavachaspati

Raja J. Gururajacharya

Founder, Director and Editor of
Sri Parmala Research and Publishing House, Nanjangud

SRI RAGHAVENDRA SWAMIJI'S
MOOLA-BRINDAVANAM
MANTRALAYA

दुर्वादिध्वान्तरवये वैष्णवेन्दीवरेन्दवे ।

श्रीराघवेन्द्रगुरवे नमोज्ज्वल्यन्तदयारणे ॥

Sri Gururajo Vijayate

PARATATVA PRAKASIKA

INTRODUCTION :

The work published here for the first-time was composed by Sri Vijayīndratīrtha Śrīpāda the celebrated saint philosopher of South India. He has written as many as 104 works of great philosophical merit all directed to expound and defend the Siddhānta of Śrī Madhvāchārya against the criticisms of the scholars of opposite schools of thought — Particularly Brahmādvaita of Śrī Śāṅkarāchārya and Śivādvaita of Śrīkaṇṭha. The greatest protagonist of the latter school was Śrī Appayyadīkshita, a trenchant critic of Madhva Siddhānta. Śrī Vijayīndratīrtha spared no pains to silence and put down his adversaries particularly Śrī Appayyadīkshita in scholastic disputation. The present work *Paratatva Prakāśikā* is a direct reply to the works of Śrī Appayyadīkshita, viz. *Sivatatva Vivēka* and *Sivakarṇāmṛitam* which aim at establishing that Para-Brahma or Paratatva taught in the Brahmasutras of Bādarāyaṇa (ॐ अथातो ब्रह्मविज्ञप्तासा ॐ and ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ) as the Creator of the Universe is Śambhu or paraśiva and not Viṣṇu as explained by Śrī Madhvāchārya. Though the subject appears to be sectarian, it has a great philosophical significance in that it cuts at the very root of Vaiṣṇavism and Vaiṣṇava philosophy. Śrī Vijayīndratīrtha as a faithful exponent of Dvaita Vaiṣṇava Siddhānta of Śrī Madhvāchārya took the challenge of Śrī Appayyadīkshita and smashed tooth and nail all the arguments of his opponent by objective analysis and critical dispensation. It is worth-

while to acquaint the readers with the thesis of Sri Appayyadikshita and the defence of Sri Vijayindra-tīrtha in the words of the combatants. In fact Sri Vijayindra summarises the arguments of his adversary and presents his position faithfully to refute him finally. Both have advanced Sastraic reasons in support of their theses and left the reader to judge for himself about the correctness of their conclusions. Since Sri Vijayindratīrtha has surveyed the entire position of Sri Appayyadikshita and refuted his arguments by profuse quotations from the Upanishadic Texts, Brahmasūtras of Bādarāyana and the Purva mīmāṃsā of Sri Jaimini and shattered the view-point of the Saiva Scholar, one is driven to accept his powerful defence and proclaim the great truth of Sri Madhva Siddhānta that Vishnu the Lord of *Prakṛiti* is the highest deity who can confer emancipation upon his devotees and Siva or Sambhu the presiding god of *Ahankāra-Tatva* is lower than Chaturmukha Brahmā the controlling divinity of *Mahat Tatva* a higher principle than *Ahankāra Tatva* -both of them being lower than *Prakṛiti* or *Avyakta Tatva* controlled by Lakṣmī. It is gratifying to note that the scholastic discussion of defence and refutation is purely objective and impersonal and rests upon the strength of evidences put forth by each party in his support.

Sri Appayyadikshita states his position briefly in the preamble to the *Sri Sargāmrta* as follows :

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
 सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वोत्कर्षात् ॥
 सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वोत्कर्षात् ॥
 सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वोत्कर्षात् ॥

तन्निरासप्रकारोऽत्र संक्षेपेण प्रदर्श्यते ।
शिवतत्त्वविवेके यः प्रपञ्चेनोत्पादितः ॥

—शिवकर्णामृतम्

“Sadāśiva-Sāmbamūrti is *Parabrahma*. A speck of his Vibhuti (mysterious power) is the world according to the Vaidikas. The Pāñcharātras (the followers of Pancharātra Āgama) on the other hand, hold, out of intolerance of the above view, that even the Vedas teach the superiority of Viṣṇu. The refutation of this view which is done in great details in *Siva-tatva Vivēka* is done here in brief”.

Sri Appayyadikshita, however, exhibits his lower vein at the end of the opponent's argument (पूर्वपक्षसंक्षेपः) by calling his opponents as मूयंतान्त्रिकाः (stupid *Tāntrikas*=ritualists), while he considers himself as the Advocate of Vaidika Tradition or the philosophy of the Vedas. He sums up the opponent's view in *Sivakarnāmṛita* in the following words :—

तस्मान्नागयन्मय सर्वकारणत्वेन सर्वोत्तमस्तत् ब्रह्मशिवादीनां तत्परत्वाच्च
स्थिरपुरुषार्थप्रेप्सुभिः स एवोपासनीयः प्रपद्यथ । कारणं तु ध्येय इति आद्यवैयर्थ्य-
भ्रुतेः ‘यो ब्रह्माणं विदमानि पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै । तं ॥ देवमारमबुद्धि-
प्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणं प्रपद्ये’ इति श्वेताश्वतरमन्त्रवर्णनमिति ।

मुधारण्य विहायान्यन्मूर्खान्त्रिकजडवित्तम् ।

संपदेन निराकार्यं सारभूतमिहाग्नित्तम् ॥

“I refute here only the essential arguments, leaving off the chaff—the vain babbling of the stupid *Tāntrikas*”.

The *Pūrvapakṣa* summarised in his work represents the position of the Vaishṇavas. In his विद्वत्संक्षेपे he has attempted to show that *Īśāna-Īśvara-Rudra*

Samhū Paraśiva is the highest Deity (परतत्त्व) who can confer *Mukti* and that Brahmā and Vishṇu are his creations and dependents. He has concluded his theses in the following words :—

तस्मात्कारणत्व-सर्वाधिष्ठातृत्व - अनन्यनियम्यत्वादिगुणगणयुक्तं ब्रह्म परशिव एवेत्यस्मिन्नर्थे सर्वश्रुति-स्मृति पुराणानामप्रतिपत्तेः सदाशिव एव परमपुरुषार्थप्रेम्नुभि-रुपासनीयः प्रतिपत्तयश्च । 'कारणं तु ध्येयः', 'यो ब्रह्माणं' इत्यादीनामपि तद्विषयत्वात्, 'यो ब्रह्माणं' इति श्वेताश्वतरमन्त्रस्य 'नमस्तुभ्यंमहादेवं कर्तुं सत्यमितीश्वर । निषेद-यित्वाऽऽत्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरे' इति कौर्म परमशिवपूजायामात्मार्पणे विनियोज-नेनाऽपि तद्विषयत्वस्य स्फुटत्वात् । अथर्वशिखावसाने 'शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य समासाथर्वशिखा' इति सर्वेतरपरित्यागेन परमशिवस्य ध्येयस्य विधाय इतोऽधिकमुपदेष्टव्यं नास्तीत्यवधारणाय तस्मिन्नर्थे स्वतमासेः स्वयमेव प्रतिपादनाच्चेति सिद्धम् ॥

To arrive at this conclusion Srī Appayyadīkshita has mainly drawn upon the Atharvaśiras (Upanishad), Kaushītakī, Śvētaśvetara, Līṅgapurāṇa etc. and interpreted even *Purushasukta* and *Subalōpanishad* which are purely Vaishṇava, as teaching Siva as the Highest Supreme Deity. In this discussion, his arguments are claimed to be supported by the rules of *Mīmāṃsā sūtras* of Jaimini.

The entire treatment of Srī Appayya Dīkshita has been recounted by Srī Vijayīndratīrtha most faithfully in his पूर्वपक्षसंक्षेप and his arguments met by more powerful counter-arguments in his सिद्धांत in the present work. This is described below in fuller details from the *Paratāta prakāśika*.

The work is divided into three parts (1) पीठिका or preface (2) पूर्वपक्षसंक्षेप—argument of the questioner and (3) सिद्धांत or conclusion or Judgment in which the opponent's position has been shattered to pieces by

putting his arguments to most stringent critical tests and declaring their hollowness on logical grounds

In the पीठिका, Śrī Vijayindrathīrtha has, as a skilled debator, established the relevancy of this discussion in the Vedānta philosophy of Śrī Bādarāyana. In ॐ जन्माद्यस्य यत् ॐ the attribute of world creation etc. is proved to be the characteristic of Brahman in अथातो ब्रह्मजिज्ञासा. It is necessary to know who this creator Brahman is—Vishnu-Hiranyagarbha-Rudra, Indra, Paśupati etc., since they are similarly described in their respective texts so that he may be meditated upon by aspirants for emancipation from this wordly misery, according to the principles of सर्ववेदातप्रत्ययन्याय. All the gods are not competent to confer Mukti. Among the several deities described in the Vedas, one should be selected as the highest, according to the dictum of छागश्चुन्याय (the general term पशु in पशुमालमेत has been restricted to छाग (goat) in the sūtra छागां न मन्दवर्णात् VI, 8, 31)

In the Purvapaksha, he introduces the different views of thinkers advocating Śiva or Hiranyagarbha as the Creator-Brahma. Śrī Appayyadīkshita is referred to as वैदिकमन्या, since he calls the शैवा as Vaidīkas and the Vaiṣṇavas as Pāncharātras or Tāntrika as we have seen above —

इह कचिद्वैदिकमन्या मुमुक्षुस्तत्र परतत्त्वं रुद्ररूपमवेत्यगीकुर्वते । अन्ये तु हिरण्यगर्भमेवेत्याचक्षते । श्रीमत्पूर्णप्रमतिदेशिसर्मावर्ममौढक्षितशास्त्रवरणिप्रपञ्चास्तु नाशायण एव परतत्त्वनित्याहुः । तत्र रुद्र एव पर तत्त्वमित्यगीकुर्वतामवमाश्रय ।

The pseudo vaidikas consider Rudra as the highest god and others, Hiranyagarbha (Brahmā). But the followers of the path of Śāstra shown by the Teacher-Emperor

Srī Pūrṇa Prajñā (*Srī Madhvāchārya*) proclaim that *Nārāyaṇa* is the highest truth (परतत्त्व) *Srī Vijayindra* tīrtha has admirably summarised the arguments of *Srī Appayyadīkshita* given by the latter in the *Siddhanta Samkshepa* of the *Śivakarnāmṛita*. The position of the *Saivas* is set forth below

(1) In the *Chhandōgya*, *Vijasanīyaka* and *Taittirīya Upanishads*, the creator of the world is called *Sat Brahma* 'सदेव सौम्य इदमग्र आसीत्' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् etc. This general attribute *Sat* and *Brahman* is specified, after query and reply, to be ईश (*Rudra*) in the *Śvetāśvatara upanishad* 'सयुक्तमेतत् परमेश्वर च व्यक्ताव्यक्त भरते विश्वमीश' तथा च सदादि साधारणशब्दानां विशेषणवचनानामाकाशमाणानां रुद्र एव पर्यवसानं सिद्ध्यतीति । (—p 8)

(2) *Mahōpanishad* states that *Nārāyaṇa* alone existed in the beginning एको ह वै नारायण आसीत् । How can *Rudra* be the creator? This is replied, No. The terms ह वै indicate that it is not a decisive conclusion. *Svetāśvatara* is definite in concluding that *Īśāna* (Śiva) and no other god should be meditated upon to obtain emancipation. So *Śiva* is *Paratāṭva* since the conferrer of *Mōksha* is *Paratāṭva*. This is supported by the *Kaivalyōpanishad* 'उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रसात । श्रुत्वा त मृत्युमत्येति । नाऽयं पथा विमुक्तये ।' (—p 8)

(3) But, the *Purushasukta* definitely asserts that *Purusha Nārāyaṇa* is the giver of *Mukti*. So, he is *Paratāṭva* (तमेव विद्वानमृत इह भवति । नाऽन्यं पथा अयनाय दिश्यते) It is replied that the expression उनामृतत्वस्येगान occurring in *Purusha sukta* proves that *Purusha* is *Īśāna* (*Rudra*) and not *Nārāyaṇa*.

It is true that in the *Nārāyanōpanishad*, *Nārāyaṇa* is described as the creator of *Brahmā*, *Rudra* etc and

Rudra cannot be called the Creator. But in the Atharva Sīras (upanishad) it is stated that all the gods approached Rudra and asked him who he was. He replied "I am, I was and I will be and none else than myself can be so". How can he be born of Nārāyaṇa as stated in the Nārāyaṇōpanishad? It may be conceded that Rudra of the Nārāyaṇōpanishad is different from *Paraśiva* who was no doubt the cause of the Trio-Brahmā, Vishnu and Rudra. The statement of Svetasvatara "सर्वविमध्ये शिव एव केवलः"—supports this conclusion. The Atharvaśīras upanishad concludes by the process of question and answer, that Paraśiva was the creator of Nārāyaṇa from whom were born Brahma, Rudra and the five elements etc. (Mahābhārata) from the latter (Brahmā) were produced by the later creations. (न तद्वलेन कारणं तु ज्येष्ठ इति श्रुतिप्रतिपन्नं शंभुशब्दितं परशिववत् तस्य (चतुर्मुखस्य) इत्यस्मिन्नाकारणत्वं शङ्कावकाशः।—p. 10). It may be observed that the Trio (Brahmā, Vishnu, Rudra) is mentioned along-side, the five elements among the creations of Paraśiva. This is supported by the Taitīriyōpanishad as stated above.

(5) It need not be supposed that the expressions 'यो देवानां प्रथमं पुरस्तात्' विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः, हिरण्यगर्भं पश्यन् जायमानं। of the Taitīriya Upanishad are *Anuvāda* with reference to the Nārāyaṇōpanishad 'नागयगाद्ब्रह्मा जायते' which is a conclusion. This is not correct since the production of Rudra is not referred to in the above passages for being refuted by the Nārāyaṇōpanishad. The relative appendix यो देवानां (यदुपबंध) does not necessarily indicate its being an अनुवाद for it (यदुपबंध) is found and can be used even in conclusive sentences as in यदाग्नेयोऽष्टाक्षपालोऽमावास्यां पीर्णमास्यां चाच्युतो भवति। (अप्रतार्यत्वेन सत्यं यदुपबंधे 'वचनादिष्टिपूर्वमित्यादिना विधत्त्वमेव पूर्वतन्त्रे व्यस्थापितम्।—p. 11)

(6) It is plausible to suggest that Rudra and Nārāyaṇa might both be taken to be creators of the world alternately indifferent *kalpas* (periods). रुद्रनागवण-योर्द्वयोरपि अण्डवज्रयोरिव कल्मसेदेन जगच्चनकत्वसंभवात् ।

(7) It is true that Śiva is not mentioned by name as the creator of Chaturmukha Brahmā etc in the Śvētaśvatarōpanishad. But the context that the produced Brahmā should have one producer, drives to the conclusion that Īśvara mentioned closely should be his creator according to the dictum of अपरिमिताधिकरणन्याय in which अपरिमित (limitless) is explained to mean 'more than one thousand' due to its vicinity to the word सहस्र (सत्रिंशद्दिनं सहस्रशब्दानुरोधेन सहस्राधिकबहुत्वे पर्यवसानं दर्शितं ।)

8) No doubt the Taittiriōpanishad introduces Nārāyaṇa as the highest god : महत्सरीर्यं देवं विश्वाक्षं विश्वसमुत्वं । विश्वं नारायणं देवं अक्षरं परमं पदं ॥ But it starts with तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशं and the beginning which is uncontradicted (अनुपसजातविशेष) is more powerful. So, the above expressions should be interpreted so as to accord with Śiva who is *Paratātva*.

Śrī Vijayīndratīrtha has refuted the above arguments by quoting the Nyāyas of Pūrva and Uttara Mīmāṃsā besides advancing an array of evidences from the Upanishads, Purāṇas, Mahābhārata and Āgamas. This is given below in brief :

REPLY

(1) नारायण एव मुमुक्षुर्देवं परं तत्त्वं ।

Nārāyaṇa and none else is the *Paratātva* who should be meditated upon by the aspirants of emancipation. The Mahōpanishad states :—

एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेगानो नेमे थापापृथिवी. . ब्रह्मा चतुर्मुखोऽ-
जायत । .. अलाटात्स्वेदोऽपतत् स्वेदाद्बुद्धमभवत् बुद्धात् व्यक्ष शल्पाणिः पुरुषोऽ-
जायत । and the Nārāyanōpanishad recites 'अथ पुरुषो ह वै
नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति । अथाऽऽपः ससर्ज । नारायणाद्ब्रह्मा जायते ।
नारायणाद्बुद्धो जायते । नारायणात्प्रजापतिः प्रजायते । etc. Both are, in
almost identical words, unequivocal in stating that
Nārāyana alone existed before creation and created the
whole world including Brahmā and Rudra (तस्यैव.... ब्रह्मे-
द्यानादि सहितकृत्स्नजगत्कारणत्वावधारणात् ।—p. 13)

There is no deterrent statement denying the attribute
of creation to Nārāyana. The general negative state-
ments like नान्यो मत्तो व्यतिरिक्तः etc. of the Atharva Śikhā
and Svetāśvatara admit of specific provisions. The
suggestion of Rudra and Nārāyaṇa as Creators of the
world in alternate *kalpas* is untenable since Rudra will
have to be deprived of the function of creation in the
Kalpa when Nārāyana is the creator and *Vice versa*.
Further, there is ample śruti and other evidenc to hold
that Rudra of the Atharva śiras is identical with the
internal controller Nārāyana abiding in Rudra, since
the aid of Vikalpa (option of alternative interpretation)
which is vitiated by eight kinds of defects should not
ordinarily be invoked to explain ambiguous statements
when they can be explained otherwise. Īśāna is explicitly
excluded as non-existent in the beginning of creation
whereas Nārāyana was active and set himself to create
the world. So Īśāna could not be the creator :—

नारायणजन्यत्वेनोदाहृतभुतिप्रतिपक्षो रुद्रः शुभभूतमूर्तिश्रयातर्गतोऽन्य एवेशान-
शब्दितरशिमादिति निरस्तम् । नेशान इत्यनन्यसाधारणेशानशब्दितस्यैव सर्गाद्य
समये भुया निषिद्धत्वेन तस्यैव भुतिप्रतिपक्षनारायणकार्येनया स्वीकार्यत्वात् ।—p. 15

(2) That the anuvāda and vidhāna are inter-relat-
ed and without previous reference, no negation (निषेध)

buffalo, horse etc is restricted to mean छाग (goat) only by the exclusive reference to the tat and marrow of the goat in आग्नेहे छागस्य वषाया मेदसोऽनुब्रूहि according to the Sūtrā छागो वा मन्त्रर्णात्—VI, 8, 31

In the light of the above evidence, the statement of the *Atharva Śikhā* in the reply of Rudra to the gods that Rudra “was, is and will be” should be interpreted by filling up the lacuna by the words “after the birth of Brahma from Nārāyana, I was born and was helpless at all times to create the world thereafter, independently (सर्गाग्रिमये अविग्रमान नागयणाद्भ्रूतोऽनन्तर उत्पन्नोऽहं यदुत्पत्त्यनन्तरभाविकार्यजातात्प्रथममेकस्तत्सर्जनाद्यथमसहायोऽन्यनिरपेक्ष समर्थ आत्ममिति अर्थपरतया तद्योजयितुं शक्यते इति ।) The Adhyahara (अध्याहार) is not baseless नारायणाद्भ्रूो जायते इति वाक्यस्यैव मानत्वात् ।—p 19 So the specific mention of Nārāyana restricts the sense of Ātmā, Brahma and Sat as in यदाहवनीये जुहोति which is a general injunction of होम the texts पदे जुहोति, गार्हपत्ये पत्नी सषाजान् जुहोति restrict its scope to Garhapatya Fire and Patni Samyāja

(3) The description of Rudra in *Atharva Śikhā* cannot be taken to indicate his all-abiding quality (सर्वतर्पामित्य) which is the exclusive attribute of Nārāyana as explained by Vāmadeva (Siva) ‘अहं मनुरभन सूर्यश्च’ in the Sūtra ‘शास्त्रदृष्ट्या तूद्देशो वामदेववत् The passages सौतरादतर प्राविशत्, अहमेक प्रथममास refer to Nārāyana by स and अह and not Rudra. Even if it refers to Rudra, it means that Rudra lives everywhere on account of Nārāyana abiding in all places. If it referred to Rudra himself, the expression अहं प्राविश (and not स प्राविशत्) should have been used instead. The gods knew Rudra and knowingly they asked him who he was. That means they wanted to know not Rudra but god (Nārāyana) in him

Similarly अह should mean god Nārāyana abiding in me (प्रभानुपपत्तयः प्रभप्रतिपत्तनयोस्तर्कमिविषयत्वस्याप्ययत्नत्वात्—p 22) It need not be objected that the expression should refer to Rudra only who is present on the spot and not Nārāyana who is not visible. It is replied that the expectancy is more powerful than vicinity (संनिधाना द्वाकाशाया चलवत्त्वात्—p 22) The gods wanted to know Nārāyana (आकाशा) and not Rudra whom they know

(4) Thus, the Atharva Śiras proves beyond doubt that Narayana is the supreme god (परतम) who creates the world. The Bhārata and Gita support this conclusion 'विष्णुरारमा भगवतो भगव्यामिततेजसः ।—मोक्षधर्म' and 'येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजने श्रद्धयाऽन्विता । तेऽपि मामेव कौतेय यज्ञविधिपूर्वकम् ।—गीता'. Even in *Atharvasiras* the description of god as विश्वतश्चक्षु विश्वतोमुख etc refers to Nārāyana as in Nārāyanopaniṣad and Subālōpaniṣad

(5) The *Svêlâsvetarōpaniṣad* states 'When there was darkness and none else, Śiva alone existed' 'यदा तम शिव एव केवल' Since यदा indicates repetition of a previous action (अनुवाद) शिव here must mean Nārāyana, as according to the Subālōpaniṣad, Narayana presided over Darkness at the beginning of creation उपजी यपुरोवादा त्रियेधायास्तपि मन्त्रस्य नारायणे एव पर्यवसानस्याप्ययत्नत्वात्—p 26

(6) Śiva cannot be identified with Nārāyana. In that case Narayana, Iśāna, Prajāpati who are described as the cause of creation, would be identical and the thesis of exclusive creation of Śiva (Para Śiva) would lose its ground. Further one creator cannot be credited with several mutually contradictory attributes like नारायणत्व, प्रजापतित्व, रुद्रत्व and परत्व. These apparently contradictory properties can be reconciled in the

supreme god Narayana on the principle of अंतर्भावित and the etymological sense of Prajāpati as referring to Nārāyana only. 'प्रजाना पतिरिति योगार्थप्रजापतिशब्दस्य नारायणे एव प्रवृत्तेरावश्यकत्वेन विशेषनिर्धारणोपपत्तेः—p. 32

(7) We have already stated the absurdity of assigning the function of creation to both Nārāyana and Rudra according to different *Kalpas*. This supposition would set at naught the fundamental principle of सर्ववेदात्तन्ययन्याय of meditation, according to which one supreme god should be meditated upon with all the qualities described in all the Vedas. Further सर्वे वेदाः यत्पदमामनन्ति and सर्ववेदात्तप्रत्यय ओदनाद्यविशेषात् definitely assert that Brahma alone is the object of the Vedas and his position cannot be shared by more than one Narayana, Siva, Hiranyagarbha etc. So, all the terms Nārāyana, Siva etc. should be interpreted to point to one god who can be none else than Nārāyana as proved in the foregoing discussion. Otherwise the Vedas would be exposed to the defect of self contradiction.

(8) The *Svetāsvatārōpaniṣad* introduces Īśa in the sixth chapter as संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च, व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः and proceeds to show that this Īśa is different from Hara who is controlled by Īśa 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः'. This Hara is Rudra over whom Īśa rules. The feeding of the world (भरते विश्वमीशः)—पालन is the special characteristic of Vishnu or Nārāyana who is further described as 'सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः', धर्माविहं पापनुद भगेशः ।—the controller of Satva-guna and the lord of Bhaga. This again is the special attribute of Nārāyana. (नारायणमाधारण-भगवच्छब्दपर्याय भगेशशब्दितस्य प्रसिद्धशिवायत्वावश्यंभावात् ।—p. 35) If Hara is, further, stated to be controlled by Īśa who is none else than Nārāyana, he cannot be identical with

Nārāyana Otherwise how can one control oneself—
 (हर प्रधानममृताक्षर । हरप्रधानागीगते देन एक । तमीश्वराणा प्रथम महेश्वर ।
 न हि स्वस्यैव स्वप्रति ईशत्वमीशितयत्व च युज्यते p 35) This
 interpretation conforms with the teaching of *Sautala*,
Mahopanishad and *Nārāyanopanishad* as stated above
Satapathabrahmana also states that Rudra was born of
 Prajāpati who is created by Narayana (नारायणाद्ब्रह्मा जायते)

That Narayana is the promoter of *satva guna* is
 stated in *Maṭṭirāyanīyōpanishad* (अथ योह तलु वा अस्य सात्त्विकौश
 सौऽसौ ब्रह्मवारिण योऽय विष्णु —p 37) in *varaha* Agastya Varāha
Samvada (यत्सत्त्व स हरि) in *Linga Purāna* (सत्त्वेन सर्वगो विष्णु
 स्वय विष्णु सत्त्वेन पुरुषोत्तम ।—p 37) and several other Puranas
 (सात्त्विकं से यने विष्णुस्त्वामसैरेव शङ्कर ।) which indicates that विष्णु
 is सात्त्विक by the general rule यच्छील स्वामी तच्छील प्रकृतय
 p 38) The compound expression नारायणरत्न in
Taittirīyopanishad should be split up as Karma dharaya
 (नारायणश्च तत् परब्रह्म) and not Tatpurusha (नारायणात्पर नारायणपर)
 according to the maxim of निषादस्य गति याय (निषादस्य गत्यधिकरण
 of पूर्वमीमांसा) । For there is no higher god than Nārāyana
 (उदाहृतानेकभुक्तिविधेरेव नारायणादयस्य कृतमनुग्रहेन —p 38)

(9) In all the Upanishads, Narayana is described
 as Chief cause of the Universe, All-powerful, Indepen-
 dent and All abiding The same attributes are
 assigned to Iśa of *Svetaśvataropanishad* (तदनुरोवेनापि
 श्वेताश्वतरोरनियदपि कात्स्न्येन नारायणरत्नवागीकनुमुचिता । एव च कथं न प्रकृते
 शान्तमनुग्रहायकतर —p 45)

10 If by etymology, Nārāyana means Vishnu,
 how can lingual *ni* be explained in the compound ?
 This, it is replied, is easily reconciled by the Sūtra
 पूर्ववदात्वं शायामग । Then it is संज्ञा (conventional name) like
 Dīpttha etc how can it denote the सर्वगुणपूर्णत (लक्षण) of

Vishṇu ? It is replied that it is both यौगिक and रुद्र (आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्थायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । केवलयोगाच्च शक्तिद्वयानुग्रहलाभेन योगरूढेः प्रबलत्वात् ।—p. 37) मनुस्मृतिः.

(11) Thus, it is clear that all the Upanishads : Taittiriya, Mahōpanishad, Svētāśvatarōpanishad, Puru-shasūkta, Jābālōpanishad, Nārāyanōpanishad and all the Purāṇas, Bhārata and the Brahma Sūtras (शब्दादेव प्रमितः) where Īśāna is proved to be Nārāyaṇa and not Rudra of ईशानः प्राणदः प्राणः in *Vishṇū Sahasra nāma*)—all available evidences unequivocally prove that Nārāyaṇa is the creator of the world and is *paratāta* and not Śiva the lord of Kailāsa who is a subordinate and dependent god. The assumption of Parasiva—different from Rudra or Hara is baseless. If he exists he would be equated with Nārāyaṇa on the principle of तत्तु समन्वयात् ।

In the detailed discussion that follows, Śrī Vijayindra has analysed the import of significant terms in Puruṣa Sūkta and proved with a volley of Puranic and ritualistic texts that Puruṣa means Nārāyaṇa and that Īśāna occurring—therein 'उनामृ-त्वस्येशानो etc. is none else than Nārāyaṇa as established in the foregoing discussion. The expression विष्णुमुखा वै देवाः, परोमामया तन्वावृधानः and the अंभृणीसूक्त in which अंभृणी (Lakṣmī) calls herself as the creator of Brahmā and Rudra (ugra) while her lord is Nārāyaṇa (ममयोनिरप्स्वतः समुद्रे)—all point to the supremacy of Nārāyaṇa. Finally, it is concluded that Nārāyaṇa is the *Paratāta*, the highest god who should be meditated upon for emancipation by aspirants by सर्वगुणोपसंहार according to the rule of सर्ववेदांतप्रत्ययन्याय. It is proclaimed 'तथा च ब्रह्मरुद्रयोरिव विष्णोरपि परशिवजन्यत्वेन तदधीनं शक्तकारणमिति वैदिकमन्योक्तिः स्वयद्गोप्त्रीमाश्रयादनुपादेया ।—p. 85.

Nārāyaṇa and none but Nārāyaṇa is the highest supreme god who should be meditated upon by the aspirants for emancipation (परतत्त्वशब्दितं परं ब्रह्म नारायणस्वरूपमेव ।

ननु तदन्य ब्रह्मशिव्यादिदेवतारूपमिति स्थिरपुरुषार्थप्रेप्सुमिर्नारायणरूपमेव पर ब्रह्मोपास्य
 प्रपत्तय च ।— p 89) From the foregoing analysis and
 statement of arguments advanced by the disputants Śrī
 Appayya Dīkshita and Śrī Vijayīndratīrtha one can
 judge their relevancy and adequacy to meet each
 other's position. It becomes abundantly clear by a
 study of the examination of the authorities and the
 rules of interpretation and textual criticism of
 Mīmāṃsā, presented in *Para tatva Prakāśika* that the
 Thesis of Pseudo-Vaidikas like Śrī Appayya Dīkshita
 rests on flimsy ground and Śrī Vijayīndratīrtha's
 pledge to prove the supremacy of Viṣṇu the pivot of
 Madhva Siddhānta has been vindicated and fulfilled,
 with unprecedented success.

The greatest merit of Śrī Vijayīndratīrtha's work
 lies in his all-comprehensive analysis of minute details
 in the Upanishads, Smritis, Puranas and Āgamas and
 proving by cross references to word and sense in their
 texts the homogeneity of their purport according to
 the accredited rules of semantics in the Mīmāṃsā
 Sāstra. This is perfectly a logical and impersonal
 approach which appeals to and brings home to even
 the most sceptic critic, the correctness of the conclusions
 thus arrived at by the author.

All students of logic and philosophy are deeply
 indebted to the great saint philosopher Śrī Vijayīndra-
 tīrtha for his exemplary performance and guidance in
 solving the riddles of philosophy. We offer our most
 reverential homage to the saint by presenting this
 short appreciation at his feet.

“DODDAMANE”

Nanjangud

16 3-1972

“Saraswathikanthabharanam”

“Vidya Vachaspathi”

—Raja S Gururajacharya

Vidyaratnam

—R. S. Pantham, B.L.

॥ श्रीलक्ष्मीवेङ्कटेश्वरः प्रसन्नोभूयात् ॥

विद्याऽऽत्मनिमिदाबोधः

श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरोदन्तः

श्रीमदानन्दतीर्थीयसञ्छात्रामृतवर्षकः ।

श्रीमत्परिमलोनाम भाति प्रकटनालयः ॥

अहो महदिदं प्रमोदस्थानं नः यच्छ्रीमत्पूर्णप्रमतिदेशिकसाधे-
भौमवर्शितशास्त्रसरणीप्रपञ्चानां प्राचीनाचार्याणां वेद-वेदान्त-मीमांसा-
काव्य-नाटकालङ्कारादिग्रन्थ-प्रवरसङ्ग्रह-संरक्षण-संशोधन-सम्पादन-
प्रकाशनादिमहत्कार्यं सयशोघोषं निर्वहतोऽस्य श्रीपरिमलसंशोधन-
प्रकाशनमन्दिरस्य रजतमहोत्सवः, श्रीराघवेन्द्रगुरुसार्धभौमविशतमानो-
त्सवेन सममिदानीमस्माभिस्तत्संभ्रमं परमपूज्यश्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थ-
श्रीपादहृत्सरोजविराजमानमन्त्रालयमुनीन्द्राणामनुग्रहवलेन समनुष्ठीयत
इति ।

मङ्गलकरप्रसङ्गेऽस्मिन् श्रीपरिमलप्रकाशनमन्दिरस्यात्मोदन्तं किञ्चि-
द्विबुधवरेषुविशेषयितुमभिलषामः ।

विदितचरमेवेदं यद्भारतदेशीयतत्त्वशास्त्र-न्याय-मीमांसा-व्याक-
रण-काव्य-नाटकालङ्कार-धर्म-संस्कृतिविषये प्रवृत्तानि ग्रन्थरत्नान्य-
परमितानि प्रकाशन्त इति । परं भारतीयानामस्माकंपरमदौर्भाग्यतया
या कालमाहिम्ना वा आहोस्विद्स्मदौदासीन्येन वा तादृशेऽनन्तलाहित्य-
सागरेऽपरिमितग्रन्थरत्ननिचयः खिलः लुप्तश्च्येतदतीवदुःखावहम् ।
तेन हि समग्रदेशस्य महतीहानिरापतितेत्ययं विषयः नातिशयस्य परां
कोटिमाटीयते । अत एव प्रणष्टावशिष्टानामपूर्वार्धग्रन्थरत्नानां
सङ्ग्रहाय संरक्षणाय च नैके पण्डितप्रमाण्डास्सारस्वतपरिपदश्च दिवान-
चमप्यासक्तास्सततं प्रयतमानावरीवृत्तति इत्यहो प्रमोदस्थानमेतत् ।

आस्माकीनाः श्रीमदानन्दतीर्थमगचत्पादीयसन्मतानुयायिनः परम-
हंसकुलशेखराः वैराग्यवैयात्यमुवात्सवभूषणाः प्रातःस्मरणीयाः

श्रीपद्मनाभ-नरहरि-जयराज-विद्युवेन्द्र-श्रीपादराज-व्यासराज-रघूत्तम-
 विजयीन्द्र-वादिराज-सुधीन्द्र-राघवेन्द्र-योगीन्द्र-सुमतीन्द्र-वादीन्द्र-
 वसुधेन्द्र-वरदेन्द्र-धीरेन्द्र-भुवनेन्द्र-व्यासतत्त्वज्ञ-सुजनेन्द्र-सुज्ञानेन्द्र-
 तीर्थप्रमुखाः महीयांसः पङ्कदर्शनाचार्याः, तदनुग्रहभाजः शताधिकाः
 गृहस्थाश्रमिणश्च सहस्राधिकान्यनितरसाधारणानि द्वैततत्त्वप्रतिपादन-
 पराणि, न्याय-मीमांसा-व्याकरण-धर्म-काव्य-नाटकालङ्कारशास्त्र-
 स्तोत्रप्रबन्धरत्नान्वरीरचन् । एवमपूर्वाणां तादृशप्रबन्धप्रवराणां व्यव-
 स्थितविधानेन संरक्षणकरणेऽस्मदीयजनताया महोदसीननतया साम्प्रतं-
 नैकेग्रन्थाः नामावशेषिता यभूयुः ।

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमुख्यसंस्थानाधीश नञ्जनगूडु श्रीराघवेन्द्र-
 स्वामिमठीयदिग्विजयविचारसिंहासनाधीश्वराः प्रातःस्मरणीयाः श्रीम-
 त्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीमन्मन्त्रणाः विषयमिमं विज्ञाय सम्प्रकृतमालोच्य
 प्राचीनाचार्यविरचितग्रन्थानां सङ्ग्रहसंरक्षण-संशोधन-प्रकाशनोद्देशेन
 सुसंस्थामेकमुद्राटयितुं क्रिस्ताब्दीयपञ्चचत्वारिंशदुत्तरैकोनविंशतितमे
 वत्सरे (1945 A. D.) सदयमस्मानादिशन् ।

विदितचरमेव तत्र भवतां भवतां यद्गुरुवराणामाशानुसारेण वयं
 “श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरम्” इति ग्रथितामिमां संस्थां
 तस्मिन्नेव हि वत्सरे वैशाखशुक्लचतुर्दशीशुभदिने श्रीशृङ्गिहजयन्ती-
 समलङ्कृतमङ्गलमुहूर्ते उद्घाटयाम इति ।

तदारभ्य वयमनेकान् देशान् सञ्चर्य बहुदेहश्रमेण धनव्ययेन च
 तत्र तत्र विद्यमानविद्वद्भूमिषु महोदयगृहस्थान् सम्प्राप्य तेभ्यः नैक-
 ग्रन्थान् “सम्प्राप्तं सङ्गृह्णामि । साम्प्रतं वयं सहस्राधिकान् ग्रन्थान्,
 तत्रापि अप्रकाशितानपूर्वान् शताधिकान् हस्तलिखित-तालपत्रात्मकान्
 ग्रन्थान् समगृह्णाम इत्यमुं विषयं विबुधवरेभ्यः वाचकमहोदयेभ्यो
 निवेदयितुमस्तिमात्रं मोदामहे ।

प्रकाशनमन्दिरस्योद्देशः

१) प्राचीनग्रन्थानां सङ्ग्रहः, २) तेषां संरक्षणम् । ३) संशो-
 धनम् । ४) सम्यक् सम्प्राप्तं मुद्राप्य प्रकाशनम् । ५) संस्कृत-

भाषामयानां ग्रन्थानां आपण्डितपामरोपयोगाय कर्णाटकाङ्गलादि
देशीयभाषास्वतुवादकरणं प्रकाशनञ्च । ६) सुरभारती-कर्णाटक-
भाषा-हरिदाससाहित्यप्रसारः । ७) पण्डितप्रकाण्डान् तत्र तत्र संप्रेष्य
तैत्तिरीयसंहिता द्वैततत्त्व-धर्म-संस्कृति-श्रीगुरुसार्वभौममहिमप्रसार-
करणम् । ८) तदर्थं “परिमल” मासपत्रिकाप्रकटनम् इत्याद्यनेकेऽस्म-
त्यकाशनमन्दिरस्योद्देशाः ।

एतावन्तं कालमस्माभिः श्रीदोड्डवह्नापुरं वासुदेवाचार्य-दुर्ग
भीमाचार्य-आचार्य वेङ्कोबाचार्यप्रमुख पण्डितोत्तमानां सहायसम्पदा
संशोधनपूर्वकमधोनिर्दिष्टग्रन्थाः प्रकटीकृताः ।

१. श्रीसुप्रतीन्द्रविजयकाव्यम् ।
२. दृष्टान्तशतकम् ।
३. ग्रन्थसूत्रन्यायसङ्ग्रहः ।
४. श्रीमध्वतत्त्ववादः । (Madhva's Tattva Vada)
५. प्रातःसङ्कल्पगद्यम् ।
६. द्वैतवेदान्तः ।
७. शैवसर्गस्वरत्नमण्डनम् ।
८. भेदविद्याविलासः ।
९. नारदीयशिक्षा ।
१०. सनातनधर्मप्रदीपः ।
११. श्रीगुरुचरितम् ।
१२. श्रीहरिगुरुस्तवराजः ।
१३. श्रीहरिगुरुकीर्तनताराहारः ।
१४. श्रीकमलेशकीर्तनमञ्जरी ।
१५. उपसंहारविजयः ।
१६. सत्तत्त्वरत्नावलिः । (Sri Suyamindra Tirtha Commemoration Volume)
१७. श्रीरामचारित्रमञ्जरी ।
१८. श्रीराघवेन्द्रविजयमहाकाव्यम् ।
१९. श्रीराघवेन्द्रस्वामिनः । (कर्णाटकभाषायां)

२०. दैत्यबालकप्रह्लादः (कर्णाटभाषायां) ।
२१. शैवसर्वस्वखण्डनम् (द्वितीय मुद्रणम्) ।
२२. जगद्गुरुश्रीराघवेन्द्रस्वामिनः (हिन्दीभाषायां) ।
२३. " (The Great Saint of South India) ।
२४. ,, (कर्णाटभाषायां-द्वितीयमुद्रणम्) ।
२५. प्रमेयनवमालिका (अणुमध्व-विजयः व्याख्या
समलंकृतः) ।
२६. मन्त्रालयप्रभुः (कर्णाटकभाषायां) ।
२७. कर्णाटकदेशीयहरिदासाः (कर्णाटकभाषायां) ।
२८. तीर्थप्रबन्धः (कर्णाटव्याख्यासंवलितः) ।
२९. महाभारत-मन्थनम् (कर्णाटभाषायां) ।
३०. सनात्सुजातीयम् (,,) ।
३१. परिमलार्थपट्टामिवेकः (,,) ।
३२. श्रीगुरुगुणस्तवनम् (कर्णाटभाषाव्याख्यासंवलितम्) ।
३३. श्रीघोरेन्द्राष्टकम् ।
३४. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ।
३५. अजरय-विजयीन्द्राः (कर्णाटभाषायां) ।
३६. श्रीहरिगुरुस्तवराजः (द्वितीयमुद्रणम्) ।

किञ्च तत्त्व-धर्म-संस्कृति-श्रीगुरुसार्धभौममहिम्नां प्रसारणाय
अस्मदीयश्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरद्वारा " परिमल " इत्यभिधां
जुषं कर्णाटकभाषामयीं सांस्कृतिकमासपत्रिकामपि प्राक्तनैकोनविंशति-
वर्षाभ्यारभ्य प्रकटयन्त एव वर्तमाने इति विषयोऽपि विदित एव
सर्वेषां विदुषाम् ।

आर्थिकसाहाय्यरहिता अपि वयमेतावत्पर्यन्तं कथमपि प्राचीन-
ग्रन्थ-परिमलमासपत्रिकाप्रकाशनादिकमाचरन्तः श्रीहरिवायु-सुरसर-
स्वती-गुरुसार्धभौमसेवां, विबुधवरशुश्रूषाञ्च निर्वहन्तः वर्तमाने ।

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थपूज्यपादानां तथा श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थगुरुवरणा-
मनुग्रहयलेन वयमिदानीं श्रीगुरुसार्धभौमत्रिशतमानोत्सव-परिमल

प्रकाशनमन्दिररजतमहोत्सव शुभप्रसङ्गे पूर्वोक्तोभयोत्सवसंस्मरणार्थं
 श्रीमत्सर्वशाचार्यमहासंस्थानाधीशानञ्जनगुह्य — श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुवर्य
 दिग्विजयविद्यासिंहासनेऽधुनाविराजमानानां निरुपमविद्यौदार्यगुणसम्प-
 न्नानामस्मत्कुलगुरुणां परमपूज्यानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानामा-
 झानुसारेण तदाशीर्वादवलेन, श्रीगुरुसार्धभौमभक्तानां धर्माभिमानिनां
 धनसहायेन च, अधोनिर्दिष्टान् ग्रन्थान् मुद्राप्य प्रकटीकृत्य श्रीमङ्गो
 विद्वद्वरेभ्यः गुरुभक्तवरेभ्यश्च प्रदातुं सन्तोनुप्यामहे ।

त्रिशतमानोत्सव-रजतोत्सवप्रकाशनम्

१. परतत्त्वप्रकाशिका-श्रीविजयीन्द्रतीर्थपूज्यपादविरचिता ।
२. श्रीकृष्णचारित्र्यमञ्जरी-श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचिता (श्रीलक्ष्मी-
 नारायणाचार्यविरचितव्याख्या समलङ्कृता) ।
३. श्रीरामचारित्र्यमञ्जरी — “ द्वितीयमुद्रणम्)
 कर्णाटकभाषानुवाद संयलिता—विद्यावैभवश्रीराजा
 एस्. गुरुराजाचार्यविरचिता) ।
४. काठकोपनिषत्खण्डार्थः — श्रीराघवेन्द्रतीर्थविरचितः ।
५. प्रमेयसङ्ग्रहः — “
६. तत्त्वसंस्थानम्-टीका-श्रीविजयीन्द्र-राघवेन्द्रगुरुवर्यटिप्पणी-
 द्वयसमलङ्कृतम्) ।
७. श्रीमन्न्यायसुधापरिमलप्रसरः (भद्वैततत्त्वसुधाविमर्शः)
 दि. विद्यारत्नं आचार्यवेङ्कटोपाचार्यविरचितः) ।
८. श्रीकृष्णचारित्र्यमञ्जरीविवरणम् (कर्णाटकभाषानुवादः —
 विदुषा राजाश्रीगुरुराजाचार्येणविरचितः) ।
९. काठकोपनिषत्सारः — विदुषा धोसाणूरु भौमभट्टेनविरचितः
 (श्रीराघवेन्द्रगुरुवर्यखण्डार्थानुसारिकर्णाटकभाषानुवादः) ।
१०. तत्त्वसंस्थानम्— (टीकाटिप्पणीद्वयस्य च कर्णाटकभाषानु-
 वादः — विदुषा रित्यभिजनवेङ्कटनाचार्येणविरचितः) ।

११. भारतदेशीयसंस्कृतिपरिचयः (कर्णाटभाषायां)
-विद्यारत्न श्रीराघवेन्द्राचार्यपञ्चमुखी महोदय विरचितः)।
- १२ श्रीमन्नायसुधा— (Sri Nyaya Sudha) ।
१३. जगद्गुरु श्रीराघवेन्द्रस्वामिनः (वर्णाटिकभाषायां) ।
१४.   "   "   (हिन्दीभाषायां) ।
१५.   "   (आङ्ग्ल भाषायां)
१६. परिमल मासपत्रिका विशेषसञ्चिका ।
(कर्णाटकाङ्ग्ल हिन्दी-संस्कृतभाषामयी)

व्यमिदानीमुपर्युक्तग्रन्थप्रकाशनविषये-मातृकाप्रदान-संशोधन-सम्पादन - मुद्रण - शुद्धप्रतिकृतिकरण - सुव्रिताक्षरव्याधन-समीकरण-कर्णाटकाङ्ग्लहिन्दीभाषानुयादकरण-कर्णाटकाङ्ग्ल प्रस्तावनादिलेखन-प्रदान-ग्रन्थमुद्रणोपयोगिवस्त्रप्रदान-धनप्रदानादिभिरस्माकं साहाय्य-माधरितयद्गृहः श्रीमद्गृहः पं॥ राजा. एस् तेषुगोपालाचार्य, पं॥ राजा एस्. लक्ष्मीनारायणाचार्य, पं॥ रा. जयरामाचार्य, चि. हुलि. वे. पय-मानाचार्य, पं॥ प्रो॥ के. श्रीनिवासाचार्य, पं॥ प्रो॥ के. टि. पाण्डुरङ्गी, पं॥ भार्. एस् पञ्चमुखी, पं॥ रित्ति धेंकण्णाचार्य, पं. श्री हाथेरी श्रीनिवासाचार्य, पं॥ रित्ति कृष्णाचार्य, श्री एच् वि. पद्मनाभाचार्य, डा॥ वि. एन्. कृष्णमूर्तिशर्मा, पं॥ प्रो॥ एस् वि. भीमभट्ट, पं॥ एस् के. चेंडूरमणाचार्य, पं॥ पि. पि. लक्ष्मीनारायण उपाध्याय, श्री. कौजलगी (Sri Brindavan Printers & Publishers) श्री एच्. चेंडोयताय (Chitra Printry) श्री पि. ए उपाध्याय महोदय (Press) श्री श्रीनिवासाशास्त्री (Mysore Hindi Mahila Seva Samithi Press) श्री वि. एस् वैद्यनाथ पेयर (Manager Sri Parimala Press) श्री सि एल्. नारायण (Vani Press) श्री कृष्णगुण्डाचार्य, श्री एच्. वि. कृष्णाचार्य, श्री राजा जि. सुधीन्द्रकुमार, श्री ए. भुजङ्गाय (Sri Parimala Prakasha Press) श्री एस् ए. नल्लनगूडू, श्री पि. वि. जयतीर्थाचार्य, श्री पि. वि. गुरराज, श्री पि. वि. श्रीनिवास,

श्री एम्. कृष्ण, श्री ए. वि. नागराज, श्री रित्ति बंडाचार्य, श्री आर्. के. गिरिराज, श्री के. कृष्णाचार्य, श्री आर्. डि. श्रीपादाचार्य, श्री एच्. वि. शास्त्री (Mysore Paper Mills Ltd. Bangalore) महोद-
येभ्यः आस्माकीनान् अनेकान् घन्यवादान् सामोदं समर्पयामः ।

अस्मद्गुरुवर्यश्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थगुर्वन्तर्गतश्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसावे-
भौमाः तथा श्रीमध्वाचार्यन्तर्गतः भगवान् श्रीलक्ष्मीवेङ्कटेश्वरः ग्रन्थ-
प्रकाशने साहाय्यमाचरितयद्भ्यः श्रीमद्भ्यः आयुरारोग्यैश्वर्यसत्स-
न्तानादिसन्मङ्गलान्यनुगृह्णन्त्विति सभक्तिप्रकर्षं संप्रार्थ्य विरमामः ।

सर्वेजनाः सुखिनो भवन्तु
समस्तसन्मङ्गलानि भवन्तु
स्वस्ति पन्थामनुचरेम

विरोधिहृत् सं ।
आद्यगुरुद्वितीया
मानुषासरः
नञ्जनगूडु
८-८-१९५१

इति विद्वज्जनवशंवदः
प्रकाशकः
श्रीपरिमन्त्र संशोधन प्रकाशन
मन्दिरम्

॥ श्रीः ॥

॥ विद्याऽऽत्मनिभिदागोषः ॥

उपोद्घातः

समुद्यत्स्वालोक्ष्णरचितवाचंयमवधू-
शिलाभावाभावस्फुटविदितसंसिद्धमहिमा ।
महीकन्याफान्तः करकलितकोदण्डविशिखः
अभीरामोरामश्चिश्यमपरिमेयां दिशतु नः ॥
श्रीमदानन्दतीर्थेन्दुभासनं मम मानसे ।
आशासे साधुशब्दार्थसरिदीशाभिवृद्धये ॥
श्रीमतो राघवेन्द्रस्य नमामि पदपङ्कजे ।
कामिताशेषकल्याणकलनाकल्पपादपौ ॥
राघवेन्द्रकुमाराय विद्वत्कुमुदबन्धवे ।
लक्ष्मीनारायणार्याय नतयस्तन्तु मामिकाः ॥
सुखतीर्थमताब्धीन्दुं सुधीन्द्रसुतसेवकम् ।
सुधापरिमलासक्तं सुयमीन्द्रगुरुं भजे ॥
आपादमौलिपर्यन्तं गुरुणामारुतिं स्मरेत् ।
तेन विघ्नाः प्रणश्यन्ति सिध्यन्ति च मनोरथाः ॥

महदिदं प्रमोदस्थानं नः यच्छ्रीमत्परिमलाचार्यापरनामविभूषितानां
श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्धभौमानां त्रिशतमानोत्सवस्य, श्रीपरिमल
संशोधनप्रकाशनमन्दिररजतोत्सवस्य च शुभप्रसङ्गे श्रीमन्मालयस्वामि-
पादविरचिताः १) श्रीकृष्णचारित्रमञ्जरी २) श्रीरामचारित्रमञ्जरी
३) काठकोपनिषत्खण्डार्थः ४) प्रमेयसंग्रहः ५) तत्त्वसंख्यानटीका-
टिप्पण्यादिप्रबन्धप्रवराः संस्कृत - कर्णाटकोभयव्याख्यासंचलिताः
प्रकाशनपथमधिरोहन्तीति ।

“माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढस्त्वर्गतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति
प्रोक्तः तया मुक्तिर्नचान्यथा ।” इति श्रीभगवत्पादीयवाक्यानु-

सारेण श्रीहरिवायुगुरुभक्तिजननाय, गुरुभक्तिमन्तरा हरिभक्त्यनुदया
 चर्द्ध गुरुभक्तिजननायैहिकामुष्मिकफलप्रदानपटीयसां श्रीराघवेन्द्रगुरु-
 वराणां महिमातिशयनिरूपणपरं पुरावृत्तमत्र किञ्चिन्निरूप्यते ॥

कृतयुगे सत्यलोके श्रीचतुराननसेवातत्परः शङ्खकर्णार्णवः कर्मज-
 देवः श्रीपद्मानस्य विशेषावेशयुक्तः भगवत्सङ्कल्पमनुसृत्य लोककल्या-
 णार्थं ब्रह्मशापादसुरकुले प्रह्लादनाम्ना अवततार । दानवधूर्वहतनूभवः
 मातृगर्भस्थ एव श्रीनारदमुन्युपदेशाद्विदितनिखिलहरितत्त्वः रहिता-
 त्तुरभावः आजन्मघैष्णवः जितेन्द्रियः कृष्णग्रहगृहीतात्मा स महारामा
 प्रह्लादराजः हरिभजनपरायणः स्वान्तप्रशान्तसार्विकशक्त्या विष्णु-
 भक्त्या प्रत्यक्षीकृतधीनृकण्ठीरवः “अहं तवात्मदानेच्छुः त्वभूतु
 भृत्यत्वमिच्छसि” इति नरहरिणा प्रशंसितस्तदनु भगवता “भवन्ति
 पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुयता” इत्यनितरसाधारणवरं सम्पाद्य
 जगति नितरां कीर्तिमलभत ॥

स एव प्रह्लादराजः बाह्मीक-व्यासरज-रूपेणावतीर्य श्रीयादव-
 कुलशेखरं श्रीकृष्णं संसेवयामास । पुनरपि श्रीचतुराननकरकमल-
 परिपूजितचतुर्भुगमूर्तेः श्रीमूलरामचन्द्रप्रभोः पूजां, अध्यात्मतत्त्व-
 धर्मप्रसारणं — द्वैतसिद्धान्तस्थापनं — ग्रन्थरचनं — आपण्डितपामर-
 जनोद्धरणं — जगत्कल्याणादिकं च चिकीर्षुः, देवदेवस्य धीरमाजाने-
 स्सङ्कल्पमनुसृत्य श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमरूपेण स्वीकृत-
 चरमावतारः श्रीमन्मन्त्रालये विराजत इति श्रीनृसिंहपुराणवचनेन *

* शङ्खकर्णार्णवदेवस्तु ब्रह्मशापाच्च भूतले ।

प्रह्लाद इति विख्यातः भूमारक्षणे रतः ॥

स एव राघवेन्द्राख्ययतिरूपेण सर्वदा ।

कलौ युगे रामसेवां कुर्वन्मन्त्रालयेऽभवत् ॥ ”

— श्रीनृसिंहपुराणम्

अपरोक्षशानिनां हरिदासवराणां पदपद्यसुलादिवचनैश्चा*वगम्यते ॥

प्रातःस्मरणीयोऽयं श्रीराघवेन्द्रयतिवरः ज्ञानप्रसारकृते कृताघ-
तारस्य श्रीहंसनामकपरमात्मनः परमपावनसदन्ववाये साराज्यमानानां
यद्विस्थादिमन्त्रवर्णैरनुवर्णनीयाना*मपर्णाघवशर्वेन्द्रपूर्वरपि संस्तूय-

* i) "प्रह्लाददेवस्यै च्यासमुनि राघवेन्द्रिय ।

अमुदन्दु ध्यायित्वै विजयविरल ॥"

—ಶ್ರೀ ವಿಜಯದಾಸರು,

ii) "ಪ್ರಥಮ ಪ್ರಹ್ಲಾದ ಚ್ಯಾಸಮುನಿಯೇ । ಯತಿರಾಘವೇಂದ್ರ ॥"

—ಶ್ರೀ ಗೋಪಾಲದಾಸರು,

iii) "ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರ ಬಾರೋ ॥

ವ್ಯಾಸರಾಯನೊ ನೃಪನ । ಕ್ಲೇಶಕವಿವನ ಬಾರೋ ॥"

—ಶ್ರೀ ಜಗನ್ನಾಥದಾಸರು,

iv) ತುಂಗಾತೀರದಿ ನಿಂತ ಸುಯತಿವರಚಾರಿ ವೇಕಮೃಯ್ಯ ॥

ಖೂಳಿರಗ್ನಾಕನಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ ಪ್ರಹ್ಲಾದನುತಾನಿಲ್ಲತನಮ್ ॥"

—ಅಭಿನವಜನಾರ್ದನವಿರಲರು,

v) "ಕೂಸನಕಂಡಿರಾ । ಸುಪ್ರಹ್ಲಾದನಕಂಡಿರಾ ॥

ಬಾಲಪ್ರಹ್ಲಾದನಾಗಿ । ಖೂಳಕಶ್ಯವಿಗಿ । ಲೋಲಶ್ರೀನರಪುಯಿ ।

ಕಾಲರೂಪವತೋರ್ದ । ವ್ಯಾಸಾರ್ವಿತ್ಯಗ್ರಂಥ.....ಮರೆಪ ವ್ಯಾಸಮುನಿಯು ॥

ಮಂತ್ರಗೃಹದವಿನಂತ ಸು । ಯತಿವರ್ಯ ॥"

—ಮಧ್ವೇಶವಿರಲರು,

* a) "इदमे पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिबासोममेनाद्यतक्रो ।

पूर्ण आहावोमदिरस्य मध्वो यं विश्व इदमिर्हयन्ति देवा ॥

—ऋग्वेद अ. ८

b) "मध्वो वो नाम मासुं यजत्राः "

—महत्सूक्तम्

c) "विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ।

—भुतिः

d) "तृतीयमस्य ऋषमस्य दोहसे

दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥"

—ऋग्वೇದಾಸುಕ್ತम्

मानानां श्रीमत्पावनपचमामावताराणां श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याणां वेदान्तसाम्राज्यविद्यासिंहासने क्रिस्ताब्दीय १६२१ वर्षे मारभ्य १६७१ वर्षपर्यन्त पञ्चाशद्वर्षमालं व्यराजत ।

यतिशेखरोऽयं त्रय्याः अपूर्वसुबोधव्याख्यारचनेन धैदिकवाङ्मय-मलञ्चकार । चतुःशास्त्रेष्वनितरसाधारणप्रबन्धप्रवरप्रणयनेन पण्डितप्रवरेषु कृपाञ्चकार । अत एव जगन्मान्योऽयं श्रीमत्पूर्णप्रमतिप्रणीतसम्प्रभाष्याणां श्रीमज्जयमुनिरचितनिखिल टीकानां निपुणतरटिप्पणी-रचनकौशलेन निष्पण्टकं द्वैतसिद्धान्तमाचन्द्रतारकं संस्थाप्य “टिप्पण्याचार्य” इति विबुधवरैरस्तूयत ।

अथञ्च महारमा विरिञ्चप्रवञ्चरञ्जित कविसञ्जयसन्देहपरिच्छेदाय धृतिस्मृति ब्रह्मसूत्रजातस्य प्रेक्षानन्दमिमतार्थप्रकाशनाय च “मन्त्रार्थमञ्जरी-तन्त्रदीपिका-न्यायमुक्तावलि-प्रमेयसङ्ग्रह - भाट्टसङ्ग्रह - पञ्चसूक्तचिन्तरणा”दि स्वतन्त्रग्रन्थरत्नानि विरचय्य “सर्वतन्त्रस्वतन्त्र” इति नेजयिरुदमन्वर्थमकार्षीत् । यतिपुङ्गवोऽसावष्टाचरगारिंशत्ग्रन्थान्प्रणीय सुरसारस्वतभाण्डागारं समयधेयत् । अनेन मुनिवरोऽयं विबुधप्रपञ्चे भजरासरकीर्तिमलभत ।

“उभयवंशान्धिचन्द्रमा” इति प्रथितयशाः श्रीमद्वावीन्द्रतीर्थ-श्रीमञ्चरणः श्रीमन्नालयस्वामिपादविरचितग्रन्थानां, तद्वैदिष्ट्यानां, श्रीपरिमलाचार्याणामसदृशमहिस्रः धैविकगुणानाममरचरितस्य च निरूपणवृत्ते “श्रीगुरुगुणस्तवन”मिति प्रथित ग्रन्थरत्नमेव व्यरीरचत् । ग्रन्थेऽस्मिन्नाध्यात्म-काव्य-स्तोत्रीयांशाः चकासति ।

यद्यपि श्रीराघवेन्द्रमुनीन्द्रस्य चरितादिकं विदितमेव समेषां विदुषाम् । तथापि सम्प्रदायमनुसृत्यात्र गुरुसार्वभौमस्य कालदेशादि-वमधिहत्य सूक्ष्मतया किञ्चिन्निरूपयितुमिष्यते ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीगुरुवराणामन्ववायः

विदितचरमेवेदं यत्परमपुण्यतमेऽस्मिन्भारतवर्षे सुविख्यातः पाण्डिक-
घंशः^१ चतुर्दशनिर्वाद्यविद्यानां मातृस्थानमिति । तदेकदेशसदन्ववाये
"वीगमुद्रे"^२ इतिप्रथिते प्रकृतकृतिनायकः श्रीराघवेन्द्रगुरुसर्वभौमः
अवततार । अस्य गुरुवरस्य प्राञ्चः (पूर्वजाः) पाण्डिककुलसञ्जाताः
कदम्ब-राष्ट्रकूट-देवगिरि-विजयनगर प्रमुखसाम्राज्येषु सचिव-सेनानी-
दण्डनायक — अर्थसचिव — महास्थानविद्वत्प्रमुखमहोन्नतपदाधिरुढाः
साम्राज्यहितचिन्तन-संघर्षन-तत्त्व-धर्म-संस्कृति-विद्याप्रसारणादिकं
निर्वाहन्तः प्रथितयशसः अभूवन् ।

अखण्डभूमण्डलमण्डनायमाने पण्डितप्रकाण्डमण्डिते कर्णाटक-
साम्राज्ये विजयनगरीयराजस्थाने पावनपाण्डिककुलशेखरः गौतमगोत्रीयः
न्यायवेदान्तशास्त्रपाराचारपारीणः गान्धर्वकलास्त्रपिपारङ्गतः वीणा
कृष्णाचार्य इति सुगृहीतनामा भूसुरधरः ध्यराजत । सः स्वघंश-
षण्धुभिः विजयनगरीयसंस्कृतविश्वविद्यानिलयकुलपतिभिः जग-
न्मान्यैः श्रीऽयासराजगुरुसर्वभौमैरादृतः चक्रेऽध्वरेण मानितः विद्युध-
मण्डलीलाल्यमानः अमलां कीर्तिमलभत । कर्णाटकरमारमणः श्रीकृष्ण-
देवरायः अस्मात् गान्धर्वकलामधीत्य स्वगुरुमेतन् विदोपतः सममानयत् ।^३

वीणा कृष्णाचार्यस्य कनकाचलाचार्यनामकः पुत्र आस । तस्य
तिम्मण्णाचार्याभिधः पुत्र आसीत् । स एव महात्मा श्रीराघवेन्द्रयति-
राजस्य पूर्वाश्रमीयः तातपादः ।

१. अरवत्तवक्त्रु वशः ।
२. अर्थसचिव अथवा राजघननागराध्यक्ष कर्णाटकभाषायां वीगमुद्राधिकारी इति
व्यवहरन्ति ।
३. "उपदिश्य स कृष्ण भूवराले निजगान्धर्वकलां कलामगृह्णात् ।
धनमौक्तिकगुण्ठहारपूर्वां चिरदानीं गुरुदक्षिणापदेशात् ॥"

—श्रीराघवेन्द्रविजयमहाकाव्यम् ।

श्रीतिम्मण्णाचार्यः न केवलं न्यायवेदान्तादिशास्त्रेषु, अपि तु
 घीणावादनेऽपि स्वपितामह इव निष्णातः व्यराजत । तस्य धर्मगती
 गोपियाम्या द्वितीयापदाधिरुद्धापि नैजमहुगैरद्वितीया सर्वजनमहिता
 व्यलसत् । अनयोः श्रीवेङ्कटेश्वरानुग्रहवलेन यङ्गटाम्या इति दुहिता
 गुरुराज इति पुत्रश्च अजायेताम् ।

श्रीतिम्मण्णाचार्यस्य अगाधवैदण्यादिकं समवलोक्य प्रमुदितमनाः
 कर्णाटकचक्रेश्वरः “ द्विचादीप ” गौरवेण तमाचार्यं सममानयत् ।¹
 श्रीमन्मध्वाद्यपीठाधीशः मानसपूजाधुरन्धरः श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थधीमश्वर-
 णोऽपि स्वपूर्वाश्रमवन्धवे पाष्टिककुलभूषणाय अस्मै कर्णाटभूमणी-
 धयेन धीरङ्गराजेन² प्रदत्ते प्राप्पपरे वृत्तिमैशं अकलायदिति धीरङ्ग-
 राजताम्रशासनद्वयगम्यते ।³ क्रिस्तान्दीय 1565 तमे घत्सरे
 “ रक्षसतंगडि ”⁴ महाशब्देन विजयनगरपतनानन्तरं निराधितैरनेकै
 विबुधवैरैस्समं कथंकारं तिम्मण्णाचार्योऽयं विद्यानगराधिगत्य तज्जापुरं
 समागत्य तद्राजास्थाने चन्द्रपनायकभूपालेन सम्मानितः तदाधयेऽ
 यर्धत । तदनु निजवन्धूनां कुलगुरुणा श्रीमत्सुरेन्द्र-विजयीन्द्रतीर्थानामा-
 षानुसारेण कुम्भकोणं समागत्य श्रीमठ एव सगौरवं न्यवसत् ।

एवं व्यतीते षट्काले वृत्तदीपकं श्रेष्ठगुणमण्डितं पुत्रमेकं पुनरपि
 प्राप्तुकामः श्रीतिम्मण्णाचार्यः स्वपत्न्या गोपिकाभ्यिकया वेङ्कटशैल-
 मासाद्य देयदेवं श्रीनिवासं क्षीरघटादितपसा सभक्तिधर्मसेवत ।

1. “ अमजन् नृपतेर्दिनप्रदीप मुतविष्वक् प्रचलप्रतापरश्मिम् ।

दिनमण्यनुवर्तितस्य शान्त्यै रसमानेतरवाक्तमिसरारोः ॥

— श्रीराघवेन्द्रविजयः ।

2 Srirangaraja II (1572-1586 A. D)

3. (a) “ .....वृत्तिमन्तोत्र लिखन्ते..... ।

याजुषो गौतमगोत्रो वीणे तिम्मण्योऽपि च ॥ ”

(b) Copper Plate-21(1575 A D.) Mys. Arch Report-1944.

4. वदनमेतत् “ ताल्लेकोटिकदन ”मिति कतिपये ऐतिहासिकविमर्शनपटवः वदन्ति ।

तेन प्रसन्नो भगवान् श्रीवेङ्कटेश्वरः स्वप्ने “जगन्मान्द्यप्रसाधारणं पुत्रं प्रदास्ये” इति संसूच्य सकरुणं वरमवात् ।

श्रीशालिवाहनशके १५१८ तमे श्रीमन्मथसंवत्सरे काल्पुण शुक्ल सप्तम्यां गुरुवासरे (1598 A.D.) मृगशीर्षनक्षत्रे श्रीगोपिकाम्ना श्रीनिवासदेवप्रसादेन सर्वलक्षणसम्पन्नं पुत्रं ऐन्द्री पूर्णचन्द्रमिव प्राप्नोत् ।^१ अहो लोककल्याणकातरः भागवताग्रेसरः प्रह्लादरविः पुनरुदैत् ।

आनन्दाभ्युधिनिमग्नः तिम्मणाचार्यः वैदिकविधिमनुसृत्य जात-
कर्म-नामकरणादिमहोत्सव निर्वर्त्य श्रीवेङ्कटेशानुग्रहसंज्ञातः निज-
सुतोऽयं वेङ्कटशैलमित्र इव लोकविख्यातः सर्वजनवन्दनीयपादारविन्दश्च
भूयादिति सुतं वेङ्कटनाथनामानमकार्षीत्^२ । स एव बालकः अस्म-
त्कथानायकः श्रीराघवेन्द्रगुरुस्तार्थभौमः । वेङ्कटनाथः शरच्चन्द्र इव
यन्धुकुमुदामोदी अवर्धत ॥

तिम्मणाचार्यः श्रीशके १५२० तमे हेमलम्भसंवत्सरे (1601 A.D.) स्वसुतस्य चौलाक्षराभ्यासादिमहोत्सवं न्यवर्तयत् । तदानीमेव वेङ्कटनाथप्रदर्शितामश्रुतप्रतिभां^३ समवलोक्य सज्जनाः “अहो शिशुरयं देवांशसम्भूत” इति प्रशशंसुः ।^४

1. “असविष्टमुत द्विजेन्द्रपत्नी शुभलम्भे परिपूर्णदृष्टिभाजि ।

अखिलद्विजराजवन्दनीय द्विजराज दिगितामराधिपस्य ॥”

—श्रीराघवेन्द्रविजय. ३-४२

2 “उद्दाम्नपटीरहेमवृष्टीषपर्यन्तधगाचरैर्वनौषे ।

अभिवन्ध इतीय बालस्य व्यतनोदवेङ्कटनाथनाम तातः ॥”

—श्री. रा. वि. ३-४८

3 “मिलित्य भूमी प्रथम कुमार रेवामिमामोमिति सम्पठेति ।

— पिता नियुक्तः पुनरावरीचनल्पे कथ सा गुणपूर्णसज्ञा ॥”

—श्री. रा. वि. ३-४४

4 “अभ्रुतप्रतिभा यस्य श्रुतिरमृतविरोधिनी ।

विश्रुत नरजानं च त विद्यादेवसत्तमम् ॥”

महामहोदयः पुत्रस्य मङ्गलाभ्युदयावलोकनजातसन्तोषानुभवभाष्य-
दीर्घा पितरौ स्वर्गतौ । पितृसुखावस्थितः वेङ्कटनाथः समाश्रिताग्रजः
श्रीगुरुराजाचार्यस्य लालनपोषणादिभिरवर्धत । नमिकट एव वेङ्कटनाथः
नानालिपिकोपकाव्यादिकमधिजगे ।

श्रीशके १५२५ तमे शुभकृतसंवत्सरे वैशाखमासे (1605-1606
A D) वेङ्कटनाथः अग्रजेनैव उपनीतः प्रहोपदेशमलभत । तदनु
गुरुराजाचार्यः मधुरानगरवास्तव्यस्य राजारूपाविदुषः स्वभगिनीपतेः
श्रीलक्ष्मीनृसिंहाचार्यस्य निकटं विद्याभ्यासाय कुमारं वेङ्कटनाथं
प्रादिणोत् । सोऽपि कुमारः तस्मिन्नेव द्वितीयकृष्णः सान्दीपिन्याचार्य
इव साङ्गान्वेदान् काव्यनाटकालङ्कारादिसाहित्यं व्यायवेदान्तमीमांसा
व्याकरणदिशास्त्राणि च सम्यगधीत्य धाव्य एव निरतिशय-
वेदुष्यमवाप ॥¹

तारुण्यवृद्धमधिरूढमनुजं वेङ्कटनाथं गुरुराजाचार्यः सत्कुलप्रसू-
तया सहृणमण्डितया सद्गीत-साहित्यकलावत्या सरस्वतीनाम्न्या
कन्ययासह श्रीशके १५३७ तमे आनन्दनामसंवत्सरे (1616-1617
A. D.) स'नन्दमुदयावहत् । श्री वेङ्कटनाथाचार्योऽयमद्वितीयोऽपि
सरस्वतीद्वितीयः कतिपयकालं कावेरीपत्तने सुखमुवास । काल-
क्रमेण आचार्यवर्यः सरस्वत्यां कुलदीपकं पुत्रमलभत । तं कुमारं
लक्ष्मीनारायणाभिधानेनालङ्कार ।

दारिद्र्यानुभवः

वेङ्कटनाथसुधीमणिरयं नैजपाण्डित्य-प्रतिभादिषु समारूढमेक-
शिखरोन्यसदृशदारिद्र्यानुभवप्रसङ्गमापेदे ।

अथ किञ्चिद्विचिन्त्यते ॥ विनुधयरोऽयं शङ्कुकर्णव्यमूलरूपः । सत्य-
लोके चतुराननसेवानिरतस्यास्य दारिद्र्यानुभवावकाश एव नासीत् ।

1. उपावदत् कुतुकेन शेषुषीनिविः स लक्ष्मीनरसिंहदेशिकम् ।

तपोधिष्ठान्दीपिनिभृसुरोत्तम यथा यशोदावनयस्नयीमयम् ॥

— श्री रा. विजयः ४-९

तदनु श्रीप्रह्लादयाह्वीकराजावतारसमये अरण्डभूमण्डलसार्धेभौमपद्-
मधिरूढः राजराज इव व्यराजत । तदानीमपि दारिद्र्यानामाप्यमुं
नास्पृशत् । अथ कलियुगे स्वीकृतश्रीव्यासराजावतारः कर्णाटक-
साम्राज्ये राजगुरुपदभूषितः ध्यलसत् । अतोऽप्यस्मिन्नवतारे साम्राज्य-
लक्ष्मीः दारिद्र्यलक्ष्मीं दूरतो निस्सार्य गुरुवरममुं समुल्लासयत् ।
अत एवास्मिन् चरमावतारे दारिद्र्यदेवताया अवश्यं स्थानं दातव्यमिति
मनसि निधायाचार्योऽसौ स्वयमेव प्रकाममाकिञ्चन्यमन्वभवदिति
सुवचम् ।

यतः दारिद्र्यदेवताया यात्रां सार्धंकीर्तुं दारिद्र्यावस्थायां
मानवेन संयमनं नष्टाव्यमितिनीतिं स्थनिदर्शनेन बोधयितुं च
घोरतरदारिद्र्यं समाह्वयत् । तच्च श्रीहरिचित्तमिति मन्वानः
ससन्तोषमन्वभवत् ।

आचार्यस्यास्य दारिद्र्यपरमावधिं श्रीराघवेन्द्रविजयकारः एमि-
श्लोकैर्हृदयङ्गमतयाऽवर्णयत्—

“अब्दस्यैकं घटस्यतो नास्य नव्यं स्थूलं घटं
सन्ततश्चावपमौल्यम् ।

नव्यं घटं नैव सूक्ष्मं कदाऽपि क्षौमे तस्मिन् वा
कथा किञ्चनस्य ॥ १९ ॥

तैलाभ्यङ्गं घटसरस्यैकवारं नैतस्यास्ति प्राज्यमाज्यं
कथं स्यात् ।

अग्निष्टोमे नाधिकारी कथं स्याज्जोतिष्टोमे जात्य-
संस्थाधिकारी ॥ २० ॥

काले काले लभ्यते नास्य भुक्तं लब्धं चेत्तदुज्यते
हन्त भूमौ ।

पात्राभावादेकदा नार्थितेऽपि क्षुद्राध्यायाः शान्ति-
मेवालमिष्ट ॥ २१ ॥

छिन्ने वस्त्रे भिन्नपानीयपात्रे जीर्णस्त्रियां दस्तुभि-
नीयमाने ।

प्रागाहृतं भावि कौपीनमस्य छात्रे यात्रे प्रागि-
वाभूत्प्रयाजः ॥ २२ ॥

विष्णोरेको वासगे वर्धमानेऽलोरेऽनृतः पञ्चपस्तस्य गेहे ।
इष्टौ पञ्चयोदितास्ते प्रयाजाश्चातुर्मास्येष्वेधमना
नवासन् ॥ २३ ॥

एवं चेदप्यादराद्भोक्तृचिह्नं सन्धार्याय शास्त्र-
गुर्यादब्रह्मम् ॥ ”

एतादृशदुर्धरादारीदृघदुःससन्ततदयः वेङ्कटनाथाचार्यः अत
एवं कृष्णारस्तर्द्धदयः पुरतः स्वीय सर्वशस्त्रिहासनाधिपत्यसममे,
कियतुना सधेदाद्यापि शरणागतान् वामधेनुरिच, अर्थिगतान् परानृक्ष
इय, निष्किञ्चनान् चिन्तामणिरिच बलियस्मपाकुलितेऽस्मिन् कलावपि
सकलान् सफलमनोरथानाकलयन्विरसति मन्त्रालयेति निश्चप्रचम् ॥

न्यायवेदान्त-न्याकरण-मीमांसादिशास्त्रीयोद्ग्रन्थानाधिजिगमिषु
वेङ्कटनाथाचार्यः कुम्भकोणमासाद्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रात्पदवाक्यप्रमाण
पारीणाभिजकुलगुरोश्श्रीसुधीन्द्रतीर्थेश्रीचरणात् पण्डितनीधैदग्ध्यमतुलं
लेभे । ” स्वयञ्च चतुर्दशास्त्रपाठप्रवचनादिकं निर्वहन् स्वगुरुकृपा-
पशंवदः कांश्चिद्वाननेयीत् ।^१

कृतिरचनकुतूहली वेङ्कटनाथाचार्यः आगमकोविदनिगदित मार्गेण
श्रीभारायणपण्डिताचार्यप्रणीतस्य “अणुमध्यविजय”कान्यस्य “गूढ-

1. शाब्द भाष्य जायदेवी च टीका भाटतन्त्र भामती गी(व श्र ।

व्यासयोक्ता चन्द्रिका वेङ्कटाचर्यः यद्यद्वेद्य तत्तदभ्यस्यतिस्म ॥

—श्री रा. विजय. ६-७

2. “ प्रातः स्नात्वा साधुवेदा-तभाष्य शब्द पश्चात्तर्कशास्त्रं ततस्तः ।

पूर्वतन्त्र चात्रद्वेङ्कटाचर्यैस्तुयै दामे कांश्चिद्वाननेयीत् ॥ ”

—श्री. रा. वि. ६-८

भावप्रकाशिका "भिर्धा सरलसुन्दरीं व्याख्यामतनोत् । अनेनैव हि व्याख्याप्रणयनेन सुप्रीतः पावनः पात्रमानिः स्त्रीयवेदान्तविद्याराज्येऽभ्यपिञ्चत्, तदवलोक्य वीणापाणिरपि स्त्रीय सारस्वतसिंहासनेऽपि निजधन इव पनमभ्यपिञ्चदिति श्रीवादीन्द्रतीर्थश्रीमच्छरणः "गुरु-गुणस्तवने" निपुणतरं सोऽप्रेक्षमुपागर्णयत् ॥^१

वाक्यार्थविजयः

अथ कदाचिद्वेङ्कटनाथाचार्ये स्वगुरुश्रीसुधीन्द्रतीर्थ श्रीचरणेन समं देशेषु सञ्चरतिसति दक्षिणद्वारेति विख्याते राजमन्त्रागुडिक्षेत्रे देवालयसभामण्डपे अद्वैतयतिभिस्सम चान्प्यार्थप्रसङ्गे श्रीवेङ्कटनाथाचार्यः पाणिनिव्याकरणशास्त्रे अनितरसाधारणपाण्डित्यप्रदर्शनपूर्वकं विजयमलभत ।^२ अनेन मोदमानमानसः मुनिपुङ्गव श्रीसुधीन्द्रपूज्यपादः स्वशिष्यप्रवरमाचार्यं "महाभाष्याचार्य" इति, महाप्रशस्तिप्रदानेन निद्वत्सभाषां निभृतमन्त्रप्रहीत् ।^३

- १ "धीरधीराववेद्र कृतनिजविजयसम्पदार्थप्रकाश -
दृष्ट्वा सन्तष्टचेता, दशमतिरचिरादभ्यपिञ्चत्पदे स्वे ।
नूत वाणी शदीयानननलिन यता तत्कृतस्वप्रियैव-
प्रत्यावृत्तप्रहृष्टा स्वयमपि तदनु स्वेपदे चाभ्यपिञ्चत् ॥"

—श्रीगुरुगुणस्तवनम्-१६ टी १-३

- २ "दण्डेनान्यस्ताडित कुण्डलीव प्लाभातोर्ध्वलुग्नस्य रूपम्
शास्त्रन्तस्येत्यर्थज्ञानये स पाप्मन्तस्येत्युक्त्वा वादिन पृच्छतिस्म ॥
एतद्वातो किं यमन्तस्वरूप ब्रूहिषुक्ते चिन्तयन्तर्धयामे ।
तत्रत्याना दैशिको मायिमिक्षु स्तूणीमासीदुत्तरेऽभाषमाने ॥"

—श्री रा. वि ६-१२-१४

- ३ "दृष्ट्वा सर्वं देशिक श्रीसुधीन्द्र, प्राग्ज्ञात कौशल शान्दशास्त्रे ॥
प्राचीनाख्या ता महाभाष्यपूर्वा प्राददस्मै पश्यतां पण्डितानाम् ॥"

—श्री. रा वि ५-१५

अन्यदा 'महाभाष्याचार्यः' घेङ्कटनाथसुधीमणिः तज्जापुरराजास्थाने प्रधानसचिवस्य चतुश्शस्त्रकोविदस्य श्रीयज्ञनारायणदीक्षितस्य समक्षं भीसुधीन्द्रयतिवराध्यक्ष्ये प्रचलितविद्वत्सभायां "काकतालीय" शब्दमधिकृत्य प्रवृत्ते विषयविचारे तत्तमुद्राङ्कनविषये च तत्रत्यान् पण्डितप्रकाण्डान् विजित्य नितान्तमशोभत ।¹ विद्यापक्षपातिना दीक्षित-वरेण तज्जापुरीशेन च आचार्योऽयमतीव सम्मानितो रेजे ॥

विद्यालक्ष्मीदर्शनमुपदेशश्च

भीसुधीन्द्रयतिशेखरः श्रीसर्यङ्गाचार्यप्रेरणानुसारेण घेङ्कटनाथाचार्यं स्वीयवेदान्तविद्याराज्येऽभिपेक्षुं संकल्प्य तदर्थमाचार्यमेतमयो-
धयत् । मुख्यधर्ममाकर्ण्य घेङ्कटनाथाचार्यः —

“ काहं न्यासः कुत्र वा वेदविद्यासाम्राज्यं ते कापि विद्याहमार्य ।
पारंस्निग्धो भारमूढ्या विवेकी गन्तुं यत्नं को जनः सन्तनोति ॥
इत्युक्तस्तं प्राह नावोहि यद्गः शान्तिर्दान्तिर्धीरतोदारता च ।
केतुस्तासां मत्प्रसादो गरीयान् विद्यन्ते किं दुर्घटं सिन्धुयाने ॥
एकान्ते तैर्योधितः प्रत्यवादीद्वालाभार्या थालको नोपगीतः ।
थालश्चाहं नाधमे मेऽस्ति वाङ्मल्यं निर्वन्धश्चेन्निर्गमिष्यामि
नूनम् ॥ ”

इत्यादिक्रमेण वराधर्मस्वीकारं नान्यमन्यत ।

पुनरपि देशिकभरुणा बहुप्रकारमुपदिष्टो घेङ्कटनाथाचार्यः गुरुकं धृत्याऽऽशृण्वन्निय स्वगृहं प्रात्यागतः । तत्र तस्मिन् विचारक्रान्ति-

1. तज्जापुर्यामन्यदा शुल्वसूत्रं व्याख्यातारं वावदूकं ध्रुवन्तम् ।

२. शो विद्वान्यज्ञनारायणेन्या धीलोचनस्तं ननन्दातिमाश्रम् ॥

काकेनास्मिन् काकतालीयशब्दे जेतारं तं यायजूकान्कवीन्द्रान् ।

तस्यां पुर्यां तत्तमुद्राङ्कने च प्रौढं मेने यज्ञनारायणस्तम् ॥

स्तमजनि । 'स्थास्यामध्वेलभ्यते संयमित्वम् । गच्छामध्वेत्तेऽधुना
मां शपेरन् । स्थातुं शक्यं नैवगन्तुश्च शक्यं किं कुर्मः ?' इति
वेङ्कटनाथाचार्यः चिन्ताक्रान्तो यभूव ॥

तस्यामेपरजन्यां पथमाचार्ये स्वगुर्वाणां चिन्तयतिसति साक्षा-
द्विद्यालक्ष्मीः तस्य पुरतः प्रादुरासीत् । स्वदर्शनेनाश्चर्यचकितमाचार्य
संयोज्य धीणापाणिः "अयि विद्वदाय । मां विद्यालक्ष्मीं जानीहि ।
तव गुरौ यत्सरद्वन्द्वमेव मम वासः । तद्वद्ग्रन्थव्याख्याने लब्धवर्णः
त्परत्तमः विद्वत्सङ्गे नान्योऽस्ति । येन श्रीमूलरामः पूज्यते तस्मिन्नेव
मम वासः भगवता वेदव्यासेन कल्पितः । तस्य पूजापि कर्मन्दी-
न्द्रैरेव कृता । तस्मादहं तेषु नित्यं वसामि । वेङ्कटार्य ! निराश्रया
त्वय्यहं वासं याचे । परमहंसाश्रम स्वीकारपूर्वकं महामाश्रयं देहि ।
शीघ्रं घराश्रमं स्वीकृत्य विद्याराज्यं शाधि " इत्युपदिदेश ।¹

तदनु परमहंसाश्रमस्वीकारमात्रे वैष्णवसंप्रदायस्यागामिसङ्कट-
परम्परादिकं निरूप्य सुरभारती पुनरप्येवमाचष्टे— "कुमार ! गृहस्था-
श्रमिणा त्वया क्रियमाणशुश्रूषापेक्षया स्वीकृततुरीयाश्रमेण त्वया
निर्वर्त्यमानया सेवया ममातीव हर्ष उदेति । त्वदाश्रये मोदमानाहं
क्षणमपि त्वां न त्यजामि । अन्यकर्मन्दिनं स्वमेपि न स्मरामि । आव-
योश्च परस्परराधीनत्वमपरिहार्यं वैधम् ।"² इति वेङ्कटनाथाचार्य

1. जानीहि त्वं वेङ्कटार्यं त्वदर्थं वासो यन्मे वत्सरद्वन्द्वमेव ।

तद्व्याख्यानं लब्धवर्णं न चास्ति विद्वत्सङ्गे नैवभाषी त्वदन्यः ॥

श्रीरामार्चा पूज्यते येन तस्मिन्वासो यन्मे कस्परद्व्याश्रदेवः ।

कर्मन्दीन्द्रैरेव पूजापि कृता तस्मात्साहं तेषु नित्यं वसामि ॥

तस्मादङ्गीकृत्य कर्मन्दिभार्यं रात्रा विद्याराजलभ्या भव त्वम् ।

—श्री. रा. वि. ६-५२-५४

2. नेदानीं मे तादृशसंप्रमोदः पारिव्राज्यं यादृशः प्राप्यते चेत् ।

सम्प्राप्ता त्वां न त्यजामि क्षणं वा स्वमेवाऽहं न स्मराम्यन्यभिस्तुम् ।

विधायकं ते यतित्वं न शक्यं त्यक्तुं प्राप्तं त्वद्वशत्वं ममापि ।

—रा. वि. ६-६४-६५

चराश्रमनिश्चयमिति विधाय प्रसन्नहृदया स्वीयमन्त्रमस्योपदिश्य
क्षणादन्तर्दधौ ॥¹

सुरभारतीसन्दर्शनजनितसहर्षपुलकोद्गमः आचार्यः समग्रमेन-
मुदन्तं गुरवे न्यवेदयत् । तदाकर्ण्य हर्षनिर्मरो यतिपुङ्गवः तमाचार्यं
धनकनकवस्त्ररूपसम्पदप्रदाय "ससन्तोषं लक्ष्मीनारायणकुमारं ब्रह्मोप-
देशादिना संस्कृत्य तुरीयाश्रमस्वीकाराय सिद्धोभव" इति आदिदेश ।
वेङ्कटनाथसूरिः स्वकुमारं लक्ष्मीनारायणमुपनयनसंस्कारेण ब्रह्मविद्या-
धिकारिण विधाय स्वीयपुद्गुम्वभरणभारं निजाग्रजे श्री गुरुराजाचार्ये
निधाय देशिकसार्धभौमेण साकं तज्ज्ञापुरीमयाय ॥

परमहंसाश्रमस्वीकारः वेदान्तसाम्राज्याभिषेकश्च

तदनु श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थयोगीन्द्रः स्वशिष्यस्य तज्ज्ञापुरेशितुः
रघुनाथभूपालस्यास्थासमायां राज्ञः विबुधसन्दीहस्य समक्षं श्रीशके
१५४३-४४ तमे दुर्मतिनामसंवत्सरे फाल्गुणशुक्लद्वितीयायां (1621-
1622 क्रिस्तान्दे) शुभशुक्ले श्रीवेङ्कटनाथाचार्याय परमहंसाश्रम-
मनुजप्राप्ते² ततः श्रीमत्पूर्णप्रमतिविद्यासाम्राज्यसिंहासने तं नूतनयति-
शेखरमलंकृत्य स्वस्वमसूचितेन "श्रीराघवेन्द्रतीर्थश्रीपादा" मिधानेन-

1 इत्युक्ता सा मन्त्रमस्योपदिश्य स्वीय देवी पश्यतोऽन्तर्दधेऽन्ता ॥

—श्री. रा. वि ६-६५

2 एते एतद्गुणे मिलिष्मगुणो ह्ये विगृहे द्विजे
रेन संमदभागधीहि भगवो ब्रह्मेयुदीर्ष स्थिताम् ।
आलेकशोऽदिदेश देशिकवरस्वरमे
साम्रेऽस्वप्रदुरापवैमवनिर्धिल्या

सह^१ स्वामृतहस्तेन साम्राज्यपट्टाभिषेकं निर्वर्त्य चरकुमारकं द्वैत-
साम्राज्यचक्रवर्तिनं विधाय^२ श्वेतच्छत्रादिराजचिह्नप्रदानेन सामोदमन्व-
गृह्णात् ॥^३

नूतनजगद्गुरुः श्रीराघवेन्द्रतीर्थयतिसार्वभौमः बहुकालं गुरुचरण-
शुश्रूषाचरणपरायणः निजदेशिकाननुसृत्य सञ्चारमाकलयन् 'नवं-
वृन्दाचनक्षेत्र'^४ मयासीत् । तत्रैव श्रीसुधीन्द्रतीर्थश्रीमञ्जरणाः स्वान्ते-
वासिप्रियचरकुमाराय निखिलमहासंस्थानाधिपत्यं वितीर्थ श्रीशके
१५४६ तमे रुधिरौदारिसंवत्सरे फाल्गुणासितद्वितीयायां (1624—
क्रिस्ताब्दे) नारायणध्यानपुरस्सरं वृन्दायनं प्राविशन् । श्रीराघवेन्द्र-
गुरुराजः निजगुरुवृन्दाचनप्रतिष्ठापनपुरस्सरं महासमाराधनं न्यवर्तयत् ॥

1. तस्य नाम स ददे सदाशिषा राजराज इव राजिनः श्रिया ।

रामभद्र इव मद्रभाजन तत्कृपेन जगताहिते रतः ॥

श्रीसुरेन्द्रनन्दं तपस्यया श्रीरूपीन्द्र इव कीर्तिसम्पदा ।

विश्रुतोऽहमिव वादसङ्करे राघवेन्द्रयतिराट् समेषताम् ॥

—श्री. रा. वि. ६-७१-७२

2. मन्त्रपूतैर्वारिजाचैः प्रमूने भुक्तामुखै रत्नजालैरुपेतैः ।

वार्भिः शङ्खापूरितैः शोऽभिषिच्य प्राप्तं विद्याराज्यराजं वितेने ॥

—श्री. रा. वि. ६-७३

3. श्रीरामार्चाः न्यासदेनोपलौ द्वौ शास्त्रीयानां पुस्तकं चामरे च ।

श्वेतच्छत्रं स्वर्णयानं सनातं प्रादादश्मै राजचिह्नं ॥ सर्वम् ॥

—श्री. रा. विजयः ६-७४

4. क्षेत्रमेतत् विजयनगरे (६पि) वृद्धमद्रापरिवृत श्रीमन्वाचायमुख्यशिष्य
श्रीवचनाभतीर्थ—श्रीरूपीन्द्र—वागीश—न्यासराज—गोविन्दबोडेयर—गुरुपर्य—मुधीन्द्र—
श्रीनिवास—रामतीर्थ—यतिगुरुवृन्दाचनविदितं माञ्जानां यात्रास्थानीभूतं
निराजते ।

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्धभौमः महासंस्थानाधिपत्यप्राप्तेरनुपदमेर
समग्रभारते सञ्चारमाकलयन् तीर्थ-क्षेत्रयात्रादर्शन-परवादिदिग्विजय-
सिद्धान्तस्थापन-पाठप्रवचन-धर्मप्रसार-ग्रन्थरचन-महिमाप्रदर्शन-
शिष्य-भक्तजनोद्धारादिलोककल्याणकार्यासक्तः महायशः राजमहाराजै-
रनितरसाधारणगौरवसम्मानपरम्परां सम्प्राप्य निखिललोकमान्यश्च
व्यलसत् ॥ अत्र तद्विषयककतिपयमहिमादिकं निरूप्यते ॥

वादिदिग्विजयः

(क) निखिलविद्याकेन्द्रस्थाने मधुरानगरे श्रीतिरुमलनायर-
राजस्थाने श्रीगुरुसार्धभौमः महामन्त्रि श्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रभृतिभिरन्यैश्च
विद्वद्भैरमीमांसाशास्त्रे धान्यार्थविचारमाकलय्य विजयमलमतः ।¹
विद्यापक्षपातिनः श्रीनीलकण्ठदीक्षितमहोदयाः श्रीगुरुसार्धभौमप्रणीतं
मीमांसान्यायमुक्तासमलङ्कृतं "भाट्टसङ्ग्रहा"ख्यं ग्रन्थरत्नं स्वलङ्कृत-
राजगजराजमारोप्य तथाचगौरवं चतुष्टयं वीथीषु महोत्सवं निर्वर्त्य-
सबहुमानं यतिवरं समप्रामयत् ।²

(ख) कर्णाटकराजधानीभूते बेङ्गलूरुनगरे वेङ्कटपतिचक्रेश्वरस्य
महास्थानलाङ्कृते धीरभद्र-भैरवभट्टनामानौ शैवविद्वांसौ प्रवर्तितयाद-
प्रसङ्गे श्रीराघवेन्द्रमुनिवरः अजीजयत् । तेन प्रमुदितमनाः वेङ्कटपति-

1. मग्निश्रीनीलकण्ठाभिषमस्त्रिमणिना भट्टतन्त्रानुबन्धे

प्रत्ये तावत्त्रदीये करिणि गुणविदारोपितेऽभ्यर्हणाय ।

कीर्तिस्ते राघवेन्द्रप्रतिविमुषमणे नूनमन्यनवेणा

दिङ्नागानारुक्नुः स्वयमपि सहस्रा धावदृष्टीदिगन्तान् ॥

— श्रीगुरुगुणस्तवनम् ।

2. अधिताम्रशर्णिं च निमज्ज तत्तटे स्थिताः प्राणम्य नवदेवताः पराः ।

श्रुतमालिकाशरिदल्लङ्घितामगान्मधुराभिर्षा मधुरवाट्महापुरीम् ।

तदधीशसंसदि विजित्य पण्डितान् बहुमानितो यतिवरो महीभृता ॥

— भी. रा. वि. ७-४६-४७

सार्वभौमः श्रीचरणवाद्प्रतिभाषण्डित्यकौशलमुग्धः अमुष्मै गुरुभरवे
ग्राममेकं वितीयं मानयाञ्चकार ।^१

(ग) श्रीचिद्वलक्षेत्रे पण्ढरपुरे शेषनाम्ना प्रख्यानेन पण्डितेन साकं
बहुकालं वाक्यार्थचर्चां विधाय निजपरमगुरुभिर्विजयीन्द्रतीर्थपादैः विर-
चितं “वाग्वैखरी” नामविलसितं ग्रन्थरत्नमवलम्ब्य तदुक्तसद्युक्तिजालैः
बाबदूकं विजित्य श्रीविष्णुसर्वोत्तमत्वं संस्थाप्यानितरसाधारणीं
समज्ञामवाप ।^२

एवमेव सर्वत्र परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतस्थापनमातन्वानोऽयं
श्रीगुरुवरः द्वैतविजयपताकामुदढाययत् ॥

राजसम्मानम्

१. तञ्जापुराधीशः विजयराघवनायकः ग्रामभूमिरत्नहारादीन्
समर्प्य अमुं यतिप्रवर्हं असेवत ।

२. मधुरापुरवराधीशः तिरुमलनायकः श्रीराघवेन्द्रमुनिं ग्राम-
भूमिप्रदानेन अपूजयत् ।

३. कर्णाटकघरणीधवः वेङ्कटपतिरायः भद्रासने श्रीगुरुवरमल-
ङ्कृत्य कनकामिषेकं विधाय ग्रामदानपुरस्सरं गौरवमार्पयत् ।

४. महीशूरपुरवराधीशः दोड्डेवरायः श्रीरङ्गपत्तने श्रीरङ्गनाथ-
सन्निधौ क्रिस्ताब्दीय ६-७-१६६३ तमे वत्सरे “देवराजपुरा”भिर्धं
ग्रामममर्घरत्नाभरणानि च समर्प्य कृतार्थो बभूव । *

१. सोय भल्लपुरमैस्वमटो वीरमद्र इति विश्रुतविद्वान् ।

नर्मणैव परिभूय नरेन्द्राद्रामरत्नमचिरात्समगण्हात् ॥

—श्री. रा. वि. ८-४

२. “वाग्वैखरी निर्जितमव्यशेषः ।”

—श्रीगुरुस्तोत्रम्

* Mysore Archaeological Report-1944

೫. ಕೊಲ್ಹಾಪುರೇ ಬಹುಕಾಲವಾಸ್ತವ್ಯಾಯ ಶ್ರೀರಾಧವೇಂದ್ರಗುರವೇ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಾಧೀಶಃ
ಶಿವಾಜೀಮಹಾರಾಜಃ ಶ್ರೀಚರಣತಪೋಮಹಿಮಾದಿभिಃ ಪ್ರಭಾವಿತಃ ತತ್ಸನ್ನಿಧಿ-
ಲಬ್ಧಜ್ಞಾನೋಪದೇಶಃ ಧನಕನಕಾದಿನಾ ಗೌರವಂ ಸಮರ್ಪ್ಯ ಗುರ್ವನುಗೃಹೀತೋಽಭೂತ್ ।

೬. ವಿಜಯಪುರ (ವಿಜಾಪುರ) ಯವನಭೂಪಃ ಇಮ್ಮಡಿ ಇಬ್ರಾಹಿಂ ಆದಿತ್
ಶಹ ನಾಮಕಃ ಗುರುರಾಯ “ಜಗದ್ಗುರುಃ” ಇತಿ ಪ್ರಶಸ್ತಿ ರಾಜಲಕ್ಷಣಿಭೂತಂ
ಶ್ವೇತಚ್ಚಂದ್ರಂ ಚ ಸಬಹುಮಾನಂ ವಿತೀರ್ಯ ಕೃತಕೃತ್ಯ ಆಸೀತ್ ।

೭. ಪಾದವಪುರಾಧೀಶಃ (ಪಾದವಾನಿಪುರೇಶಃ) ನವಾಬ್ ಸಿಹಿಮಸುದಖಾನ
ಇತಿ ವಿಖ್ಯಾತೋ ಮಲೇಞ್ಜರಾಜಃ ಶ್ರೀಗುರುಬರಮಹಿಮಾನಂ ಪರೀಕ್ಷ್ಯ ಸ್ವಾಪರಾಧ-
ಪರಿಣೇದಾಯ ಮನ್ತ್ರಾಲಯಗ್ರಾಮಂ ಭಕ್ತಿಪೂರ್ವಕಂ ಸಮರ್ಪ್ಯ ಗುರ್ವನುಗೃಹಪಾತ್ರಿಭೂತೋಽಭೂತ್ ।

ಏವಮೇವಹಿ ಸಹಸ್ರಾಧಿಕಾಃ ನೌಕೇ ರಾಜಾಃ ಸಚಿವಸಾಮಂತದಂಡನಾಯಕ-
ಪ್ರಭುಯಃ ಗ್ರಾಮಭೂಮಿಧನಕನಕವಸ್ತುವಾಹನಾದಿಕಂ ಸಗೌರವಂ ಪ್ರದಾಯ ಗುರುಕೃಪಾ-
ಭಾಜನಿಭೂತಾ ಭೂಃ ॥

ಮಹಿಮಾಪ್ರದರ್ಶನಮ್

(ಕ) ತಜ್ಜಾಪುರರಾಜ್ಯೇ ದ್ವಾದಶವಾರ್ಷಿಕಯಾಮನಾವೃಷ್ಟಾವಾಪಾತಿತಾಯಾಂ ರಾಜಃ
ಧಾನ್ಯಾಗಾರೆ ಶೂನ್ಯಾಗಾರೆ ಸಜ್ಜಾತೇ ಪರಮಕಾರುಣಿಕೋಽಯಂ ಗುರುರಾಜಃ ತತ್ರ
ವಿಜಾಕ್ಷರವಿನ್ಯಾಸೇನ ಧಾನ್ಯಾನ್ಯಕ್ಷತ್ಯಾಣಿ ವಿಧಾಯ ನಿಜತಪಃಪ್ರಭಾವೇಣ ಧೃಷ್ಟಿ-
ಪತನಮಾರ್ಚಯ್ಯ ದೇಶಮಮರಕ್ಷತ್ ।¹

(ಛ) ತಜ್ಜಾಪುರಾಧೀಶೇನ ವಿಜಯರಾಘವನಾಯಕೇನ ವितಾರ್ಣಮನರ್ಥಂ ರತ್ನಹಾರಂ
ಧೌತಿಹೋತ್ರಾಯ ಸಮರ್ಪ್ಯ ಪರೇಶುಃ ಪುನರಪಿ ಹೋಮಕುण्डಾಸ್ತಮಾದಾಯ ಪೂರ್ವಾಧಿಕ-
ತೇಜೋಧಿರಾಜಿತಂ ರತ್ನಹಾರಂ ಪ್ರದರ್ಶ್ಯ ಸರ್ವಾನ್ ರಾಜನಶ್ಚಾಶ್ವರ್ಯಸಾಗರನಿಮಗ್ನಾನ-
ಕಲಪತ್ ।²

(ಗ) ತಾಮ್ರಗರ್ಣಿನದೀತೀರೇ ಸಮಾಜಯದ್ವಿಷ್ಕೃತಂ ಶರಣಾಗತಂ ಭೂಃಶರಂ ಸಹೋ-
ದಕಪ್ರೋಕ್ಷಣೇನ ಪವಿತ್ರಂ ವಿಧಾಯ ಸಹೋದಕಮಹಿಮಾನಮದರ್ಶಯತ್ ।

1. “ದ್ವಾದಶವರ್ಷಾನೋದಕ ಸೇವಿತೆ । ಮೇದಿನಿಯೆಗೆ ಮಹಾದಯವಂತೆ ॥”

—ಶ್ರೀ ಜಗನ್ನಾಥದಾಸವರ್ಮರು

2. “ಪುತವದಗುಣಿಯಿದ ಕರುಣಮಾಲಿಕೆಯು । ಕ್ಷೀಪ್ತೆಗೆ ಕಂದಿತ್ತಕುಳಮಹಿಮನೆ ।”

—Abid

(ಏ) ಚಿತ್ರದುರ್ಗೆ ಸಕಲಜನಸಮಕ್ಷಂ ನಿಜಭಕ್ತ ವೇಕ್ಷುಷಂ ಪುಷ್ಪಕವಿಮಾನ-
ಮಧಿರುಹಂ ಕೃತ್ವಾ ತಸ್ಮೈ ಮೋಕ್ಷಮನುಜಗ್ರಾಹ ।¹

(ಛ) ಕಿರೀಟಗಿರಿಗ್ರಾಮೇ ಶ್ವತಫಲರಸಮರಿತಭಾಂಡಪತಿಸಂ ವೇಕ್ಷುಷ-
ದೇಶಾಯಿನಃ ಸ್ಮೃತಂ ಪುತ್ರಂ ಮನ್ತ್ರೋದಕಪ್ರೋಕ್ಷणेನ ತದಜೀವಯತ್ ।²

(ಜ) ಅನ್ಯದಾ ಕಾರುಣ್ಯವಾರಾನಿಧಿಃ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಮುನೀಂದ್ರಃ ನಿಪೇಕ-
ಮುಹೂರ್ತದಿನೇ ಶಯ್ಯಾಗಾರಕವಾಟತಾಡಿತಶಿರಸ್ಕಂ ಸ್ಮೃತಂ ನಿಜಶಿಷ್ಯಂ ಪ್ರಾಣಶಾ-
ನ್ ಪೂರ್ವಕಮರಕ್ಷತ್ ।³

(ಞ) ಶಿರಸಙ್ಗಿದೇಶಾಯಿನಃ ವೇದಾಪ್ರಾಮಾಣ್ಯವಾದಿನಃ ಸ್ಪರ್ಧಾಲೋ ದುರಾ-
ಶಕ್ತಾನಿವಾರಣಾರ್ಥಂ ವೇದಮನ್ತ್ರೋಚಾರಣಪೂರ್ವಕಂ ಮುಸಲಂ ಕಿಸಲಯಿಸಂ ಕೃತ್ವಾ
ವೇದಮಹಿಮಾನಂ ಪ್ರದರ್ಶಯ ತೇನ ಸಮ್ಮಾನಿತಃ ತಸ್ಮಿನ್ನನುಗ್ರಹಂ ಚಕಾರ ।⁴

(ಟ) ಪಂಡರಪುರದಿಗಿವಿಜಯಕಾಲೇ ಪ್ರಖರಸೂರ್ಯಾತಪತತೇ ನಿರ್ಜಲನಿರ್ಜಲ-
ರಣ್ಯಪ್ರದೇಶೇ ನಿಜಶಿಷ್ಯಭಾರ್ಯಾयां ಪ್ರಸೂತಾयाಂ ಭೂಮೌ ಯೋಗದೃಷ್ಟಾಘಾತೇನ
ನಿರ್ಮಲಜಲೋತ್ಸೇಚನಂ ನಿರ್ಮಾಯ, ಅಮ್ಬರೇ ನಿಜಕರವಸ್ತ್ರೋತ್ಸೇಪणेನ ಶೀತಲ
ಛಾಯಾಂ ವಿಧಾಯ ತಾಂ ಸಘೋಜಾತಶಿಶುಶ್ಚಾಪಾಲಯತ್ ।⁵

(ಠ) ವಿಜಯಪುರಾಧಿಕೋಡ್ಡಿಗ್ರಾಮಗಮನಸಮಯೇ ಮಧ್ಯಮಾರ್ಗೇ ಪಿಪಾಸಾಕುಲಿತಂ
ಜಲಾಲಾಮೇನ ಸ್ಮೃತಪ್ರಾಯಂ ಭೂಸುರಮೇಕಂ ಮನ್ತ್ರಶಕ್ತಿಯಾ ಜಲನಿರ್ಮಾಣವಿಧಿನಾ
ಸಮಜೀವಯತ್ ।⁶

1. "ಪ್ರಕಟಃ ತೋರಿದಿ ಮುಕುತಿಯ ಬೇಡಿದ । ಭಕುತನ ಯೋಗ್ಯತೆ ನಿವಿಳ ಜನರಿಗೆ ॥"

—Abid

2. "ಜೂತರಸಫಲದಿ ಪೋತಮುಳುಗೆ । ಮೃತಭೇತಬಿಡಿದ ಆನಾಧರಕ್ಷಕ"

—Abid

3. "ಭೃತ್ಯಗೆ ಬಂದಪಮೃತ್ಯುಕಳೆದು ಸುಖ । ಎತ್ತು ಪೋರೆದೆ ಪುರುಷೋತ್ತಮದಾಸ ॥"

—Abid

4. "ಕ್ಷಿಪ್ರದಿ ತೋರಿದಿ ವಿಪ್ರನ ಮಹಿಮೆಯು । ಆ ಪೃಥ್ವೀಚಗೆ ಅಪ್ರತಿ ಗುರುಮೇ"

—ಶ್ರೀ ಜಗನ್ನಾಥದಾಸರು

5. "ಮಳು ಮಾರ್ಗದೊಳು ಲಲವೆ ಪ್ರಸೂತಿಸೆ । ಪುನನ ಕಮಂದಲದೊಳು ಜಲತೋರ್ವೆ ॥
ಬಿಸರಿದಳುವಾ ಚಲ್ಲಾ । ಗುಹರಿ ನಿಲಿದೊಡ್ಡ ಅಸಮಮಹಿಮನೆ ॥"

—Abid

6. "ಎಸೆದಿ ಚುಡಾತವದಿ ಬಂದ; ಕಾ- । ಶೃಪಸುತಮಳುಹಿದ ಕೃಪಜನಾತ್ಮ ॥"

—Abid

(उ) मानवीग्रामवर्तिनि श्रीप्राणदेवालये कनकदासवरः द्वितीय-
जन्मनि चण्डालजनिर्भूत्वा श्रीगुरुवर्यदर्शनस्मारितं पूर्वजन्मवृत्तान्तः
श्रीराघवेन्द्रगुरुममुं श्रीव्यासराजगुरुं मत्वा अस्मै सर्पपानं समर्पयत्।
गुरुवरश्च तान्स्वीकृत्य स्वमहिमानं प्रदर्श्य तमनुजग्राह।¹

(ड) अस्मिन्नेव हि सन्दर्भे गुरुवरदर्शनार्थं समागतेभ्यः वेणु-
ग्रामाभिजनेभ्यः (विदुरुहऋत्विजः) श्रीनिवासाचार्येभ्यः स्वमहिमप्रदर्शन-
पूर्वकं तान् सकरुणमन्त्रगृह्णात्।

(ढ) कन्दमाषतीग्रामवासिनं कञ्चननिजशिष्यं वेङ्कणनामानम्
प्रबुद्धं तत्कृतस्यनामसङ्कीर्तनमाहिम्ना दिवान् वेङ्कणपन्त इति विरुद-
भाजं आदयानीसचिषपदाधिरुढमतनोत्।

(त) कस्यचन श्लेञ्छाधिपस्य नवायस्य तनये सर्पदंष्ट्रे मृते
गरुडमन्त्रजपप्रभावेण तनुज्जीवयामास।²

(थ) कञ्चनशिष्यः विवोदुकामः गुरुवरमृत्तिकाशौचसमये विवाह-
सहायद्रव्यमयाचत स्मितवदनः गुरुवरः तस्मै अञ्जलिपरिमितां मृत्तिकां
प्रदाय "गरुड, तव धिवाहो भविष्यतीति" तमादिशत्। सभक्ति-
प्रकर्षं स्वीकृतमृत्तिकः सः कस्मिंश्चिद्ग्रामे ग्रहाराक्षसपीडितगृहे गृह-
द्वारे सुतः निशीथे प्रबुद्धः गुरुमृत्तिकाप्रयोगप्रभावेण ग्रहाराक्षसं
वर्गधंविधाय तद्गृहस्वामिना सम्मानितः तज्ज्येष्ठपुत्रीमुदयहत्।

1. "पठितं निजयोगशक्तियन्त्रं यत् । तन्मया मारुतं यत्कृतवन्मया ॥"

—Abid

2. "तस्मै च तदा अमुंमयापठितं । तन्मया मारुतं यत्कृतवन्मया ॥"

—ॐ: नमो भगवते

(ದ) ಆದವಾನಿಪುರೇಶ: ಸಿದ್ಧಿಮಸದ್ವಾನ್ಮನಾಮಾ ಭೂಪ: ಗುರುರಪರೀಕ್ಷಣಾರ್ಥ
ಮಾಂಸಾದಿಕಂ ಸಮರ್ಪಿತವಾನ್ । ಶ್ರೀಗುರುಪುಜ್ಜವ: ಮನ್ವಿತಜಲೋಕ್ಷಣೇನ ತತ್ ಫಲ-
ಪುಷ್ಪರೂಪಂ ವಿಧಾಯ ಸ್ವಮಹಿಮಾನಮದರ್ಶಯತ್ ।¹

एवं विविधं शताधिकं महिमानं प्रदर्श्य श्रीराघवेन्द्रयतिपुङ्गवः
जगदपालयत् ॥

अयञ्च योगिनायकः घृन्दावनप्रवेशानन्तरं शताधिकेषु वर्षेषु
पृथीतेष्वपि सर् थाप्स मन्त्रोमहोदयाय प्रत्यक्षं स्वदर्शनमनुगृह्य,*
किञ्चिदुना? अद्यापि च प्रत्यहमगम्यमहिमादिकं प्रकटीकुर्वन् लोक-
कल्याणकार्यासक्तः अस्ति विराजमानः ॥

ग्रन्थरचना

श्रीराघवेन्द्रयतिसಾರ्वभौम: हृद्यत्रय्यन्तविद्या, प्रस्थानत्रय-भाष्य-
टीकादीन् सम्यग्व्याख्याय विद्वज्ಜनेषु महोपकारमातन्वान: दिगन्त-
विश्रान्तधेवलकीर्तिमापेदे ॥

गुरुवरप्रणीतानीमानिग्रन्थरत्नानि ।

१-३. वेदत्रयविवृतिः

४. मन्त्रार्थमञ्जरी

५-९. पुरुषसूक्तादिपञ्चसूक्तव्याख्या:

१०-१९. दशोपनिषदां खण्डार्थाः

२०. गीतार्थसङ्ग्रहः (गीताविवृतिः)

२१. गीताभाष्यप्रमेयदीपिकाव्याख्या

२२. गीतातात्पर्यटीकाविवरणम्

२३. तन्त्रदीपिका

1. "ದಾಘವೇಂದ್ರ, । ರಾಜಿಕ ಗುಣನಾಂದ್ರ, ॥ ಪ ॥

ಅನಿವೇದಿತಘೋಷವನುಗುಣಂ । ದನುಭವ ಮೂಡಿಸಿದನುಜಮುಖಿತ ॥

ದಾತಗುರುಜಗನ್ನಾಥ ನಿರಲವ । ದೂತನ ಮಂತ್ರಗೋಕನ ನಿಲಯ ॥

—ಶ್ರೀ ಜಗನ್ನಾಥದಾಸರು

* "Madras District Gazetteers" Vol. No. 1 BELLARY
Chapter XV. Adoni Tq Page No. 213.

by W. Francis, Esq. I.C.S.

२४. न्यायमुक्तावलिः
 २५. अणुभाष्यटीका तत्त्वमञ्जरी
 २६. सूत्रभाष्यतत्त्वप्रकाशिकाभावदीपः
 २७. श्रीमदनुव्याख्यानन्यायसुधापरिमलः
 २८-३७. दशप्रकारणटीकाव्याख्याः
 ३८. श्रीरामचरित्रमञ्जरी
 ३९. श्रीकृष्णचरित्रमञ्जरी
 ४०. श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयभावसङ्ग्रहः
 ४१. पादायलीन्याख्या
 ४२. तत्त्वप्रकाशिकातात्पर्यचन्द्रिकाप्रकाशः
 ४३. तर्कताण्डवव्याख्या
 ४४. प्रमाणपद्धतिव्याख्या
 ४५. अणुमन्त्रविजयव्याख्या
 ४६. भाट्टसङ्ग्रहः
 ४७. प्रातःसङ्कल्पगद्यम्
 ४८. प्रमेयसङ्ग्रहः

चृन्दायप्रवेशः

स्यायतारपरिसमाप्तिदत्तचित्तः श्रीराघवेन्द्रगुरुस्तपेमौमोऽसौ पूर्णं
 श्रीमद्भाट्टायतारसमये स्यानुष्ठितयज्ञवेदिकासमलङ्किते । कुचरक्षेयविष्य-
 रदनसम्भूततुङ्गमद्रातरङ्गिणीमङ्गलतरङ्गसम्पादिते श्रीमन्मन्त्रालक्षेत्रे
 सप्तशतवर्षवत्सलं सुन्दरचृन्दायनान्तर्गतस्सन् शरणगतभक्तजन चृन्दा-
 यनाय भक्तजनयथायोग्यं हृदयाहृदयरूपतया पिराजितः लोकवल्याणं-
 चिरीपुंः तदर्थं स्वमहिम्ना स्यायस्तीर्णमन्त्रालयप्राप्तः प्रदायतारका-
 टीनस्यकुलदेयतां साक्षाद्गुणरूपां श्रीमन्त्रालयान्निकां प्रार्थनया साक्षा-
 त्पश्य. प्रसन्नया तया स्यनिः । तपश्चरु लब्ध्या, पितृ-

वाक्यपरिपालनरतस्य दण्डकारण्ये सञ्चरमाणस्य देवदेवस्य धीराम-
चन्द्रप्रभोः पादपद्मसंस्पर्शपवित्रीकृतेन, नव्येन्द्रोपलेन निर्मापितस्वीय-
वृन्दावनः, मङ्गलमुद्भूतं निजपूर्वाश्रमीयज्येष्ठभ्रातुः श्रीगुरुराजाचार्यस्य
पौत्राय, नैजसन्निधौ समधिगतसमस्तशास्त्राय, अत एव प्रकाण्ड-
पण्डिताय श्रीवेङ्कण्णाचार्यशर्मणे सानन्दवितीर्णपरमहंसाश्रमः, निर्व-
र्तितमन्त्रमुद्राधारणगुरुपदेशः, संवर्तितश्रीसर्वज्ञविद्यासाम्राज्यपट्टाभि-
षेकः. अनुगृहीत " श्रीमद्योगीन्द्रतीर्थ " भिद्यानः, अमन्दानन्दमचिन्दत ॥

तदनु धीशके १५९३ तमे विरोधिकृत्संवत्सरे * आचणकृष्ण-
द्वितीयायां कर्त्रेवासरे सङ्कल्पितस्वीयवृन्दावनप्रवेशः प्रियचरकुमाराय
श्रीयोगीन्द्रतीर्थगुरुवे समर्पितमहासंस्थानाधिपत्यः, निर्वर्तितजपतपा-
द्यनुष्ठानः निजपूर्वाश्रमीयगन्धुपु पुत्रपौत्रप्रपौत्रेषु-धीलक्ष्मीनारायणा-
चार्य-पुरुषोत्तमाचार्य-द्यालकधीनिवासाचार्य * प्रभृतिषु निजगुरुविर-
हासहमानसेषु, परिखिद्यमानेषु ; तदर्थसम्मिलतपौरजनपदेषु ; अथ सक-
लाशामुखमुखारितेषु मङ्गलवाद्येषु, सन्ततसंस्तूयमानस्वस्त्ययन-विविध-
विजयविखदावलीसमेधितसरसकवितानिचयेषु विद्युधवरेषु, गुरुस्तवन-
भजन-नर्तनपरेषु भागवतेषु, तद्दर्शनजनितपुलकोद्गमेषु सर्वजनेषु
सभक्त्याव्रगे प्रदीयमानहस्तलाघवेषु धीयोगीन्द्रतीर्थेषु, भक्त्यति-
शयप्रणम्यमानशिरस्तु वेङ्कण्णपन्तप्रमुखसचिवसामन्त-सन्ततिषु कर-
कमलद्वंद्वविलसितदण्डकमण्डलुः स किल गुरुपुङ्गवः, सकरुणमन्दहास-
विलसितमुखारविन्दसन्दृष्टवन्दारुजनसन्दोहः, निजौदार्याल्पीकृतनाकि-
नायकचिन्तामणिः, शरणजनमन्दारः अलङ्कृताभय-वरदमुद्रः, प्रति-
पदमुपदिश्यमानरमारमणसर्वोत्तमतत्त्वः, सर्वजनेषु पश्यन्तु सत्सु
सशरीरं वृन्दावनान्तर्गतः योगासने सन्निपण्णः, निजहृदयपुण्डरीक-
संस्थापितपुण्डरीकाक्षः धृतारुणवसनः करधृतजपमालः, द्वादशादित्य-
सदृशसंशोभितद्वादशोर्ध्वपुण्ड्रचारुविग्रहः, नारायणमन्त्रपरायणः,
निमीलितार्धनयनः, प्रणवोच्चारणपूर्वकं स्वशिरसि स्वाशाविन्यासिता-

* 1671 A. D.

* भावि श्रीवादीन्द्रतीर्थश्रीमधरणः ।

नेकशालग्रामः, परममङ्गलमूर्तिः श्रीमद्राजाधिराजराघवेन्द्रगुरुसार्धभौमः,
जनदर्शनविदूरोऽपि निजभक्तदर्शनादूरः सुन्दरवृन्दावनमधिष्ठाया-
प्यात्मब्रह्ममन्दिरे विलसन्नद्यापि विद्योतते ॥

श्रीमद्योगीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणः श्रीराघवेन्द्रगुरुसशरीरवृन्दावन-
प्रवेशानन्तरं शिरसाधृतनिजदेशिकादेशः, ससम्भ्रमसमनुष्ठितस्वगुरु-
वृन्दावनप्रतिष्ठः, तस्मिन्नेव हि मङ्गलदिने समाचरितस्वगुरुमहासमा-
राधनः, व्यवस्थापितनिजगुरुवृन्दावनसन्निधिपूजाविशेषः, जगत्कल्याण-
चिकीर्षुः श्रीमन्मध्याचार्यवेदान्तविद्यासिंहासनाधिरूढः चिरमवर्धत ॥

पुण्यपीयूषपूर्णश्रीगुरुराघवेन्द्रसशरीरवृन्दावनप्रवेशवर्षमारभ्य ऐषमः
पर्यन्तं त्रिशतं समाः भ्यतीयुः । महामहिम्नः यतिवरस्य त्रिशताब्दीय-
पुणदिनेऽस्मिन् श्रीगुरुवराणां त्रिशतमानमहोत्सवः निखिलभारते
सभक्तिश्रद्धं सदैवमवं समनुष्ठोयमानो रजते ॥

विदितपूर्वमिदं समेषां सुजनानां यच्छ्रीमद्राघवेन्द्रगुरुवरमठाधी-
श्वराणां हानभक्तिवैराग्यतपोनुष्ठानप्रथितयशसां श्रीमन्नालयविलसित-
सुन्दरवृन्दावनमन्दिराणां स्वभक्तवृन्दावनासक्तानां प्रातःस्मरणीयानां
परमपूज्यश्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानामाशानुसारेण १९४५ तमे
क्रिस्ताब्दे गरलनगरे (नखनगूडु) श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिर-
मस्थापीति ॥

श्रीमदाचार्यपरम्परागतानां प्राचीनाचार्याणां वेद-वेदान्त-न्याय-
मीमांसा - व्याकरण - काव्य - नाटकालङ्कारादि ग्रन्थप्रवराणां सङ्ग्रह-
संशोधन-सम्पादन-प्रकाशनादिकार्यं यदास्वितया निर्वह्यतोऽस्य प्रका-
शनमन्दिरस्य रजतोत्सवं श्रीगुरुसार्धभौमत्रिशतमानोत्सवेन सममिदा-
नीमस्माभिस्तसम्भ्रमं समनुष्ठानं मोमुदीत्यस्माकं चेत् ।

महदिदं प्रमोदस्थानं नः यच्छ्रीमत्परमहंसेत्याद्यमन्दविहङ्गवृन्दभूषि-
तानां श्रीमन्नासरजगुरुसार्धभौमानां कर्णाटकविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
श्रीमद्विद्यापयोनिधितीर्थश्रीपादानामाभ्यक्ष्येऽस्मिन्नेव हि त्रिशतमान-
महोत्सव-रजतोत्सवमङ्गलप्रसङ्गे कतिपयकाव्यशास्त्रादिग्रन्थानां तथा
'परिमल' सांस्कृतिक-धार्मिक-मासपत्रिकाविशेषसञ्चिकायाश्च प्रकाशन-
मद्य श्रीमच्चरणानाममृतहस्तेन निर्वर्त्यत इति ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थविरचिता परतत्त्वप्रकाशिका

— ५५५५५५ —

ये नित्यं पदवाक्यमानसरणीसंशीलनालङ्कता
स्तेषामेव श्रोति या प्रतिपदं सन्तोषमार्कर्णनात् ।
याचानेकविनेयपट्टपदततेः संकुलमल्लीसमा
सैषा वाग्विजयीन्द्रसंयमिमणेः ज्ञानार्थिभिस्तेज्यताम् ॥

विदितचरमेवेदं समेषां विदुषां यदसत्परिमलसंशोधन-प्रकाशन-
मन्दिरतः इतः पूर्वं श्रीमद्वाघवेन्द्रगुरुसर्वभौमानां परमगुरुभिः श्रीमद्विजयीन्द्र-
तीर्थपूज्यचरणैः विरचितं 'ब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रह-शैवसर्वस्वखण्डना'भिधं ग्रन्थ-
द्वयं, तदनु श्रीनृसिंहाश्रममुनि-श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचितयोः 'भेदधिका-
रोपक्रमपराक्रमा'भिधयोः खण्डनपरं 'भेदविद्याविलासोपसम्हारविजया'भिधं
प्रबन्धरत्नद्वयं च विद्वज्जनमोदाय प्रकटीकृतमिति ।

इदानीं श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुगद्गदविरचितं श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचि-
तयोः "शिवकर्णामृत-शिवतत्त्वविवेक"योः खण्डनपरं "परतत्त्वप्रकाशिका"स्य
प्रबन्धप्रवरं भारतसर्वकारधनसाहाय्येन मुद्राप्य विबुधसन्निधौ समर्पयितुं
मोमुदीत्यस्माकं चेत्तः ।

वयमिदानीं श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुगद्गदसमलंकृतर्पाटपरम्परा, ग्रन्थकर्तुः
अमरचरितं, कालदेजादिप्रिचारः, चादिदिनिजयः, ग्रन्थरचना, राजसम्मानं,
प्रकृतग्रन्थारिचयः, इत्यादिविषयजानं सत्प्रदायं विधिनिवेदयितुमभिलषामः॥

नेकशालग्रामः, परममङ्गलमूर्तिः श्रीमद्राजाधिराजराघवेन्द्रगुरुसार्धभौमः,
जनदर्शनविदूरोऽपि निजभक्तदर्शनादूरः सुन्दरवृन्दावनमधिष्ठाया-
प्यात्मशङ्खमन्दिरे विलसन्नद्यापि विद्योतते ॥

श्रीमद्योगीन्द्रतीर्थश्रीमच्छरणः श्रीराघवेन्द्रगुरुसशरीरवृन्दावन-
प्रवेशानन्तरं शिरसाधृतनिजदेशिकादेशः, ससम्भ्रमसमनुष्ठितस्वगुरु-
वृन्दावनप्रतिष्ठः, तस्मिन्नेव हि मङ्गलदिने समाचरितस्वगुरुमहासमा-
राधनः, व्यवस्थापितनिजगुरुवृन्दावनसन्निधिपूजाविशेषः, जगत्कल्याण-
चिकीर्षुः श्रीमन्मध्याचार्यवेदान्तविद्यासिंहासनाधिरूढः चिरमवर्धत ॥

पुण्यपीयूषपूर्णश्रीगुरुराघवेन्द्रसशरीरवृन्दावनप्रवेशवर्षमारभ्य पेषमः
पर्यन्तं त्रिशतं समाः व्यतीयुः । महामहिम्नः यतिवरस्य त्रिशताब्दीय-
पुणदिनेऽस्मिन् श्रीगुरुवराणां त्रिशतमानमहोत्सवः निखिलभारते
समक्षितश्च सवैभवं समनुष्ठेयमानो राजते ॥

विदितपूर्वमिदं समेषां सुजनानां यच्छ्रीमद्राघवेन्द्रगुरुवरमठाधी-
श्वराणां धानभक्तिवैराग्यतपोनुष्ठानप्रथितयशसां श्रीमन्मालयविलसित-
सुन्दरवृन्दावनमन्दिराणां स्वभक्तवृन्दावनासक्तानां प्रातःस्मरणीयानां
परमपूज्यश्रीमत्सुयमोन्द्रतीर्थश्रीमच्छरणानामाशानुसारेण १९४५ तमे
क्रिस्ताब्दे गरलनगरे (नञ्जनगूडु) श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिर-
मस्थापीति ॥

श्रीमदाचार्यपरम्परागतानां प्राचीनाचार्याणां वेद-वेदान्त-न्याय-
मीमांसा-व्याकरण-काव्य-नाटकादिकारादि ग्रन्थप्रचाराणां सङ्ग्रह-
संशोधन-सम्पादन-प्रकाशनादिकार्यं यशस्वितया निर्यहतोऽस्य प्रका-
शनमन्दिरस्य रजतोत्सवं श्रीगुरुसार्धभौमत्रिशतमानोत्सवेन सममिदा-
नीमस्माभिस्ससम्भ्रमं समनुष्ठानं मोमुदीत्यस्माकं चेतः ।

महदिदं प्रमोदस्थानं नः यच्छ्रीमत्परमहंसेत्याद्यमन्दविद्वद्वृन्दभूषि-
तानां श्रीमन्नासराजगुरुसार्धभौमानां विद्यासिंहासनाधिरूढ-
महोत्सव-रजतोत्सवमङ्गलप्रसङ्गे यतिपयकाव्यार्था
'परिमल' सांस्कृतिक-धार्मिक-मासपत्रिका
मद्य श्रीमच्छरणानाममृतहस्तेन निर्यत्येत इति ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थविरचिता परतत्त्वप्रकाशिका

ये नित्यं पदवाच्यमानसरणीसंशीलनालङ्कता
स्तेषामेव करोति या प्रतिपदं सन्तोषमार्कणनात् ।
याचानेकविनेयपदपदततेः संकुलमल्लीसमा
सैषा वाग्मिजयीन्द्रसंयमिमणेः ज्ञानार्थिभिस्सेव्यताम् ॥

विदितचरमेवेदं समेषां विदुषां यदस्त्परिमलसंशोधन-प्रकाशन-
मन्दिरतः इतः पूर्वं श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमानां परमगुरुभिः श्रीमद्विजयीन्द्र-
तीर्थपूज्यचरणैः विरचितं 'ब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रह-शैवसर्वस्वखण्डना'भिधं ग्रन्थ-
द्वयं, तदनु श्रीनृसिंहाश्रममुनि-श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचितयोः 'भेदविष्का-
रोपक्रमपराक्रमा'भिधयोः खण्डनपरं 'भेदविधाविळासोपसम्हारविजया'भिधं
प्रबन्धरत्नद्वयं च विद्वज्जनमोदाय प्रकटीकृतमिति ।

इदानीं श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुणादविरचितं श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचि-
तयोः "शिवकर्णामृत-शिवतत्त्वविवेक"योः खण्डनपरं "परतत्त्वप्रकाशिका"स्य
प्रबन्धप्रवरं भारतसर्वकारधनसाहाय्येन मुद्राप्य विबुधसन्निधौ समर्पयितुं
मोमुदीत्यस्माकं चेतः ।

वयमिदानीं श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुणादसमलंकृतपौठपरम्परा, ग्रन्थकर्तुः
अमरचरितं, कालदेशादिविचारः, वादिदिग्भिजयः, ग्रन्थरचना, राजसम्मानं,
प्रकृतग्रन्थपरिचयः, इत्यादिविषयजातं ससम्प्रदायं किञ्चिन्निवेदयितुमभिलषामः॥

द्वैतसिद्धान्तः-तत्प्रतिष्ठापनाचार्याः

अयि, महीमण्डलमण्डनायमानपण्डितप्रकाण्डाः, भगवद्भक्तिमञ्जरी-
 पिञ्जरितद्वत्कुञ्जरञ्जितप्रभञ्जना निरञ्जनाः नाऽज्ञातमावेदनीयं यत्सर्वे
 जना आविपालगोपालकं सुखमेवापेक्षन्ते न मनागपि दुःखसंस्पर्शम् । जनन-
 मरणया नायातजन्यदुःखपरम्परापारावारनिपतिता बम्भ्रम्यमाणचित्ताः विषम-
 विषयानले दग्धमानकायाः इतस्ततस्सञ्चलन्तोऽपि अलंबुद्धिमनासाश्च विश्व-
 बधमानसाः अलब्धशरणाः कान्दिशीकास्सुरनरतिर्यगादियोनिषु संसरन्ति ।
 तानुद्धिधीर्धुर्भगवान्नारायणोऽरविदूरः परमकारुणिकः ब्रह्मादिनिलिम्पगणैरभ्यर्थितः
 श्रीवेदव्यासरूपेणावतीर्य ज्ञानमुपदिदेशाधिकारिभ्यः निराकृतमनोविकारेभ्यः
 विस्तारितकामेभ्यः । तदाज्ञया परममङ्गला श्रुतिदेवी मातृवदव्याजप्रेम्णा
 दुःखनिवृत्त्यै परमसुखावाप्त्यै च उपायमायोजयामास । गौतममुनेऽज्ञापात्काल-
 वैकल्याणं नष्टधर्मज्ञानान्साधूननुजिह्वुः व्यासमुनिः श्रुत्यर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि
 चकार । तदुपबृंहणाय भागवत-भारतादिपुराणजातं विरचय्य विज्ञानमणि-
 मुद्योतयाम्बुव अज्ञानतिमिरतिरोहितं जगत्पतिं हत्कुहरनिवासिनं रमारमणं
 चापरोक्षगोचरतामानिनाय । 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वं', 'अतोऽनन्तेन
 तथा हि लिङ्गं' इत्युक्तदिशा निर्व्याजस्नेहार्द्रहृदयेन अणोरणीयसः महतो-
 महीयसः अचिन्त्यमहिम्नः नारायणस्य साक्षात्कारमन्तरा अज्ञाननिवृत्तिरिष्टा-
 वाप्तिश्च न सिध्यतः । तदज्ञाननिबन्धना दुःखपरम्पराऽपि न लीयते ।
 'पुंस्त्वादिवत्सतः', 'तद्गुणसारत्वात्तु' इत्युक्तप्रकारेण स्वरूपतः ज्ञानातन्वात्म-
 कोऽपि जीवः अनादिकात्मकमपाशप्रतिबद्धगतिः दुःखसंस्पर्शमनुभवति । कथं
 नु खलु अनाद्यज्ञाननिगडनिर्कतनेनाऽऽत्मज्ञानं मोचयितुं पारयेत् विलुप्तचेष्टः
 प्राकृतोऽयं वराको जनः ? । राजदर्शनाद्वन्धनिवृत्तिमिव जगत्पतिं श्रीहरि-
 मवलोक्यैव निगडविमोचनमुपकल्पयितुं प्रभवति जीवः महात्मनामुपदेशप्रकार-
 दर्शितपथः ।

बहवो वादिनः बहोः कालात् नास्तिकदर्शनान्युद्भाव्य श्रीःयासदेशिको-
पदेशमावृत्य संशयाज्ञानविपरीतज्ञानानि प्रसारयामासुः । तदर्थमनुक्रोशयुक्तः
भगवान्नारायणः दुर्ज्ञानमपसार्य सच्छास्त्रनिर्माणेन साधुजनानुद्धर्तुं, अपगतदोष-
संस्पर्शमसंशयं संशयच्छिदं भुवनजीवनं मुख्यप्राणमादिदेश । अज्ञज्ञानार्थि-
ज्ञानयोग्य-भगवत्कृपापात्रभूतसलोककृपालुब्रह्मद्राघर्थितभगवदाज्ञां शिरसि
परमादरेणानर्घ्यशिरोरत्नवन्निधाय, तथाशेषदेवताप्रार्थनां हारवद्बृहदिनिधाय
सर्वस्वकीयसज्जनानुग्रहेच्छया श्रीवायुदेवः भारतभुवि श्रीमध्वरूपेणावतीर्थ
श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासाद्यनन्तविद्याविवेचनेन प्रतिभातपरावरः मेघच्छन्नं
रविमिव वायुः, दुश्शास्त्रतिरोहितप्रमाणं नारायणं प्रदर्शयांश्चभूव साधुजन-
निकायाय । विज्ञान-शून्य-ब्रह्मैक्यवादाः शिवाद्यन्यदेवताप्रवादाः पाशुपता-
द्यागमाः समुत्पद्य अनौषधं क्षराक्षरोत्तमत्वं नारायणस्याविदितमकुर्वन् । तान्
सर्वानन्यथाकृत्वा अवितथमतं सत्सिद्धान्तमुद्घोषयामास वायुदेवः ।

श्रीहरिः सर्वोत्तमः सर्वगुणपरिपूर्णः । ब्रह्मादिदेवताः तारतम्येन
व्यवस्थिताः तदाज्ञापरिपालने गृहीतावताराः धर्ममार्गमुपदिश्य साधुजनानुद्ध-
रन्ति । खर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन श्रीहर्याराधनं अंगाश्रितसर्वदेवतोपासनं च
यथायथं भक्त्याऽनुष्ठेयम् । अनासक्तियोगेन फलामिसन्धिं विना " अग्नि-
होत्रादि तु तत्कार्यायैव " इत्युक्तदिशा विहितकर्माण्यनुष्ठायापगतमलो ज्ञान-
चक्षुषा 'पितरं पतिं गुह्यं रमांवल्लभं' हृदि साक्षात्कृत्य 'मिथते हृदयग्रन्थिः
छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादि
श्रुत्युक्तरीत्या अनिष्टमपहाय स्वरूपानन्दसन्दोहमनुभवति । अयमेव परम-
सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः श्री यासानुमत्या वाग्भवतारभूतेन श्रीमन्मन्त्राचार्येण ।
इममेव सिद्धान्तं श्रीमध्वशिष्यप्रशिष्याः जगति प्रचाययामासुरसकृदुपदेशेन
ग्रन्थनिर्माणेन सत्पथप्रवर्तितमार्गेण । तेषु श्रीपञ्चनाभतीर्थाः, श्रीटीकाचार्येत्युप-
पदप्रथाप्रथिताः श्रीमज्जयतीर्थाः, श्रीकवीन्द्र-राजेन्द्र-विवुधेन्द्र-लक्ष्मीनारायण-
तीर्थाः (श्रीपादराजयोगिनः), श्रीमचन्द्रिकादिप्रबन्धप्रणेतारः श्रीन्यासयोगिनः,

तरनु तत्प्रीतिभाजनमूनाः प्रधानशिष्याः चतुरविंशतग्रन्थरत्नरचयितारः
 शैवाद्वैतखण्डनपटुतरमनीषाः श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थकरसंसीरुदसमुद्भवाः श्रीविज-
 यान्द्रतीर्थगुरुचरणाः, ततश्च तदन्तेवासिनः श्रीसुधीन्द्रतीर्थाः, गुरसार्वभौमाः
 श्रीराघवेन्द्रतीर्थश्रीपादाः अंगुलीनिर्देशनेन गणनामहन्ति ।

द्वैतपीठपरम्परा

श्रीमन्मध्वाचार्यप्रवर्तितद्वैतसाम्राज्यसिंहासने श्रीमदाचार्यप्रधानशिष्याः
 श्रीपद्मनाभतीर्थ-श्रीनरहरितीर्थ श्रीमाधवतीर्थ श्रीमदक्षोभ्यतीर्थमुनिवराः क्रमशः
 व्यराजन्त । तदनु श्रीमदक्षोभ्यतीर्थ प्रियशिष्याः द्वैतभाष्यटीकाकाराः
 श्रीमज्जयतीर्थयतीन्द्राः सर्वज्ञसिंहासनमलंचक्रुः । ततश्च तदन्तेवासिनः
 श्रीविद्याभिराजव्रतियराः द्वैतविद्यासाम्राज्यं परिपालयामासुः । श्रीविद्याभि-
 राजयतिवरेण्याः स्वनिर्माणकाले परमहंसाश्रमप्रदानपूर्वकं स्वशिष्यान् श्रीमत्-
 कृष्ण-राजेन्द्रतीर्थान् श्रीमदाचार्यवेदान्तविद्यासाम्राज्यपरिपालने नियोजया-
 मासुः । क्रिस्ताब्दीयपोडशतमे शतके श्रीकृष्णान्द्रतीर्थपरंपरायां श्रीपुरेन्द्र-
 तीर्थाः, श्रीराजेन्द्रतीर्थपरंपरायां श्रीव्यासराजतीर्थाश्च श्रीमद्वैदिकसद्वैष्णव-
 सिद्धान्तप्रतिष्ठापनमनवरतमाचरन्तः श्रीमन्मध्वाचार्यविद्यासाम्राज्यसिंहासने विलसुः ।

ग्रन्थकर्तृपरिचयः

ततो गच्छति काले, सकलकलामित्राः श्रीव्यासराजगुरुसार्वभौमाः न
 केवलं वेदान्तसाम्राज्याधिपत्यम्, अपिच विजयनगरसंस्थानाधिपत्यं, राज-
 गुरुपदञ्च निर्वहन्तो व्यराजन्त* । कदाचिन्महामहिमशालिनः श्रीमन्मध्वा-
 चार्याणां महासंस्थानाधिपत्यः मानसपूजाधुरन्धराः श्रीमन्मूलरामार्चनो राजित
 विशिष्टवैभवाः श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यचरणाः स्वपूर्वाश्रमबन्धून्-सुहृन्मणीनिमान्

* See Introduction of Mr B. Venkoba Rao, B A, M.C.S.,
 in the "Vyasa Yogi Charitham" written by Mahakavi Somanatha.

श्रीश्यासराजगुरुसार्वभौमान् दिदृक्षवः विजयनगरमीयुः । कर्णाटकसाम्राज्या-
धीधरः कृष्णदेवरायसार्वभौमः स्वगुर्वाज्ञानुसारेण श्रीसुरेन्द्रतीर्थान् राजगौरव-
पुरस्सरमसेवत । तदानीं श्रीमच्चन्द्रिकाचार्याणां (श्रीश्यासराजयतीश्वराणां)
बहुप्यन्तेवासिषु प्रचुरप्रभावशालिनं वर्चोविशेषविभूषितवपुषं तस्मादेव
गुरोर्लेख्यतुरीयाश्रमं विष्णुतीर्थनामानं विष्णुभक्तप्रबद्धं च सन्ददृशुः । एतेषां
श्रीसुरेन्द्रतीर्थानां विषये भूयः प्रदर्शितस्नेहातिशयाः श्रीश्यासराजव्रतीन्द्राः
स्ववयस्यानमूल्येन केनचित्कारितोत्तरेण सन्तोषयितुमभिलषन्तस्तदर्थमेव परि-
पलितं स्वप्रीतिपात्रममुं विष्णुतीर्थं तेषां करे समर्प्यमन्दमानन्दमविन्दन् ।
स्वीकृत्य च विष्णुतीर्थं श्रीसुरेन्द्रतीर्थश्रीपादास्तं दण्डपरिवर्तनगुरुरूपदेशमन्त्र
मुद्राप्रदानपूर्वकं “श्रीविजयीन्द्रतीर्थ” इति नवेन नामधेयेन विभूष्य
स्वकारार्च्यमानाः श्रीमन्मूलदिविजय-जयशमादिप्रतिमाः अप्रतिममहा-
मन्त्रांश्चास्मै अनुगृह्य तं निजे वेदान्तसाम्राज्यमहापीठेऽभ्यपिञ्चन् । एष
एव यतीन्द्रो विजयीन्द्रतीर्थ इति प्रथितनामाऽस्माकमेतद्वचोविचारगोचरः
कथानायकः^२ ॥

१ विष्णुतीर्थकरं गृह्य सुरेन्द्रस्य करे ददौ । ददामि मत्सुतं तुभ्यं
स्वीकुरुष्व यतिव्रत ॥ परिपालय त्वं हंस त्वदर्थं स्थापितो मया । शिष्ये-
ष्वेतेषु सर्वेषु नानेन सदृशो मम ॥ इत्युक्त्वा प्रददौ व्यासः सुरेन्द्राय सुतं मुदा ॥

—“श्रीविजयीन्द्रविजयः”

(बादिराजयतिवरशिष्यमध्यकविरचितः)

- २ गृहीत्वा तं मुनिं हंसो विष्णुतीर्थं सुरेन्द्रकः ।
सुरेन्द्रस्तस्य प्रददौ भिक्षोर्दण्डकमण्डुलम् ॥
दत्त्वा श्रीमूलरामर्चा विद्याराज्येऽभिपिच्य तम् ।
मन्त्रं दत्त्वा स्ववंशस्य कर्तारं कृतवान् मुनिः ॥
अथासौ विष्णुतीर्थश्च विजयीन्द्रेति विश्रुतः ।

—“श्रीविजयीन्द्रविजयः”

वादिद्विजयः

अमीषां श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां कालः क्रिस्ताब्दीय १५१७ तमसंवत्सरमारभ्य १६१४ तमसंवत्सरपर्यन्तमिति आधुनिकानां बहूनां ऐतिहासिकविमर्शकानां विवादविवर्जितो निर्णयः । एतान् क्रिस्ताब्दीय १५३० तमे वत्सरे श्रीसुरेन्द्रतीर्थाः श्रीमन्मध्वाचार्याणां सत्पारम्पर्यागते वेदान्तसाम्राज्योपरञ्जिते स्वर्णीटेऽभ्यषिञ्चन् । तावत्पर्यन्तं श्रीमन्वासरजतीर्थानां निकट एव कृतवसतयः इमे समग्राणि शास्त्राणि चतुष्पट्टिकलाश्च साकल्येन सञ्जगृहुः^१ ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादाः निजायुपः मूयांसं भागं निरवद्यविधैकस-
न्नायमाने कुम्भकोणामिधाने नगस्वर एवानैपुः । तत्र च स्वीयविद्या-
वैभवेन सर्वानपि वैदिकमतानुयायिनः पण्डितप्रकाण्डान् भुसुरान् विजित्य
तान् सर्वान् शैवान् कुर्वन्तं शैवसन्यासिनं (शैवमठाधिपतिं) पणवन्धपूर्वकं
एकादशदिनपर्यन्तं बादवैखरीभरेण पराजित्य तत्स्वायत्तीकृतसर्वस्वाः
व्यराजन्तः^२ । तदद्यापि विद्योतते ॥ (Mysore Arch-Report-1944
P. 103 Inscription No. 25.)

१ पङ्खारं व्यासराजेन्दुमुखाच्छ्रुत्वा विशेषतः ।

मध्वशास्त्रार्थसारन्तु व्याचक्षाणं निजान्प्रति ॥

नवकृत्वो न्यायसुधां व्यासतीर्थपयोनिधेः ।

उद्धृत्य पीतवन्तं च नाकीन्द्रमिवसन्नुतम् ॥

—श्रीविजयीन्द्रस्तोत्रम्— ३-४

(स्तोत्रमहोदधिः—पृ २९२)

२ क) स कोणनिलये ग्रावग्रीवं जिगाय च ।

तन्मठे ग्रावनिचये वासं तत्र चकार सः ॥

—“विजयीन्द्रविजयः”

विजयाभिवृद्धिदत्तचितैः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थपूज्यपादैस्तदा तदा विजय-
नगरादिविविधनगरीषु दिविजययात्राऽकारि । तत्रत्याः विपश्चिदपश्चिमाः
प्रतिवादिनो निशेषमजेजीयन्ते । ततश्च, तत्रत्यैः तदानीन्तनैरवनीश्वरैरनि-
तरसुलभबहुमानवितरणपुरस्सरमेते आद्रियन्ते.स ।

एवं चतुष्पष्टिकलाकलापकौशलेन वादविद्यावैभवेन सर्वेनन्त्रस्वातन्त्र्येण
च विलसतां श्रीमद्विजयीन्द्रगुरुसार्धमौमानां कीर्तिरासेतुहिमालयं सर्वा आशा
अवरुध्य विरेजे । तदा तदाकृष्टहृदयास्सहृदयाः बहवः शास्त्रितल्लजा,
कविपुरुषाः, शैवाद्वैतादिपरराद्धान्तविदग्धाः तद्दर्शनाय परीक्षणाय पराजयाय-
चाहमहमिकयाऽभ्यधावन् । तेषु प्रधानतया गण्यन्ते श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्र-
ताताचार्य-भट्टोजिदीक्षिताः । भट्टोजिदीक्षिताः एतेषां व्याकरणनैपुण्यमुपवर्ण्य-

ख] जित्वा वादे वीरशैवगुरुं विस्तृततन्मठम् ।

अपहृत्येह संवासं कृतवन्तं सतां हितम् ॥

—“विजयीन्द्रस्तोत्रम्”

ग] Aravidu Dynasty of Vijayanagaram P. 552

घ] Epigraphica Indica Vol. XIII. P. 346.

च] श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्था इमे वादे विजित्य शैवगुरुं तत्स्वाधीन-
वृत्तिकुम्भकोणीयसर्वदेवालयधिपत्यं जगृहुरिति श्रीकुंभे
श्वरदेवालये मण्डपस्तंभोपरिगते एकस्मिन्दीर्घशिलाविताने-
उक्तम्यमानशिलाशासनादभ्यर्थं वृत्तान्तोऽवगम्यत इति
शृणुमः ।

1 चचार पृथिवीं सर्वां सिंहः क्षुद्रमृगोऽपि च ।

शास्त्रज्ञा मूकतां प्राप्राः जयीन्द्रपुरतस्तदा ॥

गण्यमानन्दमभजन् । श्रीताताचार्या एतेषां सुहृदएवावर्तन्त । अन्ये वेदान्ति-
नो व्रीडाधरितमुखाः पलायन्त । तदीयकवितामाधुरीणाः गीर्वाणगिरोऽवधार्य
कविमणयः तदैव स्वामिमानं तत्पुत्रजुः ॥

तर्कविद्गङ्गाः तदीयवादज्ञातोपसेवितेन तर्कतीव्रानलेन विशेषतो दग्धा
एव । का कथाऽन्येषां तदानींतनानां पण्डितं मन्यानाम् ? । असकृदधरीकृत-
चातुरीका अप्यप्ययदीक्षिता एतेषां परम सुहृदएवावर्तन्त । तत्कृतानामद्वैत-
राद्धान्तानुरोधिनां नैकप्रबन्धानां खण्डनाय एतेऽपि चतुरविकशतप्रबन्ध-
प्रवरानररचन्^२ । किञ्च इमे न केवलं सर्वशास्त्रविशारदाः, अपि तु सङ्गीत-
शिल्पादि चतुष्पष्टिकलास्वपि कुशलतरा व्यलसन्^३ । सकलकलाकोविदानखि-
लान्प्रत्यर्चिपण्डिनधूर्यहान्विजित्य श्रीविजयीन्द्रयतिशेखरा अनितरसाधारणी

ब्राह्मणानजयत्सर्वास्तर्कमीमांसयादकान् ।

दैवज्ञान्निपज्जो भट्टान्मायिनश्शास्त्रपारगान् ॥

ये ये जना वेद्यविद्यास्ते ते तेन विनिर्जिताः ।

सर्वान्विजित्य सर्वत्र चचार पवनो यथा ॥

—“विजयीन्द्रविजयः”

2 क) चकारबहुसंख्याकान्ग्रन्थानप्ययदीक्षितः ।

तान् जिगाय यतिश्रेष्ठः स्वयं ग्रन्थान् चकार ह ॥

वातार्थभेदतत्त्वार्थपूर्णान्सर्वत्र विश्रुतान् ।

त्रिजयीन्द्रकृतैर्ग्रन्थैस्तद्ग्रन्थास्ते निराकृताः ॥

—“विजयीन्द्रविजयः”

ख) दुर्वाद्यप्ययचित्प्रन्थारण्यनिनष्टे ।

चतुस्संख्याविकशतग्रन्थादीनां प्रचोदकम् ॥

—“विजयीन्द्रस्तोत्रम्”

3 स्फुटविदितचतुष्पष्टिविद्याविशेषः ।

—गुरुगुणस्तवनम्

श्रीविजयीन्द्राप्पय्यदीक्षितयोः कालदेशसामानाधिकरण्यम्

यच्च कैश्चिदाधुनिकैर्विमर्शकमन्यैः पूर्वग्रहगृहीतात्माभिः वेदान्त-
विद्याविशारदैरुक्तं श्रीविजयीन्द्रतीर्थाप्पय्यदीक्षितयोः कालदेशसामानाधिकरण्यं
नासीदिति तत्सर्वथाऽऽग्रहमात्रकथितमिति सप्रमाणं निरूपयितुं प्रभवामः ।

ख) शिष्यः श्रीविजयीन्द्रसंयमिमणेः षड्दर्शिनीदर्शिनः
तत्कारुण्यसमो धिताखिलकलोः तर्कस्सुधीन्द्रो यतिः ।
निर्मात्सर्यगुणोल्लसत्सुमनसां मोदाय लक्ष्मीपतेः
प्रीत्यै मध्वमुनीशितुर्वित्तनुते सद्युक्तिरत्नाकरम् ॥

—तर्कनाण्डव्याख्यानम्

ख) चतुष्पष्टिकलाविद्यापूर्णोऽयमिति वन्दिमिः ।
राजमार्गे घोष्यमाणं श्रीमध्वमतवर्धनम् ॥

—श्रीविजयीन्द्रस्तोत्रम्

ग) चतुष्पष्टिकलाविद्याजुषे विद्वन्महोमुषे ।
जयीन्द्रज्योतिषे कुर्या वन्दनानि यशोजुषे ॥

—श्रीराघवेंद्रविजयकाव्यम्

1 दर्शयामास विद्याश्च नानाकारा यतीश्वरः ।
वर्म (स्वर्ण) कारानयनयन् कुम्भकारांश्च नापिता (का) न् ॥
गायकान्गाननिपुणान्वादकान्वाद्यसेवितान् ।
पुलिन्दान् सूत्रकर्मज्ञान् लोहकर्मविशारदान् ॥
नानाक्रीडापरानन्यान् वंशस्तम्भवरानथ ।
सर्पक्रीडनकानन्यान् जिगाय परविद्यया ॥
असंख्याता जिता वादयुधे वै बहु शत्रवः ॥

—श्रीविजयीन्द्रविजयः

1 तञ्जापुरसंस्थानाधीश्वरः चव्वप्पनायकः (1580-A.D.)
श्रीविजयीन्द्रतीर्थेभ्यः ग्राममेकमदादिति क्रिस्ताब्दीय १९१७ तम संवत्सरीय
मैसूरशासनविभागनिवेदनग्रन्थे प्रतिपादितम् ।* तत्र च—

“त्रेताग्रथ इव स्पष्टं विजयीन्द्रयतीश्वरः ।

ताताचार्यो वैष्णवाभ्यो सर्वशास्त्रविशारदः ॥

शैवाद्वैतैकसाम्राज्यः श्रीमानप्ययदीक्षितः ।

यत्सभायां मतं स्वं स्वं स्थापयन्तः स्थितास्तयः” इति

एतेन विजयीन्द्राप्ययदीक्षितयोः कालदेशसामानाधिकरण्यमासीदिति
समर्थितं भवति ।

2 तञ्जापुरवराधीश्वरः शेवप्प (चव्वप्प) नायकः क्रिस्ताब्दीये
१५७७ तमे संवत्सरे श्रीविजयीन्द्रतीर्थेभ्यः “अरविलिमङ्गला”[†]ग्रामं
समर्पयदिति भारतदेशीयराजकीयेतिहासग्रन्थे (Epigraphica
Indica) द्वादशतमे सम्पुटे लेखो दृश्यते । तत्रापि विजयीन्द्रतीर्थानां
कालः समर्थितः ।‡

3 किञ्च, विजयनगराधीश्वरः “अळिय” रामराजमहीपतिरपि
(1542-66 A.D.) रत्नामिपेकादिना विजयीन्द्रतीर्थानसेवतेति श्रीराघ-
वेन्द्रविजयमहाकाव्ये वर्णितम् ।† रामराजसमकालिकत्वसमर्थनेन विज-
यीन्द्राप्ययदीक्षिताः समकालिका इति निश्चप्रचम् ।

* a) Mysore Archaeological Report—1917.

b) “ ” —1944.

c) Inscription of Madras Presidency.

† a) Epigraphica Indica Vol. XII—1943-44.

—The Arivilimangalam Plates of Sivappa Nayaka, Edited by Sri T. A. Gopinatha Rao.

‡ a) विद्वद्रोसद्विजयीद्रयोगी विद्यासु ह्यथास्वनुलप्रभावः ।

4 एवं विजयनगरीयकर्णाटकसाम्राज्याधीशः श्रीरङ्गराजचक्रेश्वरः
 क्रिस्ताब्दीय १५७४तमे संवत्सरे चव्वप्पमहीपतिप्रार्थनानुसारेण राज-
 कुमारेण अच्युतप्पनायकेन पूर्वमेवप्रदत्तं “अरविलिमंगला”ख्यं (अच्युतप्प-
 समुद्राख्यं) ग्रामं पुनरपि विजयीन्द्रतीर्थेभ्यः ताम्रशासनद्वारा समर्पयामास ।
 श्रीरङ्गराज (1572-1586) A-P) समकालिकत्वसमर्थनेन विजयीन्द्रा-
 प्यदीक्षिताः समकालिका एवेति निर्णयते ।

5 तज्जापुराधीशस्य चव्वप्पनायकस्य सहोदरः चित्रचव्वप्पनायकः
 श्रीशालिवाहनशके १५३६ तमे आनन्दनामवत्सरे चैत्रशुक्लश्रीरामनवमी
 दिने (9-6-1614) कुम्भकोणक्षेत्रे श्रीविजयीन्द्रतीर्थेभ्यः भूमि-दानं च
 समर्पयामास । चित्रचव्वप्पसमर्पितताम्रशासनेन श्रीविजयीन्द्रयतीन्द्राः
 क्रिस्ताब्दीय १६१४ तमवत्सरपर्यन्तमजीवन्निति सिध्यति ।*

रत्नाभिपेकं किल रामरजात्प्राप्याग्र्यलक्ष्मीनकृताग्रहारान् ॥

—श्रीराघवेंद्रविजयकान्यम्

- b) Sources of Vijayanagaram History.
- c) Aravidu Dynasty of Vijayanagaram—Heraus.
- d) EP. Indica.

‡ a) Epigraphica Indica vol. XII—1913-14.
 —Arivilimangalam Plates of Srirangaraju I.

b) Inscription of Madras Presidency.

c) Mysore Arch-Report—1944.

d) The Aravidu Dynasty of Vijayanagaram.

“In 1574, at the request of Sivappa Naika, Ranga I granted the village of “Arivilimangalam” to Madhva Guru Vijiyendra Tirtha. The grant had been made by Prince Achyuta, but now the formal sanction from Vijayanagara Emperor was obtained. P. 287.

*i. Mysore Archacological Report 1944. P. 121.
 —Inscription No. 27.

ii. Mysore Arch. Report 1944. P. 127. Inscription No. 28.

6 कर्णाटकसाम्राज्याधीशः वीरवेङ्कटपतिरायमहीपालः (1586 1614 AD) श्रीमदप्पय्यदीक्षितेभ्यः ग्राममेकं प्रदत्तवानिति महिश्शूरदेशीय शासनविद्याविभागप्रकटितताम्रशासनादवगम्यते¹ । तेन अप्पय्यदीक्षिताः क्रिस्ताब्दीय १६०० तमसंवत्सरपर्यन्तमजीवन्निति सिध्यति ।

7 वेल्दूरुग्रामान्त्यस्त अडियप्पाळ्याख्यग्रामस्य श्रीकलकण्ठेश्वर देवालये विद्यमानशिलाशासनानुसारेण² श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्राः क्रिस्ताब्दीय १५८० तमसंवत्सरपर्यन्तमजीवन्नित्यवगम्यते ।

8 किञ्च, श्रीविजयीन्द्राप्पय्यदीक्षितयोर्मन्थादिषु परस्परवाक्योद्धरणपूर्वकं खण्डनं परिदृश्यते । श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां मठे विद्यमाननैकताम्रशासनद्वारा श्रीविजयीन्द्रतीर्थानां कालः क्रिस्ताब्दीय १५१७ तमसंवत्सरमारभ्य १६१४ तम संवत्सरपर्यन्तमिति निश्चीयते ।

एवञ्च भारतदेशीयरारजकीयोतिहासग्रन्थ (Epigraphica Indica) महिश्शूरदेशीयरारजकीयशासननिवेदनग्रन्थ (Mysore Archaeological Report) मद्रदेशीयरारजकीयशासननिवेदनग्रन्थ (Madras Archaeological Report) अन्यरारजकीयप्रमाणग्रन्थ — शिलाशासन — ताम्रशासन — श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठेतिहासनिरूपणपरग्रन्थ — दानशासनादिभिः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थानां कालः क्रिस्ताब्दीय १५१७-१६१४ इति निश्चिनुमः । कलकण्ठेश्वरदेवालयस्यशिलाशासनानुसारेण श्रीमदप्पय्यदीक्षिताः क्रिस्ताब्दीय १५८० तमसंवत्सरपर्यन्तमजीवन्नित्यत्र न कापि संशीतिः । एतेन श्रीविजयीन्द्रतीर्थाप्पय्यदीक्षिताः समकालिका एव इति सिद्धम् । एतयोः कालदेशसामानाधिकरण्यं नासीदिति यदुक्तं विमर्शकमन्यैस्तत्सर्वथा आग्रहमात्रकथितमनृतमिति सर्वमकलङ्कम् ॥

1. Mysore Archaeological Report—1944. Inscription No. 26.
2. No. 395 of 1911. For Remarks See also Mr. Y. Mahalinga Shastri's Paper on the date of Appayya Dikshita, J. O. R. Madras, 1929, P. 140-160.

समकालिकविद्वन्मणयः

क्रिस्ताब्दीयपोडशतमे शतके द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रवर्तकाः, पद्मदर्शनाचार्याः वेदवेदाङ्गपारङ्गताः पण्डितप्रकाण्डाः नैके कविमणयश्च श्रीविजयीन्द्रतीर्थसमकालिकाः दक्षिणभारते विलसन्ति स्म । तेषु प्रधानतया- गण्यन्ते- श्रीनृसिंहाश्रममुनि - अप्यय्यदीक्षित-ताताचार्य - भट्टोजिदीक्षित- श्रीवादिराजतीर्थ-श्रीरघूचमतीर्थ- आनन्दभट्टारक - नारायणयति - गोविन्द- वडेयर-वल्लभाचार्य-मधुसूदनसरस्वती-लिङ्गराजेन्द्र-यम्मे वसवेन्द्र-पक्षधरमिश्र सोमनाथ-गुणसूरि-तरङ्गिणीरामाचार्य - रत्नशेखरिदीक्षित - श्रीनिवासतीर्थ- कृष्णभट्ट-कृष्णाध्वरीन्द्र-तिम्मण्णभट्ट-वेङ्कटताताचार्यप्रभृतयः

राजसम्मानम्

श्रीमद्विजयीन्द्रयतीन्द्राणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रतां, सिद्धान्तस्थापनविचक्षणतां, यादकुशलतां, ग्रन्थप्रणयनचातुरीं, ज्ञान-भक्ति-वैराग्य-तपो-महिमादिकंच समवलोक्य प्रहृष्टान्तरङ्गास्तदानीन्तना नैके अवनीश्वराः विजयीन्द्रगुरुचरणान् इमान् रत्नाभिपेक-कनकाभिपेकं ग्रामभूमि-धनकनकाभरणसमर्पणपूर्वकं समक्ति-श्रद्धं संसेव्य तदनुग्रहभाजनान्यभूवन् । तेष्विमे प्रधानतया गण्यन्ते :—

1 कर्णाटकरमारमणः विजयनगरीयसाम्राज्याधीशः कृष्णदेवराय-सार्वभौमः स्वगुरुश्रीमद्यासराजगुरुसार्वभौमानां प्रियशिष्यान् श्रीविजयीन्द्रगुरु-चरणान् क्रिस्ताब्दीय १५३० तमे संवत्सरे ग्रामभूमि धनकनकाभरणसमर्पण-पूर्वकं समक्तिप्रकर्षमसेवत ।

2 विजयनगरीयसाम्राज्यधुरंधरः “अक्रिय” रामराजमहीपालः स्वगुरुस्वरानिमान् भद्रपार्थिष्ठलंकृत्य रत्नाभिपेकं विधाय ग्रामदानपूर्वकमनितर-साधारणेन गौरवेण असेवत ।

1 (i) चिद्वद्वरोऽस्मद्विजयीन्द्रयोगी विद्यासुहृद्यास्वतुल्यप्रभावः ।

3 तञ्जापुरराज्यपालः शिवप्पनायकः (चव्वप्पनायकः) श्रीविजयीन्द्र-
गुरुपादेभ्यः सगौरवं ग्रामचतुष्टयं समर्पयन् ।^१

4 तञ्जापुरयुवराजः अच्युतप्पनायकः सुमिश्रं संपद्धरितं “अच्यु-
तप्पसमुद्राख्यं” ग्रामवरं सहिरप्प्योदकधारापूर्वकं समर्प्य गुरुवरानसेवत ।^२

5 कर्णाटकचक्रेश्वरः श्रीरङ्गराजमहीपतिः किस्ताब्दीय १५७६ तमे
संवत्सरे ‘अरविलिमङ्गलाख्यं’ ग्राममेकं सरत्नाभरणं समर्प्य गुरुवरेभ्यः,
कृतार्थो वभूव ।^३

6 श्रीशालिवाहनशके १५३६ तमे आनन्दनामसंवत्सरे चैत्रशुक्ल
नवमीसौम्यदासरे (9-3-1614) तंजापुरराज्यनिर्वाहकः चित्रचव्वप्पमही-
पालः भूम्यारामकनकाभरणादिप्रदानपुरस्सरं श्रीविजयीन्द्रपूज्यचरणानसेवत ।^४

रत्नाभिपेकं किल रामराजात् प्राप्याग्र्यलक्ष्मीनकृताग्रहारान् ॥

—श्रीराघवेन्द्रविजयकान्यम्

(ii) Epigraphica Indica.

(iii) Aravidu Dynasty of Vijayanagaram.

(iv) Sources of Vijayanagaram History.

2 (i) Epigraphica Indica—Vol. XII.

(ii) Mysore Archaeological Report - 1944. Inscription
No 26 P. 113.

3 (i) Epigraphica Indica—Vol: XIII

(ii) Mysore Arch. Report 1947.

4 (i) Epigraphica Indica—Vol XII 1943-44. P. 358.

(ii) Aravidu Dynasty of Vijayanagaram, P. 287.

(iii) Inscriptions of Madras Presidency.

(iv) Mysore Arch Report—1944.

5 (i) Mysore Arch. Report—1944. P. 121. Inscription
No. 27.

(ii) Mysore Arch Report—1944. P. 127. Inscription
No 28.

एवं विश्वनाथनायक—उदयमार्ताण्डवर्मा—रघुनाथमूपाल — सूरप्प-
नायक—वेंकटप्पनायक—देवराज—नञ्जराज—इम्मडिरामराजनायकप्रमुखा नैके
तदानीन्तना अवनीश्वराः श्रीविजययीन्द्रतीर्थश्रीपादान् ग्रामभूमिरत्नाभरणादि
समर्पणपूर्वकं सभक्तिप्रकर्षमसेवन्त ॥

ग्रन्थरचना

श्रीमद्विजययीन्द्रतीर्थश्रीपादा इमे वेदान्त—पातञ्जल—गौतमीय-जैमिनीय-
सिद्धान्तेषु वेद - वेदाङ्गेषु काव्य - नाटकालङ्कारादिसाहित्यशास्त्रेषु च शता-
धिकप्रबन्धप्रवरान् विरचय्य आचिपालगोपालं विविधदेशीयैर्विबुधवरेण्यैश्च
संस्तूयमानाः अकलङ्कितयशसा भारतभूमिं पवित्रीकुर्वन्तः षोडशतमे शतके
भृशं शुशुभिरे ।

अमीषां गुरुवराणां ग्रन्थप्रणयनचातुरीं श्रीराघवेन्द्रविजयकारा एवं
उपवर्णयन्ति :—

वाक्ये पदे पादविलोचनोक्तौ व्यासीयशास्त्रे च कृतान्प्रबन्धान् ।

आस्तां बुधाः श्रोतुमशेषमेवामाख्यास्समाख्याद्यदि पण्डितोऽसौ ॥

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुवराणामुभयवंशाब्धिचन्द्रमसः श्रीमद्वादीन्द्रतीर्थपूज्य
चरणास्तु स्वीयगुरुगुणस्तवनाख्यग्रन्थे श्रीमद्विजययीन्द्रतीर्थश्रीपादानां सर्व-
तन्त्रस्वातन्त्र्य - वाक्यार्थनैपुण्य - सिद्धान्तप्रतिष्ठापनसामर्थ्य - चतु.पष्टिकला-
कौशल-ग्रन्थरचनाचातुर्यादिकं एवं वर्णयन्ति—

“चातुर्यैकाकृतिर्यश्चतुरधिकशतग्रन्थस्तनप्रणेता

धूतारातिप्रबन्धः स्फुटविदितचतुष्पष्टिविद्याविशेषः ।

सोऽयं नःश्रीसुरेन्द्रव्रतिवरतनयोऽद्वैतशैवासहिष्णुः

पुष्पातु श्रीजयीन्द्रस्त्रिभुवनविदितस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥

एतेन श्रीविजययीन्द्रतीर्थश्रीपादाः चतुरधिकशतग्रन्थप्रणेतार इत्यव-
गम्यते ।

एतादृशमहिमशालिभिरमीमिः विरचितेषु भारतीयवैदिकवाङ्मय-
भण्डारालङ्कारभूतेषु अताधिकप्रौढग्रन्थेषु नैके लुप्ताः, अन्ये अन्धकारकोणके
तत्र तत्र निलीनाः धूलीधूसरिताङ्गाः, कीटनाशितमातृकाः प्राप्तात्यन्तदुरवस्थाः
एतावताकालेनाप्यप्रकाशिता अलक्षितरूपा वर्तन्त इत्यहो दौर्भाग्यं भार-
तीयानाम् ।

वयमिदानीं तत्र तत्र महीशूह-मद्रास-तञ्जापुर-हैदराबादराज्येषु
राजकीयप्राचीनलिखितग्रन्थभाण्डारेषु, श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयग्रन्थभाण्डारे
श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरस्य श्रीसुमति-सुयमीन्द्र ग्रन्थभाण्डारे, इतर
माध्वमठीयग्रन्थभाण्डारेषु, श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां पूर्वाश्रमवंशीयानां गृहस्थानां-
ग्रन्थभाण्डारेषु, इतरमाध्वविबुधवराणां ग्रन्थभाण्डारेषु च विद्यमानानां श्रीविज-
यीन्द्रतीर्थविरचितग्रन्थानां नामान्यस्माभिस्संगृहीतान्यत्रनिरूपयितुमभिलषामः ।

—* शास्त्रग्रन्थाः *—

- १ ब्रह्मसूत्रभाष्यटीकाव्याख्या - तत्त्वमाणिक्यपेटी*
- २ ब्रह्मसूत्रन्यायसंग्रहः*
- ३ नयमुकुरः*
- ४ नयमञ्जरी*
- ५ ब्रह्मसूत्राधिकरणमाला*
- ६ अधिकरणमाला*
- ७ अधिकरणरत्नमाला*
- ८ न्यायमौक्तिकमाला*
- ९ अद्वैतशिक्षा*
- १० अण्ण्यकपोलचपेटिका*

* श्रीसुमतिसुयमीन्द्रग्रन्थभाण्डारे विद्यमानग्रन्थः

- ११ तुरीयशिवखण्डनम्*
- १२ मेदविद्याविलासः*
- १३ मध्वसिद्धान्तसारोद्धारः*
- १४ मध्वतन्त्रमुखभूषणम्*
- १५ मध्वाध्वकण्टकोद्धारः*
- १६ मीमांसानयकौमुदी*
- १७ नयचम्पकमाला*
- १८ शैवसर्वस्वखण्डनम्*
- १९ वाग्भैक्षरी*
- २० वादमालिका*
- २१ न्यायाध्वदीपिका*
- २२ श्रुतितात्पर्यकौमुदी*
- २३ श्रुत्यर्थसारः*
- २४ सर्वसिद्धान्तसारासारविवेकः
- २५ न्यायामृतामोदः*
- २६ न्यायामृतन्यायमाला*
- २७ न्यायामृतजैमिनीयन्यायमाला*
- २८ न्यायमाला*
- २९ तात्पर्यचन्द्रिका*
- ३० चन्द्रिकोदाहृतन्यायविवरणम्
- ३१ तात्पर्यचन्द्रिकाभूषणम्
- ३२ तर्कताण्डवव्याख्या सद्युक्तिरत्नावलिः
- ३३ चक्रमीमांसा*

*श्रीमुमति--सुयमीन्द्रग्रन्थभण्डारेविद्यमानग्रन्थाः

- ३४ उपसंहारविजयः*
- ३५ नारायणशब्दार्थनिर्दिष्टनमः*
- ३६ श्रीरामानुजमतरीत्यामूत्रार्थः (शारीरकमीमांसा)
- ३७ प्रमाणलक्षणटीकाश्याख्या*
- ३८ कथालक्षणटीकाश्याख्या*
- ३९ तत्त्वमस्यानटीकाश्याख्या*
- ४० तत्त्वोद्योतटीकाश्याख्या गूढभावप्रकाशः*
- ४१ विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकाश्याख्या*
- ४२ उपाधिलक्षणटीकाश्याख्या
- ४३ मायावादलक्षणटीकाश्याख्या
- ४४ मिथ्यात्वानुमानलक्षणटीकाश्याख्या
- ४५-४६ अवशिष्टप्रकरणश्याख्या
- ४७ प्रमाणपद्धतिश्याख्या*
- ४८ कुचोद्यकुठारः
- ४९ भद्रोजितुष्टनम्
- ५० अणुभाष्यश्याख्या
- ५१ पदार्थसंग्रहः
- ५२ प्रणवदर्पणलक्षणम्
- ५३ भेदचिन्तामणिः
- ५४ भेदप्रभा
- ५५ भेदागममुपाकरः
- ५६ भेदसञ्जीविनी
- ५७ लिङ्गमूलान्वेषणविचारः

- ५८ विरोधोद्धार
 ५९ विष्णुपारम्यम्
 ६० सन्मार्गदीपिका
 ६१ सिद्धान्तमारासारविवेचनम्
 ६२ न्यायामृतगुर्वामोद
 ६३ न्यायामृतमध्यमामोद
 ६४ गीतातात्पर्यव्याख्या
 ६५ भगवद्गीता याख्या
 ६६ गीताक्षरार्थ
 ६७ गीताभाष्यप्रमेयदीपिकाव्याख्या
 ६८ पिष्टपशुभीनासा
 ६९ न्यायदीपिकाटिप्पणी
 ७० आनन्दतारतम्यवादार्थ
 ७१ कर्मनिर्णयव्याख्या
 ७२ न्यायसुधाव्याख्या-विन्दु
 ७३ ८२ दशोपनिषद्भाष्यटीकाटिप्पण्य
 ८३ श्रवणविधिविलास
 ८४ पञ्चसंस्कारदीपिका
 ८५ परतत्त्वप्रकाशिका*

* काव्यनाटकादीनि *

- ८६ श्रीव्यासराजविजय
 ८७ सुभद्राधनञ्जय
 ८८ उभयग्रहराजद्वय

• श्रीसुमति-सुययीन्द्रग्रन्थभण्डारेविद्यमानग्रन्था

* स्तोत्राणि *

८९ दुरितापहारस्तोत्रम्

९० श्रीनृसिंहाष्टकम्

अवतारपरिसमाप्तिः

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादा इमे आसेतुहिमाचलं सुश्रेत्राण्यटित्वाऽन्ते कुम्भकोणश्रेत्रमासाद्य सुप्रसिद्धं विद्यापीठं संस्थाप्य तत्र वेदान्तविद्याप्रवचन-प्रचारणादिस्वाश्रमोचितेन धर्म्यकर्मजातेन महान्तं कालं नयन्तः स्ववासेन सहजातीरस्याप्यपारं पावित्र्यमासादयामासुः ।

एवं साधुजनसमूहसेविताः विश्वगणवादतोपिताः भूमिपतिभिराहताः शरणीकृतस्वचरणानां भक्तजनानामनिष्टनिवृत्तिप्रमीष्टसमृद्धिच सानुरूपमनु-गृह्यन्तः ससनवतिवर्षाणि भारतभूमिं पर्यभ्रूयन् । अन्ते पूर्वमेव स्वगुरुभ्यः श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थपूज्यपादेभ्यः स्वीकृतवराश्रमान् स्वशिष्यान् वेदान्तविद्याविशारदान् पद्दर्शनाचार्यान्, चतुष्पष्टिकलाकोविदान् श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थश्रीपादान् स्वीयवेदान्तसाम्राज्यसिंहासने प्रतिष्ठाप्य श्रीशालि-वाहनशके १५३६तमे आनन्दनामसंवत्सरे ज्येष्ठकृष्णत्रयोदश्यां स्थिरघासरे * कुम्भकोणनगर एव कवेरकन्यकाधन्यपयः पवित्रिते तटिनीतटे सुन्दरतमं महत् वृन्दावनं योगशक्त्या प्रविश्य उपविशन्तः जनतानयनात् तिरोऽभवन् ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रगुह्येश्वरा इदानीमपि स्वसमीपमासन्नानां विविधबाधा-वसन्नानां विषये प्रसन्ना भूत्वा तेषां दोषानशेषं नाशयन्ति । विना जाति-मतवयोलिङ्गभेदं सर्वेऽप्यास्तिका नास्तिका अपि तदीयवृन्दावनं सकृदुपेत्य प्रदक्षिणनमस्कारादिना किञ्चिदुपचर्य इतरोपायदुरापा अप्यमिता अमीष्टसम्पदः प्राप्नुवन्तीति प्रत्यक्षमिदं पृथिवीजुषामित्यलंललवितेन ॥

* किस्त्राब्दीय १६१४तमे संवत्सरे

परतत्त्वप्रकाशिकापरिचयः

श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः भेदविद्याविलास — उपसंहारविजय — मध्वाध्य-
 कण्टकोद्वारादिप्रबन्धप्रवरान् प्रणीय अद्वैतवादिनः विजित्य श्रीमध्वसिद्धान्त-
 जयभेरीं व्यनादयन् । तत्प्रमये शिवसर्वोत्तमत्ववादं श्रीकण्ठाचार्यसमुत्थापित-
 मुपजीव्य प्रथितयशसः वैदिकंमन्याः पङ्दर्शनीवल्लभाः पण्डितप्रकाण्डाः
 'शांभवगणपारिपदाः भगवनो भवानीपतेरंशावतीर्णा' इति शैवैः बहुमानेन
 पूज्यमानाः श्रीमध्वसिद्धान्तप्रतिपक्षिपक्षमालंब्य तत्सण्डनेन शैवमतप्रचारे-
 यद्वादरा अभूयन् । प्रत्यग्रं श्रीज्यासराजगुरुमार्गमौमैरुसारितान् दुर्वादान-
 सहमाना इमे शैवाद्वैतिन भयान्निलीनमात्मान, कतिपयकालावधौ, प्रकटया-
 गामुः, श्रीमध्वसिद्धान्तं निनिन्दु. गर्हयाञ्चकुश्च । परं तत्काले श्रीमद्यास-
 योगिविद्याशिष्येषु प्रधाना श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः प्रत्युत्पन्नशिष्याः न्यायवेदान्त-
 मीमांसादिमकलशास्त्रेषु अजय्यप्रसराः पण्डितदिग्गजाः सत्सिद्धान्तपरिपन्थिनो
 वादान् सपदि धिक् धिगिति ढोपाविर्भावेणापसार्य द्वैतमनं सामोढ धोपया-
 चरु । श्रीमदप्पय्यदीक्षितप्रबन्धाश्च व्युदासाचक्रिरे । उपक्रमपराक्रमस्य
 उपसंहारविजय इति भेदधिकारस्य (श्रीनृसिंहाश्रमसूरिविरचितस्य) भेदविद्या-
 विलास इति मन्वतन्त्रमुखमर्दनस्य (दीक्षितविरचितस्य) मध्वाध्यकण्टकोद्वार
 इति शिखरकणामृत-शिवतत्त्वविवेकयोः परतत्त्वप्रकाशिका इति श्रुतिरिति
 दीक्षितप्रबन्धखण्डनग्रन्थाः श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचिताः तादात्मिकविज्ञानविग्रह-
 राभस्यं समुचयन्ति ॥

अत्र प्रकाशमुपवीयमाना परतत्त्वप्रकाशिका अणुरपिगात्रे शान्त्रविवेचने
 प्रगाढगाम्भीर्या मीमांसान्यायजटिला श्रीमदप्पय्यदीक्षितपाटवमदपाटने पर्याप्त-
 प्रमरा वर्धते इति तन्निपठिषूणा मतिपथमारोहति ॥

श्रीमध्वसिद्धान्तखण्डने श्रीदीक्षितानां संभृतोऽसदाग्रहः तद्वचनैरेव
उत्तानितो भवति ।

मध्वतन्त्रमुखमर्दनं मया यत्कृतं प्रकरणं मिताक्षरं ।
पथरूपमप्यतिस्फुटाशयं तत्सुखावगतये विविच्यते ॥
तथाप्यानन्दतीर्थीयं मतमग्राह्यमेव हि ।
यत्र वैदिकमर्यादा भूयस्याकुलतांगता ॥

— मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्

तदीयशिवकर्णामृते, विष्णुसर्वोत्तमत्ववादिनः (माध्वाः) पाञ्चरात्रागमप्रामाण्य-
मङ्गीकुर्वाणाः अवैदिका मूर्खाः इति तिरस्कृताः ।

सदाशिवः परंब्रह्म साम्प्रमूर्तिस्सनातनः ।
विभूतिलेशस्तस्यैव प्रपञ्च इति वैदिकाः ॥
पाञ्चरात्रस्थितास्तस्य परभावे घृणाक्षमाः ।
विष्णोः परत्वे वेदानामपि तात्पर्यमूचिरे ॥
मुष्ठाऽऽरब्धं विहायान्यन्मुखतान्त्रिकजल्पितं ।
सङ्ग्रहेण निराकार्यं सारभूतमिहाखिलम् ॥

— शिवकर्णामृतम् P.I, P.18

अस्तुतायत् । नाऽयं प्रगल्भविद्याविदग्धानां हृद्यो मार्गः यत्प्रतिपक्षिकक्षे-
तत्रापि मताचार्याणामुपरिविपोद्भिरणम् । 'प्रत्युत शेषं कोपेन पूरयेदि'ति न्यायेन
स्वीयमतदौर्बल्यमेव उत्तानयति । तत्प्रकारस्तु परतत्त्वविमर्शेन श्रीविजयीन्द्र-
तीर्थैर्यत्किञ्चिन्निरूपितः ।

श्रीमदप्पय्यदीक्षिताः कतिपयमीमांसान्यायानां विपरीतानुसन्धानेन
उपनिषत्पुराणागमेभ्यः स्वसिद्धान्तमुद्धाटयन्ति । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेभ्योऽन्यः

तुरीयशिव एव जगत्कारणं तज्जन्या एव ब्रह्मादयः इति अपूर्वं मतं श्रुति,
 पुराणादिषु निगूढमिति भावयन्ति । अत्र तैः प्राधान्येन अथर्वशिरः-
 श्वेताश्वतरोपनिषत्, महोपनिषत्, लिङ्गपुराणवचनानि शैवागमाश्च विमर्शपथ-
 मानीताः । सर्गाद्यसमये को वा आसीन्-विष्णुः ब्रह्मा, शिवो वा ! तदन्यतम-
 निर्धारणेन जगत्कारणं निश्चेतुं शक्यते । यः सृष्टाद्यष्टकर्ता स एव परमात्मा
 उपासनया ज्ञातः मोक्षप्रदः परतत्त्वमिति निश्चप्रचम् । तदर्थं तैः ('कारणं तु
 ध्येयः सर्वैश्वर्यसम्पन्नः सर्वेश्वरः शम्भुराकाशमव्ये') इति अथर्वशिक्षावाक्ये भूयान्
 भरः समाहितः । यतोऽत्र शम्भुः सर्वथा परशिव एव भवितुमर्हति इति ।
 इदं सिद्धवत्कृत्य तदुपष्टम्भकतया श्वेताश्वतरोपनिषत्, महोपनिषत्, मुचालोप-
 निषत्, नारायणोपनिषत्, मैत्रायणोपनिषत्, इत्याद्युपनिषदः, पुरुषसूक्तमन्त्रः,
 सर्वोऽपि वेदभागः, पुराणानि, आराधन-पूजादिकल्पग्रन्थवचनानि-इत्यादि
 प्रमाणान्युपन्यस्तानि । ईशानः ईश्वरः महेश्वरः तज्जातीयशब्दाः रूढ्या
 परशिवमेव बोधयन्तीति साधयितुं महान् आयासः स्वायत्तीकृतः । परं
 नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्बुद्धो जायते इत्यादि बाधकवचनेषु सत्सु,
 रूढस्य परशिवस्य वा जगत्कारणत्वमुरीकर्तुं न शक्यते । आपाततः
 शिवपराणि वाक्यानि तदन्तर्यामिपरतया योजनीयानिति 'शास्त्रदृष्ट्या-
 तूपदेशो वामदेववत्, अन्तर्याम्याग्निदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' इति अन्तर्यामि-
 नयन्यायेन 'तत्तुममन्वया'दिति सूत्रार्थशेषतया च दृढं सिद्धान्तितम् ।
 प्रसिद्धपुरुषसूक्तमपि वैदिकमर्यादासुल्लङ्घ्य शिवपरतया न्याख्यातं दीक्षितैः ।
 नारायणपरं ब्रह्म इत्यत्र नारायणात्परं ब्रह्म इति विग्रहं प्रदर्श्य नारायणाद्विन्नः
 परशिव एव ब्रह्मेति प्रजल्पितम् । 'तत्त्वं नारायणः परः' इत्यत्र परत्वं
 नारायणस्यैवेति दृढीकृत्यनिषादस्यपत्तिन्यायेन कर्मधारय एव साधुरिति
 साधितं विजयीन्द्रैः परतत्त्वप्रकाशिकायाम् । सर्वथा नारायणपराः सौबल्य
 नारायणाद्युपनिषदः 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं
 तं सुमेधां' इत्युद्धोपयितृ अम्भणीमूक्तं, 'सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः

सहस्रपात्' इति व्यावर्ण्यमानः पुरुषः नारायणादनन्योऽपि पुरुषसूक्तं, रुद्रपरं इत्येवं प्रमाणजातं शिवपरत्वेन योजितम् । नारायणपरपुरुषसूक्तं 'उतामृतत्वस्थेशान' इति ईशानपदप्रयोगमात्रेण रुद्रपरमिति कल्पनमिति साहसम् । 'मध्येवामनमासीनम्' इति निरवकाशवामनशब्देन कठबल्लीस्थेशानशब्दः नारायणपरः इति 'शब्दादेवप्रमितः' इत्यत्र व्यवस्थापितम् । 'ईशानः प्राणदः प्राणः' इति विष्णुनामसहस्रे ईशानशब्द इममेवार्थं द्रव्यति । परं दीक्षितवर्णनमवैदिकत्वाच्चातिरिच्यते इति स्फुटम् ।

एवं तत्तदुपनिषत्सु प्रयुज्यमान पद-वाक्य-तत्तात्पर्यपर्यालोचनाया तत्तुसमन्वयादिति सूत्रार्थानुगुण्येन च ब्रह्म-सत्-आत्मादिसाधारणकारण-शब्दाः छागपशुन्यायेन विष्णुपरा एवेति सुष्ठु सिद्धान्तितम् । अधिकं जिज्ञासवः परतत्त्वप्रकाशिकामवलोकयन्तु ॥

एवं श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थपूज्यचरणैरसिन्धुप्रण्ये श्रीमदप्पय्यदीक्षितैरुक्तानि अनुक्तान्यप्यन्यानि प्रमाणानि परैरन्यथाव्याख्यातानि सुष्ठु विमृश्य लक्ष्मीपतिः श्रीनारायण एव जगत्सृष्ट्याद्यष्टकर्ता सर्वगुणपरिपूर्णः परतत्त्वमिति सिद्धान्तितम् ॥

एतेन श्रीमत्पूर्णप्रमतिदेशिकसार्वभौमदर्शितशास्त्रसरणिं प्रपन्नैर्वैदिक विद्याचार्यैस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुपादैर्यत्प्रतिपादितं परतत्त्व-प्रकाशिकायां तदेव सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिषु प्रतिपन्नं सत्तत्त्वमिति सर्वमनवद्यम् ॥

ग्रन्थमातृकाः

१. मूलपुस्तकं तालपत्रात्मकम्—
२. 'क' पुस्तकं हस्तलिखितं पत्रात्मकम्
३. 'ख' " " "
४. 'ग' " " "
५. 'घ' " तालपत्रात्मकम्
६. 'च' " हस्तलिखितं पत्रात्मकम्

परतत्त्वप्रकाशिकासंशोधनेऽस्माकं पूर्वोक्तमातृकापट्कमुपलब्धम् । अस्माभिस्तेषां प्रतिकृतीः निर्माय श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमंदिरवर्ति "श्री-सुमति-सुयमीन्द्रप्राक्तनग्रन्थभाण्डागारे" विद्यमानं तालपत्ररूपं नागरीलिपिलिखितं मूलपुस्तकमवलंब्य "क-ख-ग-घ-च" ग्रन्थप्रतिकृतिसाहाय्येनैतत्संशोधनकार्यं निरमायि ।

प्रतिलिपिकृतग्रन्थेषु श्रीमन्त्रालयक्षेत्रे 'विद्यारत्न' आचार्य वेङ्कोबा-चार्याणाम्-गृहे विद्यमानं हस्तलिखितं 'क' पुस्तकमेकम् । धारवाडनगरे निवृत्तकन्नडसंशोधनविभागाध्यक्षाणां (Retd. Director of Kannada Research Institute, Dharwar) 'विद्याभूषण' राघवेन्द्राचार्य-पञ्चमुखी (Sri R. S. Panchamukhi, M.A.) ए. ए. महोदयानां गृहे विद्यमानं हस्तलिखितं 'ख' पुस्तकमन्यत् । अपरञ्च धारवाडनगरे 'श्रीविद्या-धीशतीर्थप्राक्तनग्रन्थागाराध्यक्षाणां' प्रो॥ के. टि. पाण्डुरङ्गी, एम्. ए. (Prof. K. T. Pandurangi, M.A.) महोदयानां गृहे विद्यमानं हस्तलिखितं 'ग' पुस्तकम् । श्रीराघवेन्द्रस्वामिनां पूर्वार्श्मीयवंशोद्भवानां श्रीमतां पण्डित श्रीवेणुगोपालाचार्याणां गृहे वर्तमानप्राचीनग्रन्थागारे विद्यमाने तालपत्र-हस्तलिखिते 'घ-च' पुस्तके अन्ये । इमानि पुस्तकान्यस्तत्संशोधनकार्ये महोपकारकाण्यभूवन् ।

कृतज्ञतामर्मर्पणम्

एतस्य प्रबन्धस्य प्रकाशनार्थं धनसाहाय्यमाचरितवद्भ्यः भारतसर्वकारीयशिक्षा - समाजाभ्युदयमन्त्रागाराधिकारिभ्यः (The Ministry of Education and Social Welfare, Government of India) निरवधिक्रमाधमर्प्यमनवरतमास्थितास्मः । तेभ्योऽसदीया परसहस्रा सन्तु धन्यवादा ।

अस्मद्वन्धसशोधनाय स्वगृहस्थप्राचीनग्रन्थानां प्रतिकृतिपुस्तकप्रदानपूर्वकं साहाय्यमाचरितवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः पं ॥ श्रीवेणुगोपालाचार्येभ्यः, आचार्यनागराजचार्येभ्यः, श्रीराघवेन्द्राचार्यपञ्चमुखीमहोदयेभ्यः, प्रो ॥ विद्भ्यः के टि पाण्डुरङ्गी, एम्. ए. महोदयेभ्यश्च सन्त्वास्माकीना कृतज्ञतासहकृता नैके प्रणामाः ।

क्रिश्चैतद्वन्धसशोधनविषये स्वकीयं सर्वं कार्यमुपेक्ष्यापि महत्तरं साहाय्यमाचरितवद्भ्यः 'विद्यारत्न, विद्याभूषणं, पण्डितराज इत्यादि विरुदभाभ्यः श्रीमद्भ्यः आर्. एस् पञ्चमुखी, एम्. ए. महोदयेभ्यः कृतज्ञतापूर्वकान् प्रणामान् समर्पयामः ।

नातिचिरेणैतद्ग्रन्थमुद्रापयितृभ्यः श्रीपरिमलमुद्रणालयाधिकारिभ्यः श्रीमद्भ्यः हुलि बे पधमानाचार्य वि. ई महोदयेभ्यः आस्माकीनास्सन्तु हार्दिकाः धन्यवादाः ।

अयि भो सद्बैदिकमतप्रचारभृतां महाशयाः, सकृत् पारायणमात्रेणैहिकामुष्मिकफलप्रदस्यास्य प्रबन्धप्रवरस्य प्रकाशोऽप्यधुना विबुधजनसन्दोहसन्तुष्टये सानन्दोपस्करक्रियत इति भवन्निकटे निवेदयितुं सन्तोतुष्यामहे । अन्यच्च विषमतरेऽप्यसिन्काले प्रतिक्षणमापन्तीष्वप्यन्तरायपरम्परासु समीरसमयसंवर्धनबद्धादारा वयं श्रीगणेश-मन्त्रं विजयीन्द्र-गुरुसर्वभौमप्रसादमवलम्ब्य,

तत्रभवतां समेषां विदुषां प्रोत्साहनं च प्रतीक्ष्य प्रतिमासं प्रत्यहं वा कथं
 कथमप्यमुद्रितानस्मत्प्राचीनाचार्यप्रणीतानमूल्यान्प्रबन्धानञ्जसा मुद्रयित्वा विबुध-
 लोकोपकाराय प्रकाशयितुं कृतमतयस्मः ।

अन्तेऽस्य ग्रन्थस्य पठन-पाठनादिना सज्जनाः श्रीविजयीन्द्रतीर्थगुरु-
 सार्वभौमपरमानुग्रहपात्रीभूता भवेयुरित्याशास्य 'विद्याऽऽत्मनि मिदाबोधः, स्वस्ति-
 पन्धामनुचरेम' इत्युद्धोपणपूर्वकं विरमामः ॥

“जनुर्जनुरनारतं जगति चातुरी चातुरी
 भतिर्मतिरखण्डिता सदसि मौखरी मौखरी ।
 कृतिः कृतिरितो जनाः शृणुत पाण्डिती पाण्डिती
 जयीन्द्रविजयीन्द्रसच्चरितवन्दिकर्मन्दिनाम् ॥”

‘गोपुरदर्शिनी’

श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनमन्दिरम्

नञ्जनगूड

इति विद्वज्जनवशंवदः

“सरस्वतीकण्ठाभरणं-विद्यावाचस्पतिः”

“विश्वैभयः-वेदान्तशिरोमणिः-कवितिलकः”

राजा. श्री. गुरुराजाचार्यः

सम्पादकः

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते तस्मात् ॥
॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः ॥

श्रीगुरुसार्वभौमः प्रसीदतु
श्रीगुरुभ्यो नमः हरिः ॐ

प र त त्व प्र का शि का

जगद्गुरु

॥ श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थ श्रीपादविरचिता ॥

कोमोदप्रैस्सटाग्रैश्शिलितनिगलत्तारकाहारहारी
नक्षत्रस्वच्छमुक्तावलिबलितनिधुञ्जसच्छायकायः ।
रक्षोऽशो विनिर्यत्नानजनिबुष्टणालेपजातावलेप
सोऽयान्नो व्याजसिन्धो मिलितजयरमो नीरशृङ्गारधारी ॥ १ ॥

कल्याणगुणपूर्णाय बलभाय श्रियस्सदा ।
श्रीमध्वदेशिकेष्टाय श्रीनृसिन्हाय ते नमः ॥ २ ॥

तं पाणिपल्लवं बाहुशास्त्रं सद्द्विजसेवितम् ।
रियाद्वासलतापुष्पं मध्वकल्पतरुं भजे ॥ ३ ॥

यस्य वाक्यमधेनुर्नः कामितार्थान्प्रयच्छति ।
सेने तं जययोगीन्द्रं कामबाणोच्छ्रं^१ सदा ॥ ४ ॥

^१ पाठाभारम् “य” तालपत्र — कामबाणरिण्ड सदा ।

श्रीमन्मध्वमताब्धीन्दु दुर्वादिफणिपक्षिपम् ।

ब्रह्मण्यास्यमुनेरिशिष्य व्यासदेशिकमाश्रये

॥ ५ ॥

भूभोपि वावदूकेन्द्रो जायते यदनुग्रहात् ।

श्रीसुरेन्द्रगुरोस्तस्य पादौ नत्वा गिर भजे

॥ ६ ॥

'प्रिययिन्द्रयतीन्द्रेण विद्वदानन्ददायिनी ।

तन्यते तत्त्वविदीत्या परतत्त्वप्रकाशिका

॥ ७ ॥

॥ पीठिका ॥

इह नित्यनिर्दोषतया सरलशिष्टै स्वीकृत—प्रमाणभावेषु वेदेषु—

‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्’, ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्’, ‘आत्मा वा इदमेकएवमग्र आसीत्’ इत्यादीनि जगत्कारण प्रतिपादन पराणि वाक्यानि तावच्छ्रूयन्ते । तथा—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसविशन्ति तद्विजिज्ञासम्ब तद्ब्रह्म’ इति । आत्म । वारे द्रष्टव्य द्योतय्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य ’ । ‘ब्रह्मविदामोति परम्’, ‘तरति लोकमात्मवित्’, ‘तमेव विद्वान्भृत इह भवति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय’ इत्यादीनि तज्जिज्ञासा त्रिधायकानि तज्ज्ञानस्य मोक्षोपायत्वप्रतिपादकानि तदितरज्ञानस्य तु तदभावप्रतिपादकानि च श्रूयन्ते ।

। तत्र ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ इत्यादि श्रुत्या सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन^१ च जगत्कारणपरसर्ववाक्यानां एकत्रिपक्षत्वेऽऽख्यके तत्रत्यस्य

^१ स पु पा. सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण विनयीन्प्राप्त्य भिक्षुणा ।

— ‘सर्ववेदान्त प्रत्यय’ न्याय — भा सू. ३-३-१.

सच्छब्दस्य बृहद्वृहत्साधारणतया सामान्य शब्दत्वेन, ब्रह्मशब्दस्यापि जडाजड साधारण बृहदथेतया साधारणत्वेन, आत्मशब्दस्यापि जीवात्म परमात्मादर्थतया, सन्देहानापादिक विशेषानुपस्थापकतया साधारण शब्दत्वेन, तदाहु ॥ 'नैवेह निश्चनाग्र आसीत्', 'अमूलमनाधारा इमा प्रजा प्रजायन्ते' । 'द्वि० यो देव एको नारायण', 'एकोह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान', 'देवाह वै स्वर्गलोक्तमगमन् ते देवा रुद्रमपृच्छन् को' भवानिति सोऽग्नीदहमेक प्रथममास (भूतस्य जात पतिरेक आसीत्) वर्तमानं च भविष्यामि च नान्य कश्चिन्मतो व्यतिरिक्त', 'हिरण्यगर्भं स्मवर्ततामे' इत्यादि कारणवाक्यगतानामनन्यसाधारणचेतनविशेषवाचिना नारायणादि पदानां सत्त्वात् ॥ सत्सु च तेष्वनेकषु (नारायणे) साधारणसद्ब्रह्मादि-शब्दानां विशेषे पर्यवसानमपेक्षमाणानामपि एक विशेष पर्यवसानार्थं प्रवृत्तेन 'छाग्रपशु' न्यायेन नारायणादिशब्दितानेकचेतनविशेषेषूपस्थितेषु सत्सु, तत्रैकस्मिन्नेव पर्यवसानस्यासम्भवात् प्रागुदाहृतकारणवाक्यगतसद्ब्रह्मात्मादि शब्दा किं नारायणमादाय पर्यवस्यन्ति, किं वा रुद्रमादाय आहोस्विद्विरण्य गर्भमादायेति सन्देहे रुद्रनारायणहिरण्यगर्भेषु नारायणमेवादाय तेषां पर्यवसानमप्यसिद्धये विचारोऽयमारभ्यते ॥

तत्र तावत् — 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'ॐ जन्माद्यस्य यत ॐ',^१ इति श्रुतिसूत्राभ्यां व्यवस्थापित जगज्जन्मादिकारणत्वमेव मुमुक्षुर्ज्ञेय परतत्त्वशब्दितस्य परब्रह्मणो असाधारणधर्मतया, मूर्धामिपित्तस्य श्वेतच्छत्रादिकमिव लक्षणम् ॥ 'नकिरिन्द्रत्व उत्तरो न ज्यायामस्ति बृहदहन्',^२

^१ पाठांतरम् — "य" तादा — सन्देहेन

^२ 'छाग्रपशुन्याय' मीन्या ६ ८-९ ३०

^३ 'ॐ जन्माद्यस्य यत ॐ' सूत्रम् १-१-२.

‘नकिरेवा यथात्वम्’, ‘ईशानमस्य जगतस्वर्दशमीशानमिन्द्रतस्थुपः’, नवावा
 अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते’, यद्वा प्रवृद्धसत्त्वे ते विश्व-
 स्यादीन्द्र उत्तरः’, ‘इन्द्रो यातोववीतस्य राजा’, ‘त्वमग्ने इन्द्रो वृषभस्सता-
 मसि । त्वमग्ने रुद्रो असुरो महोदिव । विश्वेदेवा नमस्यन्’, त्वामग्नेत्वतामसि
 तच्छिवासम्’, ‘अग्निमुखं प्रथमो देवाना’, ‘अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्’,
 ‘सर्वादेवताः, सूर्य आत्मा जगत स्तस्युपश्च’, ‘राजानौ वा एतौ देवताना
 यदग्नीषोमौ’, ‘चित्रं देवानाम्’ ‘हृत्सशुचिपत्’, ‘य इमा विश्वा सुव-
 नानि जिह्व’, दिग्वादि मन्त्रार्थवादैरुपवर्णमानं वैभयान्तरन्तु देवतान्तरा-
 णामपि सचिवादीना करितुरगादिक्रमैः, माधारणमित्यविवादम् । तत्र
 यद्यप्युदाहृतेषु मन्त्रार्थवादवाक्येषु अन्येष्वप्यनुदाहृतेषु अनेकेषु तेषु विरु-
 द्धार्थकपदासमभिध्याहृतर्थायसामान्यविशेषशब्दोपस्थितार्थस्य तेन तेन वाक्येन
 जगज्जन्माधिकारणत्वादिरूपलक्षणवत्प्रतिपादनस्याविरुद्धतया, तस्य सुमुक्षु-
 ज्ञेयपरतत्त्वरूपत्वे विवादाभावेन न विचारावसरः । तथाप्यपर्यायभूत
 नारायणेशानहिरण्यगर्भादिविरुद्धार्थकशब्दसमभिध्याहृतवान्गोपात्त तत्तत्पदा-
 र्थानां भेदस्यौत्सर्गिकत्वेन ‘एकमेवाद्वितीयं, न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते’
 इत्यादिना एकव्यक्तित्वेन समाभ्यधिकरहितत्वेन च, स्वीकृते परतत्त्वे
 तद्वेदप्रसक्तौतलक्षणस्य अतिव्याप्ति शङ्काया तत्परिहाराय तल्लक्षणवत्तया
 श्रुतौ रुद्र एवैकं परतत्त्वं’ किंवा, तथाविधो नारायण एवैकः’ आहोस्वि-
 त्तिरण्यगर्भादि स्तथेति विशये, तथाविधवाक्यानां तथाविधवस्तुन्येकस्मिन्
 साक्षात्परंपरया वा समन्वय सिद्धयेऽस्त्येव विचारावसरः । ततश्च विचार-
 यितव्यमेव परतत्त्वम् ॥ तथाचोक्तं भगवता वेदव्यासेन—‘अथातो ब्रह्म-
 जिज्ञासा’ इति । यद्यपि गोपदार्थे जिज्ञासमानं प्रति सास्नादिमान्गौरिति

लक्षणोक्तिनो लक्षणावधारणवन्मुमुक्षुषास्य परतत्त्वजिज्ञासुं प्रति 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि तल्लक्षणोक्ति एव लक्ष्यभूत परतत्त्वावधारणं सम्भवतीति, विचारानवसरतादवस्थ्यम् । शब्दतदुपजीविप्रमाणैक समधिगम्ये तस्मिन्प्राहिकया लक्षणवत्वप्रदर्शनासम्भवेन लक्षणोक्ति एव तदवधारणेऽवश्यकर्तव्ये प्रथमत एव तत्सम्भवाल्लक्षणान्तरोक्ति दैयर्थ्यम् । लक्षणान्तरोक्त्यैव तन्निर्णयाभ्युपगमे तादृशमेव किमिति प्रथमत इव ततोपि जिज्ञासाया अनिवृत्त्यापत्त्या तन्निवृत्त्यर्थं तत्रापि लक्षणान्तरोक्त्यनुसरणे तत्राप्येवमिन्नवस्था । लक्षणोक्तिस्त्वाविशेषेण ततोप्यनिर्णयतादवस्थ्यश्च । तथापि ब्रह्मरुद्रनारायणादिशब्दार्थानां श्रौत तत्तदसाधारणधर्मे स्तिद्धे परस्परभेदे, अनन्यसाधारण तत्तदर्थवाचिहिरण्यगर्भादिशब्दसममिन्न्याहृत वाक्यविशेषेषु जगत्कारणादिरूप पञ्चतत्त्वलक्षणप्रतीतिः । किंतल्लक्षणं, नीलपीतादि घटेषु पृथुबुधोदराकारत्वात् रुद्रहिरण्यगर्भनारायणादिरूप चेतनविशेषेषु साधारणं किंवा तद्वद्वत्त्ववत्त्वेकस्यैव धर्म इति संशयसम्भवेनास्यैवैकस्य धर्म इति निर्णयः, तत्तदर्थसाधारण शब्दवतां वाक्यानां तत्र समन्वयस्यावश्यकतया तस्य विचारं विनाऽसम्भवेन तदर्थमस्त्येव विचारावपरः ॥

यद्यपि च वक्ष्यमाणतया 'नामानि विद्धानि न सन्ति लोके यदाविरासीदनुत्तस्य सर्वम्', 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती' त्यादि श्रुत्या विष्णोरन्यत्र नामाभावावेदनात्तस्यैव 'यं सर्वाणि नामान्याविशन्ती'ति सकलनाममुख्यार्थत्वावेदनाच्च ॥ कारणवाक्यगत^१ रुद्रहिरण्यगर्भादि नाम्नामपि नारायणशब्दस्यैव नारायण एव मुख्यार्थ इति निर्णयसम्भवान्नतदर्थं विचार आवश्यकः । तथापि 'नामानि विद्धानि न सन्ति

^१ "व" तालपु.पा. कारणवाक्यगतत्वावेदनाच्च ॥

लोके यदाबिरासीदनृतस्य सर्व' मिति श्रुतिभागस्य 'नामरूपे व्याकरवाणि'
 'नामरूपे व्याकरोत्' 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः', 'नामानि कृत्वा-
 'मिवदन्यदास्ते' इत्यादि श्रुतिपर्यालोचनया प्राङ्नामरूपप्रपञ्चसृष्टेः लोकयते
 आलोक्यत इति व्युत्पत्त्या 'लोकस्तु भुवने जन' इत्यादि कोशप्रसिध्या वा लोक-
 शब्दार्थे नामाभावप्रतिपादनपरतयाप्युपपत्तेः । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'
 त्यादि श्रुति भागस्यापि, तद्वत् सर्वशब्दस्य 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासा'
 वित्यादि वाक्यगत सर्वशब्दस्यैव प्रकृत सर्वशब्दपरत्वमादायार्थवर्णनसम्भवात् ।
 'शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः । सम्सारवैद्य स्तर्कज्ञः परमात्मे-
 स्युदाहृतः । एतन्नामाष्टकं पुण्यं शिवस्याधविनाशनम् ॥' इत्यादि वाक्य-
 पर्यालोचनया च विष्णुशब्दस्य प्रसिद्धशिवपरत्वेन तत्समभिव्याहृतोदाहृत
 श्रुतेरपि प्रसिद्धशिवपरतयाप्युपपत्त्य (त्या) निर्णायकत्वासम्भवाच्च ॥ किमियं
 श्रुतिर्विष्ण्वन्यस्य तत्तन्नाम प्रति मुख्यार्थत्वं निषेधति ? किं वा प्राङ्नामप्रपञ्चसृष्टे
 लोके नामनामिभावाभावप्रतिपादनपरा, किं विष्णोरेव नाममात्रं प्रति मुख्यार्थत्व
 माह ? । किं वा प्रकृततत्तन्नाम प्रति मुख्यार्थत्वमिति, विशये तदर्थं निर्णयायापि
 विचारस्यावश्यकत्वात् अस्त्येव सर्वत्र श्रुत्यर्थनिर्णये विचारावसर इति ॥

ननु तथापि 'नामानि विश्वामि न सन्ति लोके', 'नामानि सर्वाणि-
 यमाविशन्ती'ति श्रुतिभागद्वयमेव निचार्य न सर्वकारणपरवाक्यम् । विचारित
 श्रुतिभागद्वयेनैव कारणपरतद्वागगत रूद्रादिशब्दमुख्यार्थो विष्णुरेव नान्य
 इति निर्णयसभावाविति चेत्सत्यम् । 'तस्मादेनं सर्ववेदानवीत्य विचार्य च
 शातुरिन्द्रेणमुमुक्षु' रित्यादि श्रुत्या सर्ववेदाध्ययनवत्सर्ववेदविचारस्यापि विधा-

1 "घ" ताला.पु.पा. शिवसहस्रनामपर्यालोचनया ।

2 ताला.पु.पा. उपन्यस्य

3 "घ" ताला.पु.पा. उत्पत्ति ।

नादुपायस्योपायान्तरादूपकत्वेन, उदाहृत श्रुति भागद्वयवत्तद्वाक्यविचारस्यापि निर्गयार्थमादत्तव्यत्वाच्च । तस्मादस्त्येव, सर्वकारणवाक्यविचारावसर इति ॥

॥ इति पौठिका ॥

इह केचिद्वैदिकं मन्याः^१ मुमुक्षुज्ञेयं परतत्त्वं रुद्ररूपमेवेत्यङ्गीकुर्वन्ते । अन्ये तु हिरण्यगर्भइत्याचक्षते । श्रीमत्पूर्णप्रमतिदेशिकसार्वभौमदर्शित शास्त्र-सर्षणी^२ प्रपन्नास्तु नारायण एव परं तत्त्वमित्याहुः ॥

तत्र रुद्र एव परं तत्त्वमित्यङ्गीकुर्वन्तामथमाशयः । ‘सदेवसौम्येदमग्र आसीत्’, ‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्’, ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’, ‘आत्मा वा इदमेक एव अग्र आसीत्’ इति छान्दोग्य वाजसनेय तैत्तिरीयादिष्व कारणवाक्येषु सद्ब्रह्मादिशब्दैरुपस्थापितं जगत्कारणं ‘सोकामयत बहुस्या प्रजायेयेति’, ‘तद्वैक्षत बहुस्यां प्रजायेये’ त्यादि वाक्यपर्यालोचनया चेतनत्वेनावगतं परं तत्त्वं रुद्ररूपमेव । श्वेताश्वतरोपनिषदि जगत्कारणं ब्रह्म किं देवतारूपमित्यर्थकेन किं कारणं ब्रह्म कुतस्माज्जात इत्यादि वाक्येन ब्रह्मनादिनामुदाहृत वाक्यपर्यालोचनया सदादिशब्दितं त्रिभिर्जगज्जन्मादि-कारणमर्वाधिष्ठातृभूतनस्तीत्येतावत्सामान्यतो निश्चितवतां तत्किं देवतारूपमिति सक्षपं प्रदर्श्य तन्निरासाय तत्रैवोत्तरत्र ‘संयुक्तमेतत्त्वमक्षरमक्षरं व्यक्तान्यक्तं भूते विश्रमीक्ष’ इति शिवासाधारणेशानामिधान श्रुत्या तमुपक्रम्य मध्ये

^१ “य” णाला. पु.पा. रुद्र एकेयङ्गीकुर्वन्ति ॥

^२ सरणी

^३ ” महावादिभिः

‘यदातमस्तं न दिवा न रात्रिर्न सन्नचासच्छिव एव केवलः ।’ ‘तदक्षरं
तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ।’ इति मन्त्रेण शिवाद्यपर-
नामकं रुद्ररूपमेव तदिति विशिष्याभिधानात् । तथा च सदादिसाधारण-
शब्दानां विशेषे पर्यवसानमाकाङ्क्षमाणानां रुद्र एव पर्यवसानं सिध्यतीति ॥

ननु महोपनिषदि ‘एको ह वै नारायण आसी’ दित्येतद्वाक्योप-
स्थापितं नारायणरूपमेव तदस्तु । शिवरूपमेव तदित्यत्र विशेषहेत्वभावादिति
चेन्न ॥ ह वै शब्देनोपबन्धेनास्य वाक्यस्यानुवादतया स्वयं विशेषोपस्थापना-
समर्थत्वात् । किञ्च ‘सत. परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथा निकामं सर्वभूतेषु गूढम्’ ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥’, ‘वेदाहमेतं पुरुषं
महान्तमादित्यवर्णं तमसःपरस्थात्’, ‘तमेवं विदित्वा’ति मृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाये’ति श्वेताश्वतरवाक्यैरितरज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं प्रतिपिध्य, शिव-
ज्ञानस्यैव तत्त्वावेदनान्मोक्षोपायज्ञानगोचरस्यैव परतत्त्वरूपतया, शिवस्यैव
तत्त्वं सिध्यति । एवञ्च ‘हृत्पुण्डरीके विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं
विशोकम्’ इत्यारभ्य ‘उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशा-
न्तम्’ । ध्यात्वा मुनिर्गच्छती’ति विचिन्त्यस्य वस्तुनोऽनन्यसाधारणोपासहा-
यादि शब्दैर्मध्ये शिवत्वं निरूप्य ‘ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति’, ‘नान्यः पन्था
विमुक्तये’ इति उक्तार्थसवादि कैवल्योपनिषद्वाक्यजातमप्यनुकूलितं भवति ॥

नचैवं नारायणैकनिष्ठेन पुरुषसूक्तेन ‘तमेवं विद्वानमृत इह भवति ।
नान्यः पन्था अयनाय विद्यत’ इति नारायणेतरज्ञानस्य मुक्त्युपायत्वं प्रतिपिध्य

१ ‘क’ ‘घ’ ‘च’ पु. पा. रुद्रम् ।

२ ‘क’ ‘घ’ ताला पु. पा. अमृतत्वमेति

१८ ।

‘घ’ ताला. पु. पा. महान्तम् ।

‘घ’ ताला पु. पा. :— पुरुषसूक्तस्य नारायणैक निष्ठत्वेन

तज्ज्ञानस्य (तद्वानस्य १) तदुपायत्वमिधानाच्छिव एव परं तत्त्वं मुमुक्षु-
ज्ञेयमिति निर्णयो न युज्यत इति वाच्यम् ॥ तस्य नारायणैकनिष्ठत्वे माना-
भावात् । 'उतामृतं च त्वेशो नाः' इत्यनन्यसाधारणेशानामिधानश्रुत्या, पुराणभूतस्य
शिवपरताया एव न्याय्यत्वाच्च ॥ 'हीश्च ते छद्मीश्च फण्यः' १ इति तत्रोत्तरत्र-
श्रुतं लक्ष्मीपतित्वलिङ्गस्य श्रुतितो दुर्बलत्वेन नारायणपरत्वामाधक्यम् ।

ननु नारायणोऽनिष्टान्तरे 'पुरयो ॥ वै नारायणोऽकमयत, प्रजास्मृजे-
येति, नारायणाद्ब्रह्मा जायते, नारायणाद्ब्रह्म जायत' इति वाक्येन नारायण-
सर्वभूतनिदानहिरण्यगर्भोत्पत्त्यनन्तरं, रद्वोत्पत्त्यवगमात्तस्य कार्यक्रोदिनिविष्टत्वेना-
वगततया तदसम्भवात् । जगत्कारणं ब्रह्मस्वरूपमेवेत्यवधारणानुपपत्तिरिति चेन्न ।
अथर्वशिरसि — 'देवा ह वै स्वः १ लोकमंगमन् ते देवा रुद्रमपृच्छन् फो
भवानिति । सोऽब्रवीत् १ । अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्तः
कश्चिन्नतो व्यतिरिक्तः' इत्यादिना रुद्रस्य सर्गायमयवर्तिव्यावगमे १ तदिर या-
तयात्वावगमेन च नारायणोऽपनिष्टप्रतिपत्तः नारायणकार्यभूत रुद्रस्य च सर्वकारण-
त्वेन सर्वान्मरुत्वेन चावधारिताद्ब्रह्माद्यन्यत्वेन तयावधारणे बाधकाभावात् । अ-
एव श्वेताश्विनरीये 'यदा तम' इति मन्त्रे सर्गायसमये 'शिव एव केरुः'
इति शिवेतरत्वं प्रतिपिच्य शिवसत्त्वावेदनमुपपद्यते । अन्यथा केवलेऽः
फेवलशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च परशिवस्य नारायणकार्यत्वेऽथर्वशिरसायां —
'अयं हेनं १ यत्पिण्डादौऽकिरास्मन्नुत्तुमारध्यायवीणमुवाच सगवन्किमादौ प्रयुक्त
ध्यानं ध्यायितव्यं विन्तद्विधानम् १ फो वा ध्याता १ कश्च ध्येयः १ स एना-
ध्यामायर्णः प्रत्युवाच १ ॐ इत्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्य' मित्या-

१ 'क', 'च' पु पा : षतुर्मुख.

२ प. पा. पु पा : स एम्योपवा. प्रत्युवाच ।

‘दिना प्रश्नेनति त्वनेन प्रेक्ष्य’ मिथ्याताऽरुद्रः । प्राणं मनसि सहकरणैर्दाने
 सप्रतेष्टाप्यध्यायीनेशनं प्रध्यापितव्य’ मिति ध्येयत्वेनेशनं निन्द्यः । ध्ये-
 सिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्तेः सम्प्रसूयन्ते’-इति ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादीनां । ‘सर्वाणि
 चेन्द्रियाणि च सहभूतै’ रितिन्द्रियादितुल्यतयाः रुद्रादुत्पत्त्युपपत्तिः । अत-
 एव तु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां गुणभूतमूर्तित्रयान्तर्गतानां तदुत्पत्त्युक्तिस्तद्वद्भवते । अत-
 एव ‘नारायणाद्ब्रह्मा जायत’ इति श्रुत्या परशिवादुत्पत्त्यैव नारायणस्य
 सिद्धान्ते वक्ष्यमाणेश्वरपुराणवचनोपबृंहजनुरोधेन स्वतुल्यतया ‘तदुत्पन्नमूनि
 प्रयान्तर्गतावान्तरकारणभूतं चतुर्मुखं’ प्रति कचित्कचित्कल्पविशेषे कारणत्वप्रति-
 पादनात् ॥ न तद्वत्त्वेन । कारणन्तु ध्येय’ इति । प्रतिप्रतिपन्नशम्भुशब्दित-
 परशिववत्स्य, कृत्स्नजगत्कारणत्वशङ्कावकाशः । अपि च नारायणस्य परशिव-
 जनकत्वे कथमत्रविष्णुशब्दितस्यैव तस्य रुद्रादुत्पत्त्युक्तिः । नद्येऽस्मिन्नेव सर्गाद्य-
 समये विष्णुरुद्रयोरेवोभयोत्पाद्योत्पादकभाव उपपद्यते । अत एव । कारणन्तु
 ध्येयस्सर्वैर्धर्मसम्पन्नत्वसर्वैर्धरश्च शम्भुराकाशमध्य’ इत्युपमकारे-कार्यभूतरुद्र-
 व्यावर्तनाय कारणभूतेशानशब्दितरुद्र एव परशिवासाधारणेन शम्भुशब्देनोपात्तः ।
 अन एव च ‘सर्गमिदम् ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि
 सह भूतै’ रिति देवेषु प्रमुखत्वशापनाय ‘ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रा’ इति विशिष्य
 तत्तन्नामग्रहणपूर्वकं तेषां भूतेन्द्रियतौल्येन परमेधराद्यभूतिमत्त्वेनोपन्यासेन ध्येय-
 तन्मात्र विभाव्य ‘कारणन्तु ध्येय’ इति वाक्येन सर्वदेवेभ्यो जीनेभ्य
 शिवस्य सर्वैर्धर्मसम्पन्नत्वसर्वैर्धरत्वरूपातिशयप्रतिपादनमुपपद्यते ॥ किञ्च रुद्रस्य
 सर्वं तान्कारणत्वपरतत्त्वरूपत्वाभावे’ तिसृषु — ‘यो देवानां प्रथमं पुरस्तात्’,
 ‘विश्वधिको रुद्रो महर्षि’ । ‘हिरण्यगर्भं पश्यत् जायमानं’ इति तत्पलजग-
 त्तिगनहिरण्यगर्भस्य तन्मादुत्पत्तिप्रतिपादनानुपपत्तिः । न च यदुपपन्नेनाय मन्त्रः
 ‘नारायणाद्ब्रह्मा जायत’ इति नारायणोनेपशक्यं प्रचर्यानुवादी ! ततो
 हिरण्यगर्भस्य रुद्रादुत्पत्तेर्मर्या प्रात्यभावान् । न हि रुद्रनारायणशब्दौ

अन एव 'यदामेयोऽग्ररुगाजोऽमात्रास्यायां पौर्णमास्याञ्चाचुतो भवती' त्यादी नामप्राप्तार्थत्वेन सत्यपि 'यदुपबन्धे' 'वचनादिष्टिर्ज्वल' मित्यादिना' विधित्वमेव पूर्वतन्त्रे व्यवस्थापितम् । न च 'विधाधिको रुद्र' इति रुद्रशब्दस्य नारायणे लक्षणायां 'यो देवाना' मिति मन्त्रस्य 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत' इति वाक्य-प्राप्तार्थानुवादित्वं सम्भवतीति युक्तम् । यदामेयादि वाक्यानामपि आमेयादि-पदेषु यत्किञ्चिदर्थलक्षणकत्वस्य मुख्य(भ)त्वेनानुवादकत्वापत्तेः । किञ्च रुद्र-शब्दस्य नारायणलक्षणकत्वे सिद्धे प्रापकसत्वेन "यो देवाना" मिति मन्त्र-स्योनुवादकत्वसिद्धिः । सिद्धेचानुवादकत्वे पुरोवादानुसारेण तन्मन्त्रस्य म्द्रपदस्य नारायणलक्षकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तिः ।

ननु रुद्रनारायणयोर्भूयोरपि एककाले जगन्निदानहिरण्यगर्भजनकत्वा-संभवात्पुनो वादानुर्वादत्वाभिमतवाक्यस्वरुद्रनारायणपदयोः अन्यतरस्य रुद्रनाराय-णान्यतरलक्षकत्वे आपश्यंके, यदुपबन्धानुरोधेन तत्र रुद्रशब्दस्य नारायणे लक्षणा-ऽङ्गीकार्येति चेत् । रुद्रनारायणयोर्द्वयोरेष्यण्डयन्त्रयोरिव कल्पभेदेन जगज्जनकत्व-सम्भवात् । यत्तस्य मन्त्रस्य शिवपरत्वमुपेत्यापि वेगाच्चिद्याख्यानं महर्षिः महाद्रष्टा योगबलेन कालत्रयवृत्तान्तसाक्षान्करणसमर्थो रुद्रः स्वजन्मनः प्रागेव नारायणाद्वस्तुतो जातं हिरण्यगर्भं जायमानावस्थाविशिष्टमेव योगबलाद्रपश्यदिति॥ तत्र । श्वेताश्वतराम्नातेन "यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः, हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं" मिति मन्त्रेण रुद्रस्यैव हिरण्यगर्भजनकत्वावेदनात् । तत्रापि "अपरिमिताधिकरण" न्यायेन * "महर्षिः रुद्रः स्वात्मनस्मरुगाज्जाय-मानं हिरण्यगर्भमपश्य" इति व्याख्याने बाधकभावाच्च । अत एव पूर्वतन्त्रे-

1 'वचनादिष्टिपूर्वत्वम्' मी. सू. १५-४-५.

* अपरिमिताधिकरणन्यायः, ६-७-११.

“अधिकं वा यादृह्यत्वादिरेषा सन्निधानात्”^१ एका देया, गृह देया, द्वादशदेया, चतुर्विंशतिरेया, शतं देयं, सहस्रं देयं, अपरिमेतं देयमिति दक्षिणाकलभेदश्रुताविरिभिनशब्दस्य^२ प्रतियोगिसंबन्धपेक्षबहुत्वमामान्यवाचिनः सन्निहितसहस्रशब्दानुरोधेन सहस्राधिकबहुत्वे पर्यवसानं दर्शितम् । सम्भवति प्रकृतेऽपि हिरण्यगर्भशब्दस्य जन्यपरस्य जनकरूपप्रतिसम्यपेक्षस्य सन्निहितेशानशब्दानुरोधेन तदर्थभूतस्त्वजन्ये पर्यवसानमिति ।

ननु “अम्भस्यार” इति तैत्तिरीयोनिपदि “सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पद” मित्युत्तरवाक्ये अनन्यसाधारणनारायणशब्दाभ्यासात् न तस्याः शिवपरत्वमिति चेन्न । तत्रैव “अणोरणीया” निति पूर्ववाक्ये उपक्रमाधिकरणन्यायेनानुपमज्ञातविरोधिन्या “तमक्रतुं पश्यति धीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्” इत्यनन्यसाधारणेशानाद्यभिधानश्रुत्या शिवस्यैवोपक्रमात् ॥ “विष्वाधिको ह्यो महर्षिः,” “यो वेदादीं स्वरः प्रोक्त” इत्यत मन्त्रे “यः परस्म महेश्वरः” इति महेश्वरशब्देन तस्यैव परामर्शाच्च तस्याः स्वरपरत्वावसायात् । तत्रश्च जगत्कारणत्वेन सर्वाधिष्ठातृत्वेन मोक्षप्रदातृत्वेन च सर्ववेदान्तवेद्यो भगवान् शिव एव सद्ब्रह्मादिशब्दितमुमुक्षुज्ञेयम् परं तच्चपिति पूर्वपक्षसक्षेपः ॥

अत्र ब्रह्मः — नारायणरूपमेव मुमुक्षुज्ञेयं परं तत्त्वम् । “एको ह वै नारायण आसीन्नब्रह्मा नेशानो नेमे धावा पृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाम्नीपोनौ न सूर्यः स एकाकी न रमते तस्य ध्यानान्तस्त्वस्यै का कन्या दशेन्द्रियाणि”

१ अधिकं वा यादृह्यत्वादिरेषा सन्निधानात् ।

मी. गू. ६-७-११-२४

२ ग. पु. पा अपरिभिनदानप्रतियोगिसापेक्ष ।

३ उपक्रमाधिकरणन्याय, ३-३-१-१ ।

इत्यादिना “अथ पुनरेव नारायण सोऽन्य काम मनसा आधीत तस्य व्या-
नान्तरस्य लयादात्वेदोपान्तं ता इमा आपस्तद्विरण्मयमण्डमभ्यन्तत्र त्रिमा-
चतुर्मुखोऽजायत । अथ पुनरेव नारायण सोऽन्य काम मनसा आधीत तस्य
ध्यानान्तरस्य लयादात्वेदो पतन्नेदादुद्भूतमभवद्द्विदात्रक्ष शृङ्गाणि पुरो-
ऽजायत ” इत्यन्तेन महोपनिषद्वचनजातेन । अथ पुरो ह वै नारायणोऽका-
मयत । प्रजाम्बजेयेति । अथापन्ससर्ज, नारायणाद्ब्रह्मा जायते, नारायणाद्भू-
जायते । नारायणात्प्रजापति प्रजायते । नारायणादिन्द्रो जायते । नारायण-
द्वादशादित्या रुद्रा वयवत्सर्वे देवास्समुत्पद्यन्ते । सर्वे लोकास्सर्वाणि च भूतानि
नारायणादेव समुत्पद्यन्ते । नारायणे प्रलीयन् ” इति नारायणोपनिषद्वचन-
जातेन च सर्गाद्यसमये ब्रह्मशानादि सचाभावविशिष्टतया तस्यैव सत्त्वावेदनेन
जात्कारणभूतदेवमुत्पत्तुर्मुखेशानादिकारणत्वावेदने । च ब्रह्मशानादिसहित
कृत्तजगत् कारणत्वस्यावधारणात् ।

कृत्तजगत्कारण इत्येव मुमुक्षुज्ञेयपरतत्त्वलक्षणचाभ्युपगमान् । न च तत्समये
सत्त्वरहितयो ब्रह्मेशानयो तत्समयसत्त्वविशिष्टनारायणतुल्यतया कृत्तजगत्कारण-
त्वमुपगम्ये । नहि ब्रह्मेशानतुल्यतया सर्गाद्यसमये विशेषतो नारायणसत्त्वनिषेध-
कां श्रुतिं पश्याम । येन विशेषेत्त्वभावाद्ब्रह्मेशाननारायणान्तराणामपि कल्-
भेदेन जगत्कारणत्वमिति व्यवस्थाऽश्रूयते । “नान्य-कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त”,
“एको ह्यो न द्वितीयोऽवतन्धे,” “शिव एव केवल ” इति चाधर्मेश्वरेश्वरे-
ताधनरस्यमामान्यनिषेधस्तु “नासदासीनो सदासी ” इत्यादिवद्विशिष्य-
निषेधवस्तुविषयतयाप्युपपन्न । विशिष्य विहितेतरपरो वा । अन्यथा
“आनीदवान तम आसीदि ”ति वाक्यशेषप्रतिपन्नब्रह्मनमसोरपि “नासदासी ”

दित्यादि सामान्यनिषेधविषयत्वापत्ते । न चार्थेशिरसि “देवा ह वै मर्ग
 लोरुमगमन् ते देवा रुद्रमवृच्छन् को भवानिति, सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममाम
 वर्तामि च भविष्यामि च ” इति वाक्येन रुद्रशब्दितेशानस्यापि नारायणवन्-
 र्गाद्यसमये नारायण एव सत्त्वविधिदर्शनाद्विदेष्य विहितस्य च ईशान्त्येशाने”
 सुद्राहृतश्रुतिवाक्येन विशिष्य निषेधे षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पे प्राप्ते ईशान-
 सत्त्वासत्त्वयोः कलाभेदेनोत्पादनीयतया यमिन्यकल्पे तस्य नारायणतुल्यतया
 सत्त्वं तत्कल्पीयसृष्टौ विनिगमनाविगृहेण नारायणस्यैवेशान्त्यस्यापि कारणत्वे वाच्ये
 जगत्कारणत्वरूपपरतत्त्वलक्षणस्य तत्र कथं नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वक्ष्यमाण-
 रीत्या अथर्वशिरो गम्यगतन्द्रशब्दस्य तदन्तर्यामिपरत्वेन वा लक्षण्या वा ब्रह्मे-
 शानादित्तिहाकृत्तज्जगत्कारणत्वेनोद्वाहृतश्रुतिप्रतिपन्ननारायणपरत्वेनैवोपपत्तौ अष्ट-
 दोषदुष्टविकल्पस्थानाश्रयितव्यत्वात् । रुद्रस्य “नेशान ” इति विशिष्य सर्गाद्य-
 काले सत्त्वं निषिध्य नारायणमन्त्रविमानादन्यथानुपपत्तरेव लक्षणाधीजत्वात् ।
 उद्वाहृताथर्वशिरो गम्यस्यात्मीयोर्कार्यप्रतिपादकलुद्रवाक्यतया अर्थ निर्णयाय
 तदन्येषां श्रुतेयद(ह)मियुक्तवचनानामेव तत्वेन¹ विकल्पा प्राप्तेः ।

न चातुल्यबलयोर्विकल्पाश्रयणं युक्तम् । अस्तु वा कथंचिद्विकल्प-
 प्राप्तिः । तथापि यत्सर्गाद्यसमये ईशानस्यासत्त्वं तत्कल्पीयसृष्टौ तस्य नारायण-
 तुल्यतया ब्रह्मेशानादिविहितकृत्तज्जगत्कारणत्वासम्भवेन तज्जन्यत्वेन च सर्व-
 सृष्टिकारणत्वरूपपरत्त्वमूल नारायणलक्षणस्य कथमपि तत्र नातिव्याप्तिः ।

लभ्य नारायणादुत्पत्त्यनन्तराविष्ठौ कारणमतिषादनपरत्वं च विरुद्धमेव ।
एतेन नारायणजन्यत्वेनोदाहृतश्रुतिप्रतिपत्तो, रुद्रः गुणभूतमूर्तित्रयान्तर्गतोऽन्य
एवेशानशब्दितप्रशिवादिति निरस्तम् । नेशान इत्यनन्यमाधारणेशानशब्दित-
स्यैव सर्गाद्यसमये श्रुत्या निषिद्धत्वेन तस्यैव श्रुतिप्रतिपन्ननारायणकार्यतया
स्वीकार्यत्वात् ।

“किञ्च अथवा “इदं तर्हि प्रजापतौ हर आसीदसिन्नादित्य” इत्यादि
श्रुत्या शिवासाधारणहरामिधानश्रुतिसिद्धस्य नारायणजातप्रजापतिजन्यत्वावेदना
दपि न तस्य कृत्तृजगत्कारणत्वमुपपद्यते । एतेनैवोदाहृतमहोपनिषन्नारायणोपनि-
षद्वचनजातस्य ह वै शब्दोपपन्धेनानुवादकत्वेन विधिनिषेधयोः न तात्पर्यमिति
निरस्तम् ॥

“यदुपगम्यमहितयदाग्नेयादिवाक्यददप्राप्तार्थत्वेन ह वै शब्दोपगम्यसहित-
स्यापि उद्गतोऽनपिद्वक्यस्थाननुवादत्वात् । अस्तु वा अनुवादत्वमस्य, तथाऽपि
न दोषः । अनुवादो हि विधानाय निषेधाय वा वाच्यः । तत्र विमित्रार्थ-
देवान्तरप्रतिपादककारणवाक्यस्य पुरोमादत्वासम्भवेन तदाहुः — “अमूलमना-
धार इमाः प्रजाः प्रजायन्ते,” “दिव्यो देव एको नारायणः” इत्यादि
मुगलोपनिषद्वचनेनान्येन वा तुल्यविषयेण जगत्कारणत्वेन प्राप्तं नारायणमनूद्य
उदाहृतमहोपनिषन्नारायणोपनिषद्वचनजातेन तदप्राप्तस्यैव ईशानाद्यभावस्य
नारायणे तज्जनकत्वस्य तल्लक्षणस्य च तत्र विधानात् ।

न चासाधारणसद्ब्रह्मादि शब्दार्थानां जगत्कारणत्वं विधातुं प्रवृत्तेभ्यः
“स देवसोम्येदमग्र आसीत्”, “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्”, “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते” .... “तद्ब्रह्म,” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्” इत्यादि कारणवाक्येभ्यो वा आनन्यसाधारणनारायणशब्दार्थस्य

जगत्कारणत्वं, सर्वात्मिकत्वं, सर्वान्तर्यामित्वं च विधातुं प्रवृत्ताद्वा ॥
 तदाहुः ॥ किं तदासीन्नैवेह किंच नाम आसीत्,—
 अमूलमनाधारा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते, दिव्यो देवः
 एको नारायणः, चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः, श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायणः,
 घ्राणं च घ्रातव्यं च नारायणः, जिह्वा च रसयितव्यं च नारायणः, त्वक् च
 स्पर्शयितव्यं च नारायणः, मनश्च सूतव्यं च नारायणः, बुद्धिश्च बोद्धव्यं च
 नारायणोऽहङ्कारश्चाहं कर्तव्यं च नारायणः, चित्तं च चेतयितव्यं च नारायणः,
 वाक्च वक्तव्यं च नारायणः, हस्तौ च धर्तव्यं च नारायणः, पदौ च गन्तव्यं च
 नारायणः, पायश्च विसर्जयितव्यं च नारायणः, उरसश्चानन्दयितव्यं च नारायणः,
 धार्ता विधाता, कर्ता विकर्ता दिव्यो देवः एको नारायणः, आदित्या स्त्रा
 महतो वसवोऽधिता ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्रोऽग्निराज्याहुति नारायणः
 उद्भवत्संभवो दिव्यो देव एको नारायणः, माता पिता आता निवासश्शरणं
 सुहृद्गतिर्नारायणो विरजा सुदर्शनजिता सौम्या मोघा उमामृता सत्या मध्या
 नाडीशिशुः आसुरा सूर्याभास्वती विष्णोर्नाडी नामानि(ति) दिव्यानि गर्जति,
 गायति वा(प)यति वर्षति वरुणोऽयमाश्चन्द्रमा कलिर्धाता ब्रह्मा प्रजापतिर्मधवा
 दिवसेऽर्धादिवसश्च फलांफल्यार्धश्चाधश्चाधैव दिशश्च सर्वे नारायणः ॥
 “पुण्यं एवेदगं सर्वं, यद्भूतं यच्च भव्यम्”, “तद्विष्णोः परमं पदं, सदा
 पश्यन्ति सुरयः”, दिवीं चक्षुरास्तिम्, तं निर्वाणमनुशासं मिति देवानुशासनम् ॥
 “अन्तर्दशरीरे निहितो गुहायां, अञ्ज एको यस्य पृथिवी शरीरम्, यः पृथि-
 वीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद, यस्यापश्चरन् योपोन्तरे सञ्चरन् धर्मोपो
 न विदुः, यस्य तेजश्शरीरम्, यस्तेजसेन्तरे सञ्चरन् यं तेजो न वेद, यस्य
 वायुश्शरीरम्, यो वायुमन्तरे सञ्चरन् यं वायुर्न वेद, यस्याकाशश्शरीरम्,
 य आकाशमन्तरे सञ्चरन्, यमाकाशो न वेद, यस्य मनश्शरीरम्, यो
 मनोन्तरे सञ्चरन्, यं मनो न वेद, यस्याहङ्कारश्शरीरं योहङ्कारमन्तरे सञ्चरन्

यमहङ्कारो न वेद, यस्य बुद्धिश्शरीरम्, यो बुद्धिमन्तरे सञ्चरन्, यं बुद्धिर्न वेद, यस्य चित्तं शरीरम्, यश्चित्तमन्तरे सञ्चरन् यं चित्तं न वेद, यस्याव्यक्तं शरीरम्, योज्यव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यमव्यक्तं न वेद, यस्याक्षरं शरीरं, योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यमक्षरं न वेद, यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन्, यं मृत्युर्न वेद, एष सर्वभूतान्जरात्माऽपहृतवाप्सा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादि सुखालोचनिपद्वचनज्ञाताद्वा, अन्यतो वा तुल्यविषयात्सर्गाद्यनये नारायणस्य ब्रह्मेशानामावृत्तं वा तज्जनकत्वं वा तल्लयाधारत्वं वा प्राप्तुपपन्नमहे । तथा चान्यतो प्रानस्य विधानाय निषेधाय वा उदाहृत वाक्यद्वयं प्रवृत्तमिति तस्यानुवादत्वेऽपि किमनुपपन्नम् ॥

एतेन 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मे' त्युदाहृतवाक्ये नारायणस्य प्राज्ञतत्त्ववचनं यत्तत्त्वचित्कलविशेषे कलादौ वा प्रथमं शिवादुत्पन्नस्य तदितर प्रपञ्चसृष्ट्यपरतया योजयितुं शक्यमिति न कथञ्चिदपि शिवस्य परमकारणत्वाङ्गीकार विरोधि । तथा हि— 'एको ह वै नारायण आसी'दित्यस्य 'प्रादुरासी' दित्याद्युपपत्त्यनुसारेण सर्गाद्यसमये ब्रह्मस्त्राद्युत्पत्तेः पूर्वं 'एको सदायो नारायणः शिवादासीदुत्पन्न' इत्यर्थप्रतीतेरिति वैदिकं मन्यानां व्याख्यानं निरस्तम् । तत्र महोपनिषद्वाक्ये सर्गाद्यसमये चतुर्मुखस्येवासाधारणे-
'शाननाम्नो' जीवस्याप्यसत्प्रतीत्या तदा सत्त्वेन प्रतिपन्ननारायणं प्रत्युत्पाद-
कचासंभवेनोक्तयोजनानुगतेः । "शिवा" दित्यव्याहारे मानाभावाच्च । न चैतदतिरिक्त एव शिवः नारायणजनकत्वेनामिमनः । "सदास्ती" त्यत्र निरोक्षप्रमाणमस्ति । येनोक्तयोजना सारुण्या' स्यात् । तस्माद्ब्रह्मेशानयोर्नारायण

1 ग. पु. पा. शिरस्य ।

2 प. ताल पु. प. स्वालम्बा ।

इव कृत्स्नजगत्कारणत्वानुमतेः । तत्कारणमनन्यसाधारणनारायण शब्दितमेव नान्यदिति स्थिते सद्ब्रह्मादिशब्दानां कारणवाक्यगतानां ब्रह्मेशानादिषु साधारणतया प्रवृत्तानां यत् “अग्नीषोमीयं पशुमालभेते” इति विधिवाक्यगतपशुशब्दस्य गवाश्चादिषु साधारणतया प्रवृत्तस्य छागस्य “वपाया मेधस” इति मन्त्रवर्णप्रतिपत्तेः छाग इव “एको ह वै नारायण आसी” इत्याद्युपनिषत्प्रतिपत्तनारायण एव, “छागो वा मन्त्रवर्णा” इति पष्ठान्त्याधिरणन्यायेन पर्यवसानमित्यनुकूलमिति ॥

“मन्त्रहमेकः प्रथममास” इत्यथर्वशिरसि देवान् प्रति शिवस्य प्रतिबचनेन “यदा तमस्तं न दिवा न रात्रिर्न सन्नचासच्छिव एव केवल” इति श्वेताश्वतरमन्त्रेण शिवस्य सर्गाद्यसमये तमोभावावशिष्टे सर्वकारणभावेनावस्थानमुपदिश्यते । “यो देवानां प्रथमं पुरस्तात्” “विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।” “हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवश्शुभया स्मृत्या संदुनन्ती” इति तैत्तिरीयं मन्त्रेण जगत्कारणभूतसर्वदेवप्रमुखहिरण्यगर्भजनकत्वप्रतिपादनेन रुद्रशब्दितस्य शिवस्यापि सर्वकारणत्वं प्रतीयते । अथर्वशिखायां च “ब्रह्मविष्णुदेन्द्रास्ते सर्वे सम्प्रसूयन्त” इति ब्रह्मविष्णवादीनां कार्यमुक्तत्वा “कारणं तु ध्येयः सर्वैर्धर्मसम्पन्नः सर्वेश्वरश्च शम्भुराकाशमध्य” इति वाक्येन शिवस्य ब्रह्मविष्णवादिदेवप्रमुखान् प्रति कारणभावावेदनेन कृत्स्नजगत्कारणत्वं साक्षादेव प्रतिपाद्यते । तत्कथमिह ‘छागपशु’ न्यायेन नारायण एव उदाहृतकारणवाक्यानां पर्यवसानमनुकूलमिति चेदुच्यते । इदं हि अथर्वशिरसि श्रूयते—‘देवा ह वै त्वर्गं लोकमगमन्, ते देवा रुद्रमपृच्छन्, को भवानिति,

1 “छागो वा मन्त्रवर्णात्” । मी. शू. ६-८-९-३१.

2 ध. ताल पु. पा. शुभमरमन्तु युगवित ।

सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं, वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो
व्यतिरिक्त इति, सोऽन्तरादन्तरं प्राविशत्, दिशश्चान्तरं प्राविशत्, सोऽहं
नित्योऽनित्यो ब्रमाब्रह्माहं प्राद्यः प्रत्यघोऽह " मित्यादि । अस्य च रुद्रवचन-
स्योदाहृतपुत्रालोरनिष्कन्महोपनिषन्नारायणोपनिषद्बचनजातप्रतिपत्तार्थाविरोधेनैवार्थ-
वर्जनसम्भवेन छान्दोग्यन्यायावतारविरोधः स्फुटः । तथाहि :— अस्मिन् ग्रामे
अहमेकः प्रथममासं, इदानीं वर्ते, उत्तरत्रापि भविष्यामीति लौकिकसत्वाक्य-
वत्सर्गाद्यसमये अविद्यमानः नारायणाद्ब्रह्मोऽस्यनन्तरं उत्तन्नाहं, मृदुत्पत्यनन्तर-
भाविकार्यजाताप्रथममेकस्तत्सर्जनाद्यर्थमसहायोऽन्यनिरपेक्षस्त्वर्थ आसमिति
अर्थपरतया तथोजयितुं शक्यत इति ।

न चात्राप्यध्याहारे मानाभावः । "नारायणाद्ब्रह्म जायते" इति वाक्य-
स्यैव मानवात् । न चैतदनुरोधेन तदेव वचनजातं किं न योग्यते, विशेष-
हेत्वभावादिति शङ्क्यम् । सर्गाद्यसमये ब्रह्मेशानयोरिव नारायणस्य श्रुतौ विशेषतः
सत्त्वावगमेन नारायणात्तयोरिव नारायणस्य ताभ्यां तद्बोऽस्यनवगमेन च तयोरिव
तत्र विशेषहेतुत्वादित्युक्तम् । अत एव पूर्वतन्त्रे "यदाहवनीये जुहोनी"
त्यस्य सामान्यशाल्पस्य "पदे जुहोति", "गार्हपत्ये फनीसंयाजान् जुहोनी"
त्यादि विशेषशालेष वायः स्वीकृतः । न च नारायणाद्ब्रह्मोऽस्यनन्तरं शिव-
स्योत्पत्तौ मानाभावः । "नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नाराणाद्ब्रह्म जायत" इति
पाठक्रमस्यैव तत्र मानवादिति । किंचोदाहृतार्थशिरोवाक्ये रुद्रशक्तिस्तस्य
प्रसिद्धशिवस्योदाहृतमहोपनिषद्वाक्ये उदाहृतनारायणोपनिषद्वाक्ये च नारायण-
शक्तिस्तस्य विष्णोरिव तत्कृत्स्नजगत्कारणत्वं प्रतीयते । किंतु कालत्रय-

इव कृत्तजगत्कारणन्यानुभवेः । तत्कारणमन्त्रसाधारणनारायण शब्दितमेव नान्यदिति स्थिते सदृशादिसद्धानां कारणवाक्यगतानां ब्रह्मेशानादिषु साधारणतया प्रवृत्तानां यत् "अग्नीषोमीयं पशुमालभेते" इति विविक्तस्थ-
गतशुश्रूषस्य गवाधादिषु साधारणतया प्रवृत्तस्य छागस्य "वपाया मेघस" इति मन्त्रवर्णप्रतिपत्तेर छाग इव "एको ह वै नारायण आसीत्" इत्याद्युप-
निषन्नतिपदनारायण एव, "छागो वा मन्त्रवर्णात्" इति यथान्याधिकरण न्यायेन पर्यवसानमित्यनुकूलमिति ॥

"मन्त्रहमेकः प्रथममास" इत्यथर्वशिरसि देवान् प्रति शिवस्य प्रति-
वचनेन "यदा तमस्तं न दिवा न रात्रिर्न सन्नचासच्छिव एव केवल" इति श्वेताश्वतरमन्त्रेण शिवस्य सर्गाद्यसमये तमोमात्रावशिष्टे सर्वकारणभावेनाव-
स्थानमुपदिश्यते । "यो देवानां प्रथमं पुरस्तात्" "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।" "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवदशुभया स्मृत्या संदुर्हती" इति तैत्तिरीय मन्त्रेण जगत्कारणभूतसर्वदेवप्रमुखहिरण्यगर्भजनकत्वप्रतिपादनेन रुद्र शब्दितस्य शिवस्यापि सर्वकारणत्वं प्रतीयते । अथर्वशिखायां च "ब्रह्म-
विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे सम्प्रसूयन्त" इति ब्रह्मविष्ण्वादीनां कार्यमुक्त्वा
"कारणं तु ध्येयः सर्वैर्धर्मसम्पन्नः सर्वेश्वरश्च शम्भुराकाशमध्य" इति वाक्येन शिवस्य ब्रह्मविष्ण्वादिदेवप्रमुखान् प्रति कारणभावावेदनेन कृत्स्नजगत्कारणत्वं साक्षादेव प्रतिपाद्यते । तत्पर्यमिह 'छागपशु' न्यायेन नारायण एव उदाहृत-
कारणवाक्यानां पर्यवसानमनुकूलमिति चेदुच्यते । इदं हि अथर्वशिरसि श्रूयते-
'देवा इ वै स्वर्गं लोकमगमन्, ते देवा रुद्रमपृच्छन्, को भवानिति,

1 "छागो वा मन्त्रवर्णात्" । मी. सू. ६-८-९-३१.

2 घ. ताल पु. पा. शुद्धमरमन्त्रं युगवित् ।

संयन्त्रिव'रूपनित्यत्वमिति कथं तेन म्द्रस्य परतत्त्वतारूपपरब्रह्मत्वसिद्धिः । कृत्स्न
जगत्कर्तृताया एव तल्लक्षणत्वात् । वाक्यान्तरबलात्तत्सिद्धेर्निरसिष्यमाणत्वाच्च ।

न चाथर्वशिरःपुत्तरवाक्ये तत्सर्वान्तर्यामित्ववर्णनस्यापि परतत्त्वलिङ्गत्वा-
त्त एव तत्सिद्धिरविकलेति वाच्यम् । सैवालश्रुत्या नारायणस्यैवाथर्वशिरो-
वाक्येन रुद्रस्य सर्वान्तर्यामित्वानावेदनात्तस्यैव तल्लिङ्गत्वेनान्यादृशस्यातल्लिङ्गत्वा-
दिति तथैव तथाविजसर्गात्मकत्वस्यापि तत्रो प्रतीतिश्च । अथवात्र रुद्रशब्दितन्य
मित्य सर्गाद्यसमये सर्वकारणभावेनावस्थानस्य भवत्यस्य चोपदेशो न
स्यान्मामिप्रायेण किन्तु “ अहं मनुरमवं सूर्यश्च ” इति वामदेवसार्वात्म्योपदेश-
वत्स्यान्तर्यामिमिप्रायेण । स्यान्तर्यामी च न नारायणाद्रन्यः स्वीकार्यः ।
सुनालोनिदि सर्वान्तर्यामिन्येन तस्यैव प्रतिपादनात् । न च विशेषपर्यवसानं
विना जिज्ञासा निवर्तते । न च रुद्रवचनत्वेन भासमानस्य “ अहमेकः प्रथम-
मास ” मित्यादेरन्तर्यामिपरत्वे प्रमाणाभावः । सर्गाद्यसमये शिवस्य सर्वकारण-
भावेनावस्थानस्योदाहृतसैवालाद्यनेत्रोपनिषद्विरुद्धत्वेन तदनुपपत्तेरेव तत्रमानत्वात् ।
अत एवाथर्वशिरसि उत्तरवाक्ये “ हे रुद्र नारायण एव प्रसिद्धं सर्वकारणत्वं
तव कथमुपपद्यते । तदनुपपत्तौ च कथं — “ अहमेकः प्रथममास ” इति
तत्त्वेनात्मानं वदसि ? तथा सति भिर्यावादी स्याः ? ” इत्याशङ्कानिरासाय
शिवस्यैव वचनम् “ सेन्तरादन्तरं प्राविशद्दिशश्चान्तरं प्रविश ” इति ।
तत्र स इत्यन्तर्यामी नारायणो गृह्यते । “ तेन रत्तं रागात् ” इति पाणिनि
स्मृताविव तच्छब्देन बुद्धिमज्जिहेतस्य परामर्श-गमनात् । वक्ष्यमाणरीत्या
शब्दोपस्थापितत्वाच्च । तथा च सोऽन्तर्यामी नारायणः अन्तरात्प्राणादेरप्य-

1 घ. ता. पु. पा कालत्रयवर्तित्व ।

2 तेन रत्तं रागात् । पाणिनि सूत्रम् ४-२-१ ।

न्तर-स्वात्मानं दिशश्च । सकलदिग्भक्तिवस्तुजातस्य च अन्तर जीववशा अन्तर्या-
मिभावेन प्राविशदिति । तद्वान्यार्थसम्पद्यते । ततश्च तदमिप्रायेणैव मम सर्व-
कारणत्वाद्युक्तिरिति न मिथ्याव्रादित्वप्रसक्तिरिति शिववचनामिप्रायोऽवसीयते ।
न च इदं वाक्यं रुद्रस्यैव सर्वान्तर्यामितया प्रवेशकथनपरम् “सोऽब्रवीदहमेक
प्रथममास ” मिति पूर्ववाक्यमपि तस्यैव सर्वकारणत्वादिकथनपरं किं न स्यादिति ।
शङ्क्यम् । तथा सति ज(त)स्य वाक्यस्य रुद्रवचनत्वेन “अहं प्रतिशामि ”
इति प्रयोगापत्तिः । न च “नान्यं कश्चिन्मत्तो व्यतिरेक ” इत्येतदन्तर इति-
करणेन रुद्रवचनमाप्त्यगमात् “सोन्तरा” दित्यादिश्रुतिरचनमेवेति । वाच्यम् ।
“स प्राविश ” दित्यनन्तरापि “सोऽहं नित्यानित्य ” इत्यादि रुद्रवचनानु-
वृत्त्या तत्समाप्त्यसिद्धेः । अन्यथा मध्ये श्रुतिरचनेन रुद्रवचनसदर्मविच्छेदे
उत्तरं पुन “सोऽब्रवी ” दित्यस्यापेक्षितत्वेन तदध्याहारप्रमङ्गान् । तस्यान्त-
र्यामिमिप्रायत्वे तु इति करणं अन्तर्याम्यनुप्रवेशरूपहेतुमिति न काचिदनुप-
पत्तिः । “सोन्तरान्तर प्राविश ” इति हेनो “अहमेक प्रथममाम ” मिति
सर्वकारणभावनं सर्गायम्पत्ये ममागस्थानेतिरिति “स रुद्रोऽब्रवी ” दित्याहेति
इति करणेन “देहमीदीप ” न्यायेन प्रश्नोत्तरयोरुन्वितेनेति “सोऽब्रवी ” इति
श्रुतिवचनेनान्वयसम्भवात् । न चात्र एवे “प्राविश ” मिति प्रयोगापत्तिदोषः ।
यथा श्रुत्यैवोक्तरीत्याऽवयवसम्भवात् ।

एतेन इदमिति करणं प्रकारार्थं । “सोन्तरा” दित्याद्यपि “अहमेक
प्रथममास ” मिति वद्वद्रुद्रवचनमिति निरस्तम् । रुद्रवचनत्वेऽप्यस्मर्त्तव्यैव तत्त्वस्य
वर्णनीयत्वात् । अन्यथा ‘प्राविश ’ मिति प्रयोगापत्तिदोषापत्तेः । यद्वा समाप्त्य
र्थमेव इदमिति करणम् । न च तथाप्ये सन्निहितेन केनापि नान्वयस्तस्य
सम्भवतीति वाच्यम् । तथापि ‘सत्यं मत्वेन धर्मं धर्मेण तर्पयामि स्वेन तेजः

से'ति स्वान्तर्याम्यमिप्रायकृत्वशिववचनसमाप्तावन्यसम्भवात् । तदनन्तरं 'ततो देवा रूद्र नापश्य' नित्यादि श्रुतिवचनदर्शनेन तत्समाप्ता वा तदवन्यसम्भवाच्च । तादृशशिववचनस्य 'ततो देवा रूद्र नापश्य'नित्यादि शिवान्तर्धानप्रतिपादक-
श्रुतिवचनस्य च समाप्त्यर्थेतिरूपणसाक्षात्त्वान्मन्यामाकाङ्क्षायामसन्निगमनस्यादौष-
त्वात् ॥ सन्निधानादाकाङ्क्षया, बलवन्त्यात् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरयेनापि
तेन स । "अर्थतोयसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्" ¹ मिति भीमासावार्तिकात् ।
"अर्थतोयसमर्थानामानन्तर्येप्यसम्बन्धः" ² इति विश्वजिदाधिरूपसूत्राच्च ॥

ननु "अहमेक प्रथममास" मिति प्रतिवचनरूपशिववचनस्यान्तर्याम्य-
मिप्रायकचे "को भवा" निति देवकर्तृरुशिवासाधारणधर्मविषयप्रश्नस्य
शिवविषयत्वेन प्रश्नप्रतिवचनयोरेव्याधिरुपस्थापति । न च "सोऽन्तरा" दि-
त्याद्यन्तरसन्दर्भमङ्गल्यनुरोधेन प्रश्नवाक्यन्याप्यन्तर्यामिपरत्वं कल्प्यमिति
वाच्यम् । उपरुपशानुष्मज्जातविरोधिनः प्रश्नत्वेन तदनुरोधेनैवान्तरसन्दर्भस्य
नेयत्वात् । "को भवा" निति भ्रमच्छब्देन तदन्तर्धामिण पृच्छता देवानां
सर्गशब्दानामन्तर्धामिपर्यन्तधावननिश्चयवत्ता प्रतिपन्नस्याह शब्दस्यापि तपर्यन्त
धावननिश्चयोत्तीति तत्र तान् प्रति व्युत्पादनीयाभावेन प्रतिवचनानुष्ठान
चेति चेत् । प्रश्नानुपपत्त्यैव प्रश्नप्रतिवचनयोरन्तर्यामिविषयचन्यावश्यकृत्यान् ।
तथाहि । सर्वोऽपि जिज्ञास्तिष्ठत्यमेव पृच्छति । जिज्ञासा च सामान्यतो
ज्ञाते विरोधतश्चात इति सर्वसिद्धम् । प्रश्नप्रतिवचनयोरन्यतरस्य स्फुटार्थत्वे
तदनुरोधेनैवान्यतरस्यास्पष्टार्थस्य तद्विपर्ययत्वं कल्प्यत इति अविनाशम् ³ ।
एव च "को भवा" निति रूद्र प्रति देवानां प्रश्नस्यास्पष्टार्थस्य प्रति-

1 - "अर्थतोयसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्" - भी वार्तिका -

2 'अर्थतोयसमर्थानां आनन्तर्येप्यसम्बन्धः' श्री सु ४-३-६-११.

वचनानुरोधेन 'भूतभविष्यद्वर्तमानकालप्रपञ्च' एवं विभक्त्येन स्वीकार्यः । तत्र
 प्रश्नकाले साक्षात्कृते स्ते वृत्तमानत्वस्य निश्चिततया तदर्थे प्रश्नो युक्त एवेति
 तत्समानाधिकृतभूतभविष्यत्वविषयत्वोपपत्त्ये "सन्निहितार्थान्तर्यामिविषयकत्व-
 कृत्यनमावश्यकमिति न प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैयर्थ्यधेकरण्यशङ्कादकाशः । अत एव
 लोके ज्ञिग्यं प्रति अन्यामिप्रायेण तव मयि स्नेह एव नास्तीत्युक्ते तयान्या-
 मिप्रायेण कथं मयं त्वयि स्नेहो नास्ति, न हि हृदयं मित्वा संप्रदर्शयितुम्
 शक्यते । तर्हि कुतो निरन्तरमहं न सेवनीय इत्युक्ते अत्यासक्तिदिनाशायेत्या-
 न्यामिप्रायकप्रत्युक्तिरपि सङ्गच्छते । एतेनैवोपक्रमस्य अनुपसृज्यातविरोधिनः
 प्रबलत्वेन तदनुरोधेनैव नन्तरसन्दर्भस्य "सोऽन्तरा" दित्यादेः नेयत्वान्नोपक्रम-
 तदनुरोधेन नयनं युक्तमिति निरस्तम् । उपक्रमस्याप्युत्तरीत्या अन्तर्यामिविषय-
 त्वस्यावश्यकतयान्तरसन्दर्भेणाविरोधात् ।

यत्तु "को भवा" निति तदन्तर्यामिणं पृच्छतां देवानां तुल्यन्यायेन
 प्रतिवचनगनाहं शब्दस्यापि अन्तर्यामिं परतया निर्णान्तत्वेन व्युत्पादनीयभावा-
 द्प्रतिवचनानुत्थानमिति । तत्र । तस्या तर्थाभिनिष्ठवनिश्चयेऽपि तत्प्रतिपाद्यान्त-
 र्यामिणो जगत्पारण्यकालत्रयसम्बन्धादिदिशिष्टत्वेनानिश्चिततया व्युत्पादनीय-
 सत्त्वेन प्रतिवचनोत्थानसम्भवात् । एतेन "तेन रक्तं रागां" दित्यादौ असम-
 मित्र्याहृतपदस्य शब्दोपस्थापितार्थपरत्वसंभवेऽपि इह सममित्र्याहृतत्रयवस्थितै-
 फार्थपरस्य "सोऽन्तरा" दिति वाक्यगततत्पदस्याशब्दसन्निधापितपरत्वायोगाच्च
 तद्वाक्यं पूर्ववाक्यस्य शिवान्तर्यामिस्तत्त्वोपपादकमिति निरस्तम् । उक्तरीत्या
 प्रश्नप्रतिवचनयोरन्तर्यामिनिष्ठतया तद्वर्तमानत्वेनैव तत्सन्निधानसम्भवात् ॥

1 प. ता. पु. पा. निष्ठ ।

2 तेन रक्तं रागात् । पाणिनि सूत्रम् ४-२-१ .

एतेनैव इति करणस्य “सोऽन्तरा” दित्यादेशश्च स्वस्थानेऽव्ययात्
 “सत्यं सत्येन, धर्मं धर्मेण तर्पयामि स्येन तेजते” इति कृत्स्नशिववचन-
 बन्धयः । तदनन्तरं “स्तो देवा रुद्रं नापश्य” इत्यादि श्रुतिवचन-
 शिववचनसमासार्थस्य इतिकरणस्य शिवान्तर्धानप्रतिपादकश्रुतिवचनस्याक-
 त्वात् “सोऽन्तरा” दित्यादेशश्च देवदृश्यं स्थूलं रूपं विहाय त-
 सर्वान्तरं सर्वतो रहस्यं परिपूर्णं रूपं प्राविशदिति तदन्तर्धानप्रतिपादनसम-
 दिति निरस्तम् । सन्निहिताकांक्षितेन त्वया संभवादेवाकाङ्क्षामात्रेणान्व-
 स्वीकार्यत्वात् । सन्निहिताकाङ्क्षासम्भवे त्यागायोगात् । “अणुरपि विशेषं
 वमाय(क)परः”¹ इति न्यायान् इतिकरणस्य “सोऽन्तरा” दित-
 हेत्वर्थत्वेन पूर्ववाक्यस्यान्तर्यामिपरत्वोपपादकतया सन्निहितेन तेनात्व-
 स्य² उक्तत्वात् ।

एतेनैव प्रश्नप्रतिवचनयोरन्तर्यामिदिपयत्वे तस्य रुद्रवत्प्रत्यक्षत्वा-
 “स्तो देवा रुद्रं नापश्य” नित्युत्तराय तदन्तर्धानप्रतिपादनसङ्ग-
 निरस्तम् । प्रश्नात् प्राक् “यो रुद्रो देवैर्दृष्ट” इति श्रुतुक्तम् तमे-
 कृत्स्नं प्रतिवचनानन्तरं “नापश्यन्नि” इति तस्यैव रुद्रत्यादर्शनश्रुत्या प्रति-
 इति सङ्गतिः सम्भवात् । रुद्रदर्शनोत्तरकालीनयोः प्रश्नप्रतिवचनयोरन्याभि-
 त्येऽपि दर्शनम् विना प्रश्नासम्भवेन “देवा ह वै स्वर्गं लोकम्

1 “अणुरपि विशेषोऽव्यवसायपरः” । श्री. न्यायः । २

2 घ. ता. पु. पा. अन्वयसम्भवस्य ।

निति श्रुतिवचनानन्तरं “ते तत्र रुद्रमपश्यन् तदनन्तरं” मिति वाक्यवृत्तये श्रुत्यभिप्रेतत्वेनाध्याहार्यन्यापि अन्तर्यामिविषयत्वे मानाभावेन तत्समानविषया देवाभ्यति प्रतिपादकस्यापि श्रुतिवचनत्यान्तर्यामिविषयत्वे मानाभावात् । अत एव “विष्णुरात्मा भुगवजो भवस्यामित तेजस” इतिः भारते कर्णपथेणि विष्णो र्द्वान्तर्यामि^१ प्रतिपादनमुपपद्यते । न चैतद्वचनस्य स्यात्प्रशब्दस्य “तस्मादात्मा- नमेवाग्रे रुद्रं संजुज्याम्यह” मिति तत्रैव मोक्षधर्मं कृष्णवचनस्य तात्पर्यमर्थं शब्दस्येव मुख्ये उपधारितेऽपि अभेदे तात्पर्यसम्भवेन नान्तर्यामिपरत्वमिति वाच्यम् ।

उक्तरीत्या अथर्वशिरोसो र्द्वान्तर्यामिपरत्वे सिद्धे तदनुरोधेनास्यापि रुद्रशब्दस्य तदन्तर्यामिपरताया एवावश्यकत्वात् । एवञ्च “येऽन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वक” मिति साधधारणगीतास्य कृष्णवचनमपि सङ्गच्छते । तस्मात्सर्वेषां “अहमेक” मित्या- दिवाक्यं किमन्तर्यामिविषयं किं वा प्रसिद्धरुद्रपरमिति संशयनिरासकत्वेन “सोऽन्तरा” दित्यादेरसम्भवंमिमताथ एवाज्ज्ञत्वं स्यात् । अथर्वशिरोवचनम् रुद्रान्तर्यामिणो नारायणस्यैव सर्वकारणत्वं प्रतिपादयतीति सिद्धम् ॥

एवञ्च कृष्णस्याप्यथर्वशिरोमो नारायणपरत्वे बाधकाभावात् साधकत्वाच्च तत्राज्ञानं “विश्वतश्चक्षुरस्त विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरस्त विश्वतस्पात । संबाहुभ्यां धमति सप्तत्रैर्धावा भूमी जनयन्देव एक” -इत्याद्यर्थनारायणस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादने व्याहतप्रसरमिति दिक् ॥

यदुक्तं— “यत्रा तमस्तत्र दिवा न रात्रममत्रवामच्छिव एव केवलः । तदक्षरं तत्सचितुर्वरिण्यं प्ररा च-तस्मात्प्रसृता पुराणी” ति इत्येताश्चतरमन्त्रे तमो मात्रावशिष्टे सर्गाद्यसमये शिवस्य सर्वकारणमावेनावस्थानमुपदिश्यत इति तत्र ॥

यदेति कालविशेषप्राप्तस्य तमसोनुवादात् । अनुवादस्य पुरोवादसापेक्षत्वात् । तत्र “अभ्यक्तमग्रे लीयते । अग्नर नपसि लीयते । तम परे देव एकी भवती ” इति सुबालोपनिषद्बचनस्य तदर्थप्राप्तकस्य पुरोवादतया ‘यदा तम’ इत्यस्य सौबालोपनिषद्वाक्यसापेक्षत्वे स्थिते तस्याञ्चोपनिषदि तमोधिभातृत्वेन नारायण एव प्रतिपादित इति उग्रीनीत्य पुरोवादावरोधायाऽपि मन्त्रस्य नारायण एव पर्यवसानस्याऽश्वकत्वात् । एवञ्च “शिव एव केतवः” इति मन्त्रस्य शिवादिशब्दोऽपि ब्रह्मज्ञानायणनिष्ठ आपतित इति कथं तद्वतोक्त-मन्त्रेण शिवस्य सर्गाद्यसमये तमोमात्रावशिष्ट सर्वकारणभावेनाऽस्याननुपदिश्यत इति ॥

ननु भवेदेव यदि सौबालवाक्यमेव तस्य पुरोवादम्यात् न चैतदस्ति । अन्येषामप्यनूद्यमानप्रापकाणां “तमो वा इदमेकमास तत्परेणेति विषयत्वं प्रयाति”, “नासदासीन्नोमदामीत्तदानीं नासीद्भजो नो व्योमापरो यत्”, “प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्”, “नाहंरासीन् न राक्षीरहरासीत् सोमि जन्मे तमसि प्राप्तप” इत्यादि मैत्रायणादि वाक्यानां श्रवणात् न चान्य सौबालवाक्यमेव पुरोवाद इत्यत्र विशेषहेतुरस्ति । अस्ति च तस्मिन् कथमयम् मन्त्रो नारायण एव पर्यवर्तनीति विशेषतो व्यख्या सिद्धिः । किञ्च तस्यैव विषयस्य निषेधस्य वा कस्यचिदप्रतीतेरनुवादवैयर्थ्यम् । ‘नान्तरिक्षे दिवी’-त्यादिवर्जित्यानुवादश्रवणस्यानन्यगमिभूतात् । किञ्च तद्वृत्तयोगेन तत्काले कस्यचिद्विषयत्वेन प्रतीत्यनुपपत्तिः । न च तं ‘अदिवे’ त्यागिना तत्र दिन-निशाविभागस्य सदमृदात्मरूपस्य विभागाभावस्य विषयस्य प्रतीतेस्तदनुपपत्ति-रिति वाच्यम् । उग्रादन्त पुरोवादवचननातादेव तयो प्राप्तत्वेन विषयत्वानुप-पत्तेः । न हि किञ्चिदनूद्य केचिद्विगतं निषेधं वा प्रवृत्तं वाक्यमनुवादायावे-श्यापक्षितनचाऽपुरोवागयैव प्राप्तेऽर्थे पर्यवस्यत्वापत्त्यमश्नुते । अतस्तत्र “यदा तम” इति भागवत् “न दिवा न रात्रि” इत्यादि भागोप्यनुवाद इति ।

न च तेन शिवादि शब्दानां नारायण एव वृत्तिर्विधीयत इति वाच्यम् ।
तस्यापि नारायण सर्वात्मकत्वप्रतिपादकुरोवादर्हत्वात् । बालवचनजातादेव प्राप्तेः ।
न च सर्वशब्दस्य प्रतिपाद्यत्वं विना नारायणस्य सर्वात्मकत्वप्रतिपादनं सुशकम् ।
ततश्च त्वन्मते वाक्यमेवेदं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् सर्गाद्यसमये तमः प्रापकेषु
वाक्येषु क्वचिदधिष्ठाता नारायणशब्देनोच्यते क्वचिज्जापतिशब्देन क्वचित्साधा-
रणपरशब्दे नेति तत्र विरुद्धानेकविशेषभ्रदणान्नि रितविशेषे तेषां पर्यवसाना-
संभवात् एकविशेषकत्वं दर्शयितुं यन्मन्त्रेभ्यः प्राप्तं सर्गाद्यकाङ्क्षितं तमोनूद्य
शिवशब्देन तदधिष्ठातृदिशक्त्यमेव तेभ्यो प्राप्तं विदधातीति तत्सार्थक्यस्य
यत्तज्ज्यत्यारुरोवावस्थितं शब्दानामेव शिवे प्रवृत्तिर्विक्त्येति ॥

न चैवं नारायणादि शब्दानां शिवे लक्षणाप्रसङ्गः । वाक्यवैयर्थ्यापेक्षया
पदलक्षणास्वीकारस्य ज्यायस्त्वात् । तदेवं 'यदा तमः' इति पूर्वार्धे "तमो वा-
इदमेकमास" मित्यादीनां केषाञ्चित्कारणवाक्यानां शिव एव पर्यवसानं प्रतिपा-
दयतीति स्थिते उत्तरार्धे च "तदक्षर" मिति भागो "यथा सुदीप्तात्पावकात्
स्फुलिङ्गात्सहस्रशः प्रवर्तन्ते सरूपस्तथाक्षराद्विविधास्सोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्रै-
वापियन्ती" त्यादि मुण्डकादि श्रुतीनां 'तत्सवितुर्वरेण्य' मिति भागश्च
सवितुर्मण्डलानां शिवे पर्यवसानं प्रतिपादयतीति स्थिते कृत्स्नकारणवाक्यानां
मध्यवर्तिन्यितसर्वान्तर्यामिलिङ्गं "धियो यो नः प्रचोदयात्" इत्युपवर्णयित्र्या-
स्तावित्र्याः "प्रजा च तस्मात्प्रसृता पुराणी" ति भागः "तदैक्षत बहुस्यां
प्रजायेयेति ॥ ईक्षत लोकान्मृजा इति सोकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति तदव-
सायेतीति तदवसाचियते ब्रह्म ततोऽजममिजायत" इति सगुरादिशब्दैः प्रति-
पादयताश्च योन्यादि श्रुतिकारणवाक्यानां शिवविषयत्वं निर्धारयन्नयं मन्त्रमन्त्रैव
सर्वकारणत्वमतितरामादि करोतीति कथमस्य नारायणविषयत्वम् ! कथं चैवोक्ता-

प्योदाहृतपुरोवादानां तदिति चेत् ॥ (कथं) शिवशब्दो हि — “सुश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ।” “जम्भुरीशः पशुपतिश्शिवश्शूली महेश्वरः ॥” इत्यादि कोशे — “शिवस्तु सर्वजगतां” “शिवास्सन्तु पन्थान-
दिशवं कुर्यान्तु शिवश्शिवोभूत् . शिवः शिवानां शिवो शिवानाम्” — “यो वश्शिवतमो रस” इति लोकवेदयोः शुद्धिमाङ्गल्यादि धर्मेण तत्र तत्र शक्त्येन प्रयुज्यमानो विशेषहेतुं विना विशेषनिष्ठतया निश्चेतुम् शक्यस्तावत् । तथा च कथमेवंविधशिवशब्दसमभिव्याहृतोऽयं श्वेताश्वतरमन्त्रः सर्गाद्यसमये तमः प्राप-
कोदाहृतवाक्यानामनिर्धारितविशेषे पर्यवसानासम्भवात् तेषामेकविषयत्वं दर्शयितुं तेभ्यो प्राप्तं तमोनूद्य शिवशब्देन तदधिष्ठातृ ईशानत्वं तेभ्यो प्राप्तं विधातुम् कथमेवं सत्ये तन्मन्त्रोऽथ पुरोदादरूपसौवालश्रुतिगतनारायणादिशब्दानामीशान एव वृत्तिर्वक्तव्येति युज्यते । कथं च तथाविधैतन्मन्त्रस्य “तदक्षर” मित्यादि भागोऽपि “यदा सुदीप्ता” दित्याद्युदाहृतवाक्यानां रुद्रे पर्यवसानं प्रतिपादय-
त्विति ॥

किञ्च “तमो वा इदमेकमासे” त्यादि वाक्यतः प्राप्तं सर्गाद्यकालीनं तमोनूद्य तदधिष्ठातुरीशानत्यविधानं युक्तम् । तथा सति वस्तुतो नारायणाद्यव-
रुद्धस्यैव वस्तुतो धीहित्वयवत्वविद्वन्नामेव प्रकृता पूर्वसाधनत्वपुरस्कारेण प्रोक्षणादि विधानवत् तमोधिष्ठातृ पुरस्कारेण शिव-
त्वविधानेऽपि तदधिष्ठातृत्वेन प्राप्तेर्वक्तव्यतया तस्य चेशानत्यविधाने तत्र तत्प्रतिपादकरूपपुरोवादारूपतमोरूपविधिवाधोपपत्तेः ।

न च तद्व्यापं विना एतद्विधिपर्यवसानं युज्यते । न च शिवव्यवित्त्वा-
नारायणत्वाविच्छेदे तमोविधिमुपग्रीव्यप्रशशिवत्वविशेषः कुशप्रापकवादकं प्रति-
शरोपदेशवत् बधकं सम्भवति । न च नारायणत्वात् तमस्सम्बन्धो
वाधकम् । न च तद्विधायकमप्रवृत्तप्रवृत्तानात्मकत्वाभावा-

दिति वाच्यम् । सामान्यरूपतया लाघवेन विधित्वे आप्राप्त प्रापकत्वस्यैव तन्त्रत्वात् ।

किञ्च शिवत्वविधानेऽपि, नारायणेशान प्रजापतिशब्दार्थानामभेदा-
पत्त्या, तदतिरिक्तत्वेन त्वदभिमतस्येशानस्य जगत्कारणत्वासिद्धिः । अत एव
“जुहा जुहोती”ति होमसाधनतया विहितां जुहुं ‘यस्य पर्णमयो जुहु-
र्भवति’ इति वाक्येन, तत्प्रत्यभिज्ञापकजुहुशब्देनानूद्य, तस्यां पर्णमयत्व-
विधाने जुहुत्व-पर्णमयत्वयोरैकाविकरण्यं सिध्यति । नहि नारायणत्वादि-
निर्मुक्तं सौमलादिवाक्यं, यत्तमोऽविष्ठातृत्वेन प्राप्तं, येन तत्रेशानत्वविधाने
तदभेदो न स्यात् । अपि च ‘एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान’
इति महोपनिषदा, सर्गाद्यकालेऽविद्यमानत्वेन प्रतिपन्नस्य तस्यैवोत्तरत्र ‘तस्य
ध्यानान्तस्यस्य ललारात्त्यक्षः शूलपाणिः पुरोऽजायत’ इत्यादिना नारा-
यणादुत्पन्नत्वेन च प्रतिपन्नस्येशानस्य, न तत्पूर्वकालीननारायणेनाभेदविधानं
पुन्यते । तत्कालीनतमोऽविष्ठातृत्वं वा । तथात्वे महोपनिषद्भिरोधापत्तेः ।

एतेन सर्गाद्यसमये तमःप्रापकेषु वाक्येषु क्वचिद्विष्ठाता नारायण-
शब्देनोच्यते । क्वचित्प्रजापतिशब्देन, क्वचित्सधारणेन परशब्देनेति । तत्र
विद्यमानेऽविशेषश्रवणादनिर्धारितविशेषे तेषां पर्यवसानायोगात् । तदर्थ-
मेकविषयत्वं दर्शयितुमयं मन्त्रस्तेभ्यः प्राप्तसर्गाद्यकालीनं तमोऽनूद्य, शिव-
शब्देन तदविष्ठातुरीशानत्वं तत्त्वं तेभ्योप्राप्तं विदधातीति, तत्सार्थक्यस्य
यत्तद्व्यतया, तदुत्थाप्यपुरोवावस्थितनारायणादिशब्दानामेव ईशाने वृत्ति-
र्भक्त्या । न चैवं नारायणादिपदानां ईशाने लक्षणा प्रसङ्गः । वाक्यवैयर्थ्यात्
पदानां लक्षणायाऽभ्यर्हितत्वादिति निरस्तम् । तत्रेशानत्वविधानस्योक्तरीत्या
अनुपपन्नत्वात् । असति च गत्यन्तरे ‘नान्तरिक्षे न दिवा’ त्यादिवदस्य
मन्त्रस्य नित्यानुवादतायाः मथत्वात् । किञ्च पुरोवादरूप सौमलादिवाक्य-
गतानां अनेकेषां नारायणादिशब्दानामोशाने लक्षणा, तन्मन्त्रवैयर्थ्यं भया-

दङ्गीकार्याविधेयासम्भवेनोक्तरीत्या स्वत एव व्यर्थस्य लक्षणाकल्पकत्वानुपपत्तेः । अन्यथाऽस्य मन्त्रस्य सिद्धे शिवत्वविधायकत्वे, तदनुरोधेन सौमलादिश्रुतिगतानन्यसाधारणानेक नारायणादिपदानां शिवलक्षणकत्वसिद्धिः । सिद्धे च तस्मिन् विरोध्यभावेनास्य शिवत्वविधायकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।

किञ्च भवेदेव तेषामेकविषयत्वप्रदर्शनाय तदधिष्ठातुः शिवत्वविधानम् । यदि तदधिष्ठाता कचित्प्रारायणशब्देन, कचित्प्रजापतिशब्देन, कचित्साधारणेन, परशब्देन प्रतीयेत । न चैवं 'प्रजापति र्वा इदमेक आसी' इति वाक्ये 'तमो वा इदमेकमास, न तत्परिणेरित' इति वाक्ये च प्रजापतिशब्दार्थपरशब्दार्थस्य वा तमोऽधिष्ठातृत्वाप्रतीतेः । प्रत्युत 'प्रजापति र्वा इदमेक आसीदि' इति वाक्ये, सप्तम्यन्ततमश्शब्दार्थस्यैव प्रजापत्यधिष्ठानत्वप्रतीतेः । तमोऽधिष्ठातृत्वं न तमःप्रत्याधारत्वं; किन्तु तन्नियामकत्वमिति चेत्, तथाऽपि प्रजापतेस्तमप्रेरकत्वसिद्धेः ।

एतेनोक्तरीत्या 'यदा तम' इति पूर्वार्धे 'तमो वा इदमेकमासे' त्यादीनां केषाञ्चित्कारणवाक्यानामीशाने पर्यवसानं प्रतिपादयति । तदुत्तरार्धे 'तदर' इति भागः 'यथा सुदीप्तात्पावका' इत्यादि मुण्डकादिश्रुतीनां तत्र पर्यवसानम् । तथा 'तत्सवितुर्वरेण्य' इति भागः सवितुर्मण्डलमध्यवर्तिनि स्थितजगत्कारणत्वनियतसर्वान्तर्यामित्वलिङ्गं 'धियो यो नः प्रचोदया' इत्युपवर्णयिष्याः सावित्र्याः ऋचः ईश्वरे पर्यवसानम् । तथा 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसूता पुगणी' इति भागः 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति' इति स्रष्टुः सादिसर्गपूर्वकालीनं, स्रष्टव्यवस्तुजातालोचनमीक्षणादि शब्देन प्रतिपादयतां छान्दोग्यादिश्रुतकारणवाक्यानां, ईशाने पर्यवसानं प्रतिपादयतीत्येव, अयं मन्त्रः कृत्स्नकारणवाक्यानामीशानविषयत्वं निर्धारयन् तस्य सर्वकारणभावगतिनगमानिष्पत्तरोर्नाति निगम्यम् । उक्तरीत्या विधायकत्वासम्भवात् । वस्तु-

तन्तु मम पक्षे, तत्रैव न विधायकत्वासम्भवः । सर्गादिकाले तमोऽधिष्ठातृत्वे 'नैकाकी रमते', तथा च पुरोवादप्राप्ते नारायणे, अनेन मन्त्रेण लोकतः 'वंशं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते', 'तस्मादेकाकी न रमते', 'तस्मादेकाकी विभेति' इति वेदतश्च, बहुभयापादकतया प्रतिपन्नतमस्सम्बन्धस्य, युक्त्यापादित रोदनादिरूपामाङ्गल्यादिप्रसक्तौ, केवलशब्दसममिव्याहृतशिवशब्देन, पुरोवादाप्राप्ततदभावसहितस्य माङ्गल्यसम्बन्धस्य विधानसम्भवात् । एवञ्च पूर्वार्धेनोत्तरार्धेन च सकलकारणवाक्यानां नारायण एव पर्यवसानं निर्धारयन्नयं मन्त्रः, तस्यैव सर्वकारणत्वमाविष्करोतीति किमनुपपन्नम् । यद्वा उक्तीत्या प्राप्तं नारायणमनूय, तत्र मानान्तराप्राप्तं मुख्यतः शिवादि शब्दवाच्यत्वमनेन मन्त्रेण विधीयत इति नैतद्यैव्यर्थ्यशङ्केति ॥

नचैतद्विधानस्य स्वतोप्रयोजनत्वात्फलवत्सम्बन्धरहितत्वञ्च वैयर्थ्यत्वादवस्थ्यमिति शङ्क्यम् । भगवति नारायणे सत्यकामत्वादि विधानवाञ्छिवाभरत्वादिशिवविधानशब्दवाच्यत्व विधानस्यापि 'ब्रह्मविदामोतिपरं' 'ताति शोकमात्मवित्' इति श्रुतिप्रतिपन्नफलवत् तदज्ञानप्रकारतया तत्साफल्यस्य स्फुटत्वात् ।

न चैवं तमःप्रापकपुरोवादानां बहूनां सत्वात् । तत्र 'तमो वा इदमेकमास, तत्परेणेरितं विषयत्वं प्रयानी'ति सामान्यतः प्रवृत्तस्य, सौबालश्रुतिप्रतिपन्ननारायणरूपविशेषपर्यवसानाविरोधित्वेऽपि, 'प्रजापति र्वा इदमेक आग्नीन्नाहारासी न रात्रिरासी त्सोऽस्मिन्नन्ये तमसि प्राप्तर्षदित्यस्य विशेषहेत्वभावेन पुरोवादन्येन म्बीकार्यस्यैकविशेषपर्यवसानविरोधि प्रजापतिपदसहितस्य सत्वाच्चाग्रायण एव पर्यवमानविषय इति निर्धारणासम्भवात् कथं 'यदा तम' इति मन्त्रः तत्रैव पर्यवमानमर्हतीति वाच्यम् । उक्तीत्या सर्गाद्यकाले निषिद्धमत्वस्य, प्रजापतिशब्दार्थस्य चतुर्मुखस्यान्यस्य वा फस्यचित्तेव नारायणादुत्पन्नस्य नारायणतमोऽधिष्ठातृत्वासम्भवेन, प्रत्युत 'तोऽन्येतन्नि

प्रा'सर्प'दिति तमस एव प्रजापत्यधिष्ठानत्वप्राप्त्या च, प्रजानां पतिरिति योगार्थप्रजापतिशब्दस्य नारायण एव प्रवृत्तेर्गवश्यकत्वेन विशेषनिर्धारणो-
पपत्तेः। न चैवं रूढ्यननुग्रहप्रसङ्गः। अन्यधानुपपत्त्या तन्मात्रबाधस्य सहात्वात्।
एतेन 'नासदासी' दिति श्रुतिर्व्याख्याता। नन्वेवं श्वेताश्वतरस्थस्य 'यदा
तम' इत्यस्य मन्त्रस्य, नारायण एव पर्यवमानाङ्गीकारे कथं न तत्रत्यानेक
मन्त्रविरोधः। तथा हि। इयं ह्युपनिषदुपक्रममारभ्यहीश-हर-रुद्र-शिवेशान-
महेश्वरादिपदपरामृष्टस्य, सर्वकारणत्वं सर्वाधिष्ठातृत्वं च, प्रतिपादयन्त्येवान्तं
रुमते'। तत्रोपक्रमे तावदस्यामुपनिषदि 'कि कारणं ब्रह्मा, कुतस्माज्जाता
जीवाः, केन कच संप्रतिष्ठाः, अधिष्ठिताः केन, मुखेतरेषु वर्तमाने, ब्रह्म-
विदोप्यवस्था' मिति मन्त्रेण, केषाञ्चिद्ब्रह्मवादिनामृषीणां 'यतो वा इमानि
भूतानि जायन्त' इत्यादि वैदिकवाक्यपर्यालोचनया ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणं,
सर्वाधिष्ठातृभूतं च इत्येतावन्निश्चितवतां, तत् ब्रह्म किं देवतारूपमित्यजानतां
संशयं प्रदर्श्य, तन्निरासायो" द्वीधमेतत्परमं तच्च ब्रह्म तस्मिन् स्वयं स्वप्रतिष्ठा-
क्षरं च। अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः।
संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भारते विश्वमीशं' इति मन्त्रेणेतदीश-
रूपमिति अभिधानात्। तथाक्षरं प्रधानं अमृताक्षरं हर इति हरशब्देनापि
तदित्यभिधानञ्च। तथाहि। 'एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु र्य इमां
लोकानीशतश्गनीभिः प्रत्यज्जनान्निष्ठति संयुगे चान्तकाले संमृज्य विश्वा-
भूतानि योयीनः', विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्।
संवाहुभ्यां धमति सम्गतत्रैर्वावाभूमी जनयत् देव एकः। 'यो देवानां
प्रथम' श्रोत्रवश्च, विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः, हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं, याते

१ घ.ता पु.पा. प्राप्तदिति।

२ घ.ता पु.पा. लक्ष्यते।

३ घ.ता पु.पा. अयोगात्।

४ घ.ता पु.पा. गोपातः। भुवनानिगोहा।

५ प्रलयः।

तावदावश्यकम् । अन्यथा व्याहतमापित्वापत्तेः । अविरोधश्च तत्र कारण-
वाक्येषु श्रुतानां, नारायणासाधारणशब्दानां केवलशिवपरत्वेन वा तत्र
श्रुतानां शिवासाधारणशब्दानां केवलनारायणपरत्वेनोपपादनीयः । अधवा
उभयोरन्यतरस्यान्यतराधीनतया कारणत्वमाश्रित्य प्रकारान्तरार्संभवात् ।

न चोभयोरपि स्वातन्त्र्येण कृत्स्नजगत्कारणत्वमुपपद्यते स्वीकृतं वा ।
कल्पभेदेन उभयोरपि जगत्कारणत्वे मानाभावात् । तथात्वे^१ परतत्त्वलक्षणस्य
अतिव्याप्त्यापत्तेश्च । आवाभ्यामेकमेव परतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । न च श्रुति-
वाक्यानि तयोस्तथाकारणत्वव्यवस्थापकान्युपलभामहे । कृत्स्नजगत्कारणे
कल्पभेदेनेति द्विशेषणस्य सार्थकत्वानुपपत्तेश्च । तदनुपादाने, व्यक्त्यन्तरेऽपि
कृत्स्नजगत्कारणत्वस्य सत्त्वेन, अतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् । न च ईशाधीनो
नारायण इति मया वा, नारायणाधीनो ईश इति त्वया स्वीकृतं वैपरीत्यस्योप-
गमात्^२ । एवञ्च, उपनिषदि कारणं ब्रह्म किमिति ब्रह्मवादिप्रश्नगोचरार्थो
नारायण एव वाच्यः । अन्यथा महोपनिषन्नारायणोपनिषत्सुबालोपनिषत्सु,
तस्य हरशब्दितस्येपितव्यकोटिनिविष्टव्यत्वात् । बृहदारण्यकादिषु 'बुद्बुद-
स्यक्षश्शूलपाणिः पुरुषोऽजायत । 'नारायणाद्रुद्रो जायत', 'ललाटात्क्रोधाजो
रुद्रः', 'इन्द्रो वरुणः सो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान' इति प्रसिद्ध-
शिवस्य नारायणोन्पन्नत्वप्रतिपादकवाक्यविरोधः । 'ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते
संप्रसूयन्त' इति नारायणस्य सन्निधेरेव शिवजन्यत्वं लभ्यते । न तु 'वाक्यत'
इति वाक्येन तस्य बाध इति वक्ष्यते । किञ्च, श्वेताश्वतरे एव प्रथमाध्याये
'संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च, व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीश' इति क्षराक्षरव्यक्ता-
व्यक्तशब्दित प्रमाणसिद्धकृत्स्नजगद्भरणकर्तृत्वरूपविष्णुसाधारणधर्मवत्त्वं, ईश-
शब्दितस्योक्त्या, स न प्रसिद्ध शिवः, किन्त्वनन्य एवेत्यवधारणाय, तदनन्तर

^१ घ ता पु पा तथाच ।

^२ घ.ता-पु-पा. वैपरीत्यस्योपयोगात् ।

मेव 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः । क्षरात्मानावीशते देव एक' इति तस्य हर-
शब्दितस्य ईशितव्यकोटिनिविष्टत्वाभिधानात् । 'तत्र मध्ये महान्प्रभुर्वै पुरुषः ।
सत्त्वस्यैव' प्रवर्तक' इति सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वरूप विष्णुलिङ्गाभिधानात् । पष्ठा-
ध्याये 'धर्मावहं पापनुदं भगेश' मिति 'अर्थापयत्पादनसावमृष्टं जगद्विरिञ्चोप-
हृताह्निनामः । शेषं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दा त्को नाम लोके भगवत्पदार्थः । इत्यु-
पवृम्हणा नारायणासाधारणभगवच्छब्दपर्यायभगेशशब्दितस्य प्रसिद्धशिवा-
न्यत्वावश्यम्भावादुपक्रमोपसंहाराभ्यां । श्वेताश्वतरप्रतिपाद्यस्य प्रसिद्धशिवा-
न्यत्वावधारणावश्यम्भावात् । यद्यपि 'व्यक्ताव्यक्तं भरत' इत्यस्य
'ह्रप्रहोर्भच्छन्दसि' इति वार्तिकस्मरणात् 'हृज्हरण' इति धातुजत्वमपि
सम्भवति । तथापि 'हुमृज्धारण पोषणयो' रित्यस्यैव रूपमेतत् । भकार-
स्यौपदेशकस्यैव सम्भवेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । अन्यथा व्यक्ताव्यक्तशब्दित
प्रकृत्यंशयो, नित्यतया, संहरणक्रियान्वयानुपपत्तेरिति । तत्र मध्ये 'महान्
प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तक' इति सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वरूप विष्णुलिङ्गाभि-
धानात् । 'मुकुन्दात्कोनामलोके भगवत्पदार्थ' इत्युपवृम्हणात् । पष्ठाध्याये
'धर्मावहं पापनुदं भगेश' मिति भगेशशब्दित पाङ्गुण्यरूप विष्णुलिङ्गत्वावेदना-
च्चोपक्रमोपसंहाराभ्यां श्वेताश्वतरप्रतिपाद्यस्य प्रसिद्धशिवा-न्यत्वावधारणात् ।
किञ्च सामान्यतो जगत्कारणत्वेन तैर्निश्चितस्य, वस्तुतो नारायणरूप देव-
तात्मकत्वएवैतच्छ्रुत्यानुगुण्यम् । श्वेताश्वतरे हि प्रथम खण्डे, हरशब्दार्थस्य
'हरं प्रधानममृताक्षरंहरक्षरात्मानावीशते देव एकः । तमीश्वराणां प्रथमे महेश्वर'
मित्यक्षरशब्दार्थत्वोक्तिपूर्वकमीशतत्त्वत्वमुच्यते । न हि स्वस्यैव स्वंप्रति
ईशत्वमीशतत्त्वत्वञ्च युज्यते । ततश्चोपक्रमगतेऽशब्दस्यमध्ये श्रुतानां तत्पर्याया-
णांच, प्रसिद्धहरशब्दार्थादन्यपरत्वमावश्यकम् । स चान्यो नारायण एवेति ।

१ घ.ता.पु.पा. सत्त्वस्यैवः । २ 'ह्रप्रहोर्भः छन्दसि' ३-१-८४. वार्तिक ।

३ ता.का.पा. :—इत्यभिधानात् ।

पादनेन तद्विरोधश्चेति । अपि च प्रसिद्धं रुद्रस्य 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्बुद्धो जायत' इति नारायणादुत्पत्त्यवगमात् । तत्परत्वे, अस्या उपनिषदो 'न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप' इत्यत्रैव कथं तज्जनकनिषेधो युज्यते । किञ्च श्वेताश्वतरस्य नारायणादन्यविषयत्वे 'सहस्रशीर्षा पुरुषः', 'पुरुष एवेदः सर्व' मिति नारायणपर पुरुषमुक्तस्य, मन्त्राज्ञानानुपपत्तिः 'महान्प्रभुर्ध्वं पुरुष ससत्त्वस्यैष प्रवर्तक' इति तत्प्रतिपाद्ये सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वरूप विष्णुलिङ्गाज्ञानानुपपत्तिश्च । नहि नारायणादन्यस्य सत्त्वगुणप्रवर्तकत्वं प्रमाण-सिद्धम् । पुरुषमुक्तस्य च विष्णुपरत्वं वक्ष्यते । मैत्रायणीयोपनिषदि 'अथ यो हवै स्रुवा वा अस्य रजसोऽंशः सोऽसौ ब्रह्मचारिणः योऽयं ब्रह्म । अथ यो ॥ स्रुवा वा अस्य सात्त्विकोऽंशः सोऽसौ ब्रह्मचारिणः योऽयं विष्णुः अथाथ यो ॥ स्रुवा वा अस्य तमसोऽंशः सोऽसौ ब्रह्मचारिणः योऽयं रुद्र' इति विष्णोरेव सत्त्वांशत्वोक्ते स्तदितरयो ब्रह्मरुद्रयोश्च राजसतामसांशत्वं व्यवस्थितेः । तथा वाराहे अगस्त्य वराहसंवादे 'यत्सत्त्वं स हरिर्देवो हरिस्तत्परं पदं, सत्त्वं रजस्तम इति त्रितयश्चैतदुच्यते । सत्त्वेन मुच्यते जन्तु स्सत्त्वं नारायणात्मकम् । रजसा सत्त्वयुक्तेन भवेच्छ्रीमान्यशोषिकः । तच्च पैतामहं वृत्तं सर्वशास्त्रेषु पठ्यते । यद्वेदवाहकर्मस्या न्मामुद्दिश्योपसेव्यते । तद्रौद्रमिति विख्यातं कनिष्ठं गदितं नृणाम् । यद्वीनतपसायुक्तं केवलं तामसं तु यत् । यच्च मुक्तिप्रदं नृणां' इह लोके परत्रचे'ति स्त्रेण विष्णोरेव सत्त्वात्मकत्वाभिधानात् । तथा लिङ्ग-पुराणे चतुर्दशाध्याये—'हिरण्यगर्भो रजसा तमसा ब्रह्मरस्त्वयम् । सत्त्वेन सर्वगो विष्णुः सत्त्वात्मा सर्वसन्मयः ।' तत्रैव चतुस्त्रिंशाध्याये—'त्वत्कोप-सम्भवो रुद्रस्तमसा च समावृतः । त्वत्प्रसादाज्जगद्धाता रजसा च पितामहः । त्वत्स्वरूपा त्वयं (त्वत्स्वरूपः स्वयं) विष्णुः सत्त्वेन पुष्पोत्तम' इति । तदनन्तरे चाध्याये—'परमात्मानमीशानं तमसा रुद्ररूपिणम् । रजसा सर्वमूतानां सर्व'

¹ शाखा. पा. सद्यः कृतिप्रदं नृणां ।

² शाखा. पा. सर्वं

लीलाप्रवर्तकम् । सत्त्वेन सर्वभूतानां स्थापकं परमेश्वरम् । सर्वात्मानं महात्मानं परमात्मनमीश्वरम् । दृष्ट्वा तं प्राह वै ब्रह्मा^१ भगवन्तं जनार्दनं ” मित्यादि नन्दिकेश्वर वचनेन विष्णोरेव तथात्वमिधानाच्च । पुराणान्तरेषु—‘सात्त्विकैः सेव्यते विष्णु स्तामसैरेव शङ्करः । राजसै स्सेव्यते ब्रह्मा सङ्कीर्णैश्च (स्तु) सरश्चती’ इत्युपासक स्वरूपकामिधानेनोपास्यविष्णवादीनामपि सत्त्वादिधर्मत्वावधारणाच्च । ‘यच्छीलस्वमी तच्छीलाः प्रकृतयः’ इति लोकप्रसिद्धेः^२ । अपिच प्रसिद्धं रुद्रस्यैव महाज्ञेयत्व-सर्वान्तयिमित्व-परब्रह्मत्वं परतत्त्वात्मकत्वाभिधानात् । तथाच तदनुरोधेनापि श्वेताश्वतरो नारायणपर एवाङ्गीकार्यः ॥ तैत्तरीयोपनिषदो नारायणपरत्वं वक्ष्यते । नारायणस्य महाज्ञेयत्वोक्त्या इतरस्यारूपज्ञेयत्वेन मुमुक्षुज्ञेयत्वस्य व्यावृत्तनात् । न च ‘नारायण परंब्रह्मे’त्यत्र ‘नारायणात्परंब्रह्म’ इति पञ्चमीतत्पुरुषशङ्क्यः । निषाधस्थपत्यधिकरण’ न्यायेन कर्मधारयत्वं निश्चयात् । उदाहृतानेकश्रुतिविरोधेन नारायणादन्यस्य तत्परत्वानुपपत्तेश्च ॥

न च ‘तत्त्वं नारायणः पर’ इत्यत्र परशब्दस्य विविक्षितार्थलाभाय नपुंसकनिर्देशापत्त्या पुल्लिङ्गनिर्देशोनुपपन्न इतिवाच्यम् । अथ ‘योऽन्यां देवतां उपास्तेऽन्यासावन्योऽहमस्मीति’ इति अत्र पुल्लिङ्ग निर्देशोपपत्तेः । अपि चास्याः श्वेताश्वतरोपनिषद उक्तरीत्या नारायणैकनिष्ठ सुबालोपनिषत्प्रतिपन्नार्थानुवादितया तद्विरुद्धार्थपरत्वमयुक्तम् । उपजीव्य विरोधात्पुरोवादस्य चानुवादप्रत्युपजीव्यत्वात् । नचैवं श्वेताश्वतरगत रुद्राद्यसाधारणेशादिशब्दानां नारायणे लक्षणा प्रसङ्गः । योगार्थस्य नारायणे सम्भवाच्चद्रुढिमात्र बाधस्योदाहृतानेकश्रुतिन्याया (व) विरोधाय सबलत्वात् ॥

^१ ताळा. पा. सर्वात्मानं च तं प्राह

^२ “यच्छील स्वामी तच्छीला प्रकृतयः” ॥ लोकप्रसिद्धिः ।

^३ ‘निषाधस्थपत्यधिकरण’ — मी-सूत्रम् — ३-१-१३-५१,

एतेन श्वेताश्वतरे 'यो देवानां' प्रथमश्चोद्धवश्च^१, 'विश्वाधिको रुद्रो
महर्षिः । 'हिरण्यगर्भं जनयामासपूर्वं' मितिमन्त्रः, सर्वदेव^२ प्रथम हिरण्य-
गर्भजनयितृत्वाभिधानेन, शिवस्य सर्वकारणत्वमाविष्करोतीति निरस्तम् ॥
अस्य यदुपबन्धेन 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत' इत्यनुवादत्वात् । न च वैपरीत्यं
शङ्क्यम् । सर्गाद्यसमये 'नेशान' इति श्रुत्या रुद्रसत्त्वनियेधेन, तस्य सर्व-
देव^३ प्रथमहिरण्यगर्भजनयितृत्वासम्भवात् । 'नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणा
द्बुद्धो जायत' इत्यदिना, नारायणाद्विरण्यगर्भोत्पत्त्यनन्तरं, रुद्रोत्पत्त्यावेदनेन
तदनन्तरभाविनो रुद्रस्य तज्जनकत्वानुपपत्तेश्च ॥ न च तत्र रुद्रेशानशब्दौ
गुणभूतमूर्तित्रयान्तर्गत रुद्रपरौ न परशिव परावृत्तिवाच्यम् । तदन्य प्रधान-
भूत परशिवसत्त्वे मानाभावात् । भावेया तस्य नारायणानन्यत्वाभ्युपगमेन
विवादापर्यवसानात् । तथासति नाममात्रएव विवादापत्तेश्च । नह्युभयवादि
सम्प्रतिपन्न परतत्वासाधारणधर्मवक्ष्याश्रुते वस्तुनि नाममात्रभेदेन भेदाभ्युप-
गमो युक्तः । तथासति जगज्जन्मादिकं प्रति स्वतन्त्रानेकचेतनात्मककारण
स्वीकारापत्तेः । नचावाभ्यां तथा स्वीकृतम् । युक्तं वा । मूर्तित्रयान्तर्गतत्वेऽपि
ब्रह्मरुद्रवद्विष्णो गुणभूतत्वे मानाभावाच्च । तच्च प्रतिपादयिष्यते । 'सर्वं
वेदान्तप्रत्यय'^४ न्यायानुरोधेन, रुद्रनारायणशब्दयोः रुद्रनारायणान्यतर
विषयत्वे आदश्यके, तस्यान्यतर लक्षणांविना निर्वाहायोगेन, तत्स्वीकारस्या-
वश्यकत्वे 'यो देवाना' मितिमन्त्रस्य रुद्रपदस्यैव यदुपबन्धरूपनियामकसत्त्वेन
नारायण एव तत्स्वीकाराच्च ॥

एतेन 'यो देवानां' प्रथमश्चोद्धवश्चे' ति श्वेताश्वतरमन्त्रानुरोधेन
'यो देवानां' प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः हिरण्यगर्भं पश्यत जाय-

^१ ताला. पा. प्रमश्चोद्धवश्च । ^२ ताला. पा. प्रमव । ^३ ताला. पा. प्रमव ।

^४ 'सर्ववेदान्तप्रत्यय' न्यायः — वा. सू-३-३-३

^५ ताला. पा. 'क' 'च' पा — प्रमवश्चोद्धवश्च

^६ ताला. पा. 'क' 'च' पा — प्रमव

मान' मिति तैत्तिरीय मन्त्रस्यापि विश्वधिक्रो रुद्रो 'अपरिमिताधिकरण' न्यायेन¹ स्वस्माज्जायमानं हिरण्यगर्भं लोकसृष्टयर्थं ज्ञानदृष्ट्या अपश्यदित्यर्थः । अत एव 'अव्यक्तादभवस्थाणु' शिव. परमकारणम् । सत्कार्यकारणेपेत ऋषिः विश्वधिक्रुः प्रभुः । देवानां प्रथमदैवं जायमानं मुक्ताम्बुजात् । ददर्श चाग्रे ब्रह्माणमाजया तमवैक्षत । दृष्टो रुद्रेण देवेशः ससर्ज सकलं जग'दिति लैङ्गिकवचनोपबृंहणमुपपद्यत इतिनिरस्तम् । तस्येवास्यपि यदुपबन्धेन 'नारायणाद्ब्रह्मा जायत' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नार्थानुवादित्वात् । प्रतियोगि-सव्यपेक्षस्य शब्दनिर्दिष्टस्याकाङ्क्षाशान्तये, तत्सन्निहितं तत्प्रतियोगितयान्वेतीति 'अपरिमिताधिकरण' न्याय² सिद्धोऽर्थः ॥ एवञ्चाकाङ्क्षारूप प्रकरणं सन्निधिमात्रमेव वा अत्र रुद्रस्य हिरण्यगर्भप्रति जनकतायान्वये कारणमुक्तं भवति । तच्चायुक्तम् । न ब्रजेशानः 'तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललोटा व्यक्षश्शूलपाणिः पुरुषोऽजायत', 'नारायणाद्ब्रह्माजायते नारायणाद्बुद्धो जायत' इति हि वाक्यम् । तथासति सन्निधेः प्रकरणाच्च वाक्यस्य बलीयत्वेन, तद्विरोधेन तंप्रति सर्गाद्यसमये रुद्रस्य जनकत्वानुपपत्त्या, क्लृप्तत्वादुक्तरीत्या रुद्रशब्दस्य नारायण एव वर्तयितव्यत्वात् । 'अव्यक्तादभवस्थाणु' रित्याद्युपबृंहणादपि न शिवस्य परमकारणत्वसिद्धिः । अव्यक्तादुत्पन्नस्य तस्य परमकारणत्वानुपपत्तेः । 'हरिः हरन्तमनुयन्ति देवाः विश्वस्येशानं ऋषभं मतीना' मिति तैत्तिरीयश्रुत्या, रुद्रस्य हरिशब्दित विष्णुसंहार्यत्वावेदनाच्च ॥ विश्वस्येशानं रुद्रं हरन्तं हरिमिति तच्छ्रुत्यर्थज्ञानात् 'ब्रह्माणमिदं रुद्रञ्च यमं धरुणमेव च । निगृह्य हरते यस्मा तस्मा ह्ररिरिहोच्यत' इति भारतोपबृंहणात् । 'तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत् । स्वयं त' दित्युपक्रम्य 'रुद्रस्यत्वेव धनुरार्चिः शिर उत्पिपेव सप्रवर्ग्योभव' दित्यादि श्रुत्यापि रुद्रस्य तथात्वावेदनाच्च । अत

¹ 'अपरिमिताधिकरण' न्यायः — मी. सू. — ६-७-११-२३.

² अपरिमिताधिकरणन्यायः — मी. सू. ६-७-११-२३.

एव ब्रह्माण्डे उदाहृतं श्रुत्युपवृम्हणम् । ' इन्द्रेण वप्रिरूपेण छिन्नो मम शिरो-
घरः । यन्नियोगात्प्रवर्गेण सहितः पूर्ववक्तृता ' विति । तयोत्तरकर्मपुराणोप-
वृम्हण—नृसिंह शरभ युद्धे शरभंप्रति नृसिंहः ' रक्षितुं नैव शक्तोऽसि
(केनापि) स्वात्मानमपि शङ्कर । युद्धे किं जेष्यसि त्वं मा पूर्ववृत्तं मयोच्यते ।
यदा मद्रक्तं शक्यं यज्ञध्वंसः कृतस्तथा । तदाहं ते शिरःच्छित्त्वा तत्कतू
रक्षितो मया । ततस्त्वां प्रार्थयामास मामभिष्टूय पार्थिवी । तदा वै मत्प्रसादेन
प्राणान्लेभे भवान्निशवे ' नि । तस्मात् ' योदेवाना ' मिति तैत्तिरीयमन्त्रस्य
रुद्रपरत्वेऽपि, महर्षिदृष्टमहायोगचलेन, कालत्रयवृत्तान्तसाक्षात्कारणसमर्थो रुद्रः,
स्वजन्मनः प्रागेव नारायणाज्जातं हिरण्यगर्भं जायमानावशिष्टमेव योगबलाद-
पश्यदित्येवासदीयानां तद्व्याख्यानमुचितमिति । अत एव विभिन्नार्थकरुद्र-
नागयणपदसमामिव्याहृतवाक्योरनुवादत्वपुरोवादत्वे न सम्भवतः ॥ सत्यपि
यदुपघन्देन प्राप्तार्थत्वाभावेन तयोर्विधायकत्वमेव स्वीकर्तुमुचितमिति
प्रत्यूढम् । तथा रुद्रनारायणयोरुभयोरपि जगन्निदानभूतहिरण्यगर्भजनकत्वेन
तुल्यवज्जगत्कर्तृत्वोपपत्तेः ॥ नचेष्टापत्तिः । जगज्जन्मादिकारणत्वरूप परतत्त्व-
लक्षणस्य, रुद्रनारायणान्यतरमात्रधर्मत्वेन स्वीकृतस्यातिव्यापकत्व प्रसङ्गात् ॥
' एकमेवाद्वितीयम् ', ' न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ' इत्यादि परतत्त्वैक
व्यक्तिममाभ्यधिकं राहित्यप्रतिपादकं श्रुतिविरोधापत्तेश्च ॥ ' नैवेह किञ्चनाग्र
आसीत् ', ' अमूलमनाधारा इमाः प्रजा प्रजायन्ते ', ' दिव्यो देवो एको
नारायणः ' इत्यादिना नारायणशब्दाभ्यासयुक्तं ' अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं
तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति । यदातमस्तं न दिवा न रात्रिः न
सन्नचासच्छिव एव केवलः ' इति विभिन्नार्थकनारायणशिवशब्द सममि-
व्याहृत सौवाल श्वेताश्वतरमन्त्रयोः पुरोवादत्वानुवादत्वोपलब्धेश्च । ' प्रजापति
र्वा इदमेक आसीत्, न रात्रिरासीत्, सोऽस्मिन्नन्वेतमसि प्रासर्प ' इत्यादि
। इत्यवत् विनिगमकाभावेन उदाहृत सौवालवाक्यस्यापि ' यदा तम ' इति

श्वेताश्वतरंप्रति पुरोवादत्वमस्तीति वदता, विमित्रार्थक पदसमभिव्याहृतयोरपि पुरोवादत्वानुवादत्वयोरभ्युपगमाच्च ॥

एतैनैव तैत्तिरीये 'अणोरणीया' नित्युपक्रमे हिरण्यगर्भप्रसादोत्थ साक्षात्कारविषयतया 'धातुप्रसादान्महिमानमीश' मित्यसाधारणेशाभिधानं श्रुतेः, 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'रिति तस्यैवोपक्रान्तस्येशस्य हिरण्यगर्भ जनक-तया रुद्रशब्देन परामर्शात् । 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्समहेश्वरः' इति¹ तस्यैव महेश्वरशब्देनोप-संहाराच्च ॥ तस्य कृत्स्नानुवाक्यस्यैव शिवपरत्वमवसीयत इति निरस्तम् ॥ अमिन्नेव तैत्तिरीये परोपक्रमे² 'अम्भस्यपारे सुवनस्यमध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीया'निति सामान्यतः किञ्चिदर्थं प्रस्तुत्य, विशेषतः प्रजापतिशब्देन तमभिधाय तस्य सर्वाविष्टातृत्वं सर्वान्तर्यामित्वं सर्वदेवाश्रयत्वं सर्वदेवात्मकत्वं सुमुक्षुज्ञेयत्वं सर्वेश्वरत्वादिकञ्चाभिधाय, मध्ये 'प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्ये'ति प्रजापतिशब्देन तं परामृश्य, 'सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पय'दिति प्रजापतिपर्याय धातृशब्दस्य तस्यैव पूर्वकालीनसर्जकत्ववद्वैपम्यराहित्येन सूर्यजनकत्वोक्तेः । 'अणोरणीया' नित्यत्रापि 'महतो महीया'निति प्रागुक्त-स्यैव प्रत्यभिज्ञानाच्च ग्राह्यत्वात् । अन्यथाऽसञ्जातविरोधिपरमोपक्रमपरा-मर्शादि विरोधापत्तेः । एवञ्च प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भपर्यायत्वे, उपक्रमाद्य-विरोधायेशरुद्रशब्दाभ्यामपि हिरण्यगर्भस्यैव प्राप्त्या, 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'रिति मन्त्रे 'हिरण्यगर्भं जायमानमपश्य'³दित्यर्थाश्रयणापत्तेः । तस्य च सर्वथानुपपन्नत्वात् । नारायणोपनिषन्महोपनिषद्भ्यां सर्गाद्यसमये प्रजापतेः नारायणोत्पन्नत्वप्रतिपादनाच्च, विशिष्य महोपनिषदि 'विश्वस्यायतनं हरिः'

1. ताळा. पा. 'क' 'र' पा — इत्यादि ।

2. ताळा. पा. परमोपक्रमे ।

3. ताळा. पा. 'च' पा — इत्याश्रयणापत्तेः ।

इत्यारभ्य 'यन्नामिषदादमवन्महात्मा प्रजापतिर्विंशसृष्ट्विश्वरूपः,' 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति,' 'नान्यःपन्था' इति नारायणस्यैव प्रजापतिजनकत्वावेदनात् ॥ इतरज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं प्रतिपिच्ये, तज्ज्ञानस्यैव तत्त्वावेदनाच्च । तदविरोधायान्न प्रजानांपतिः प्रजापतिरिति रूढिमात्रं बाधित्वा योगाश्रयणेन, परमोपक्रमपरामर्शगतप्रजापतिशब्दस्य नारायणपरताया आवश्यकत्वेन, तदविरोधाय तद्गुणेशब्दशब्दयोरपि नारायणपरत्वे बाध्ये, रुद्रस्य हिरण्यगर्भजनकत्वशङ्काया एवानुत्थानात्, अन्यथात्रैवोत्तरत्र 'सहस्रशीर्षत्वस्य, 'सहस्र शीर्षं देवं सहस्राक्ष'मिति नारायणधर्मत्वेन महोपनिषत्प्रतिपन्नस्य, बहुधा नारायणशब्दाभ्यासस्य चासङ्गत्वापत्तेः । बहुबाधस्यान्याप्यत्वात् । 'अम्भस्य पारे' इत्यनेन आपारे अम्भसि महतोमहीयानिति तदाश्रिततया कस्यचिन्महतोमहीयस्त्ववर्णनबलेन, 'आपो नारा इति प्रोक्ता' इति मानववचनसंवादेन, अपाराम्भसाश्रितस्य महतोमहीयसो योगरूढ नारायणशब्दार्थत्वावेदनाच्च । एवञ्च तत्रैव 'यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ती'—त्यादिना समुद्रान्तस्थत्वादिरूप नारायणासाधारणधर्मपुरस्कारेणोपक्रान्तप्रजापतेः 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामाहु'रिति शानिनां मते परब्रह्मत्वाभिधानं 'यो वेदादौ' स्वरः प्रोक्त' इत्यादि (ना) 'प्रकृति लीनस्ये'त्यस्य, प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधुशब्दान्व्याख्याने प्रवृत्तेन परमाभियुक्तेन शाकटायनेन, 'जवतेष्टिलोपश्चे'ति उणादिसूत्रेण 'ॐ इति प्रणवस्यावरक्षण' इति घातुप्रकृतिकत्वमङ्गीकृत्य, 'व्युत्पादनात्प्रकृतावरक्षण' इतिघातौ लीनस्य मग्नस्य, तथा स्फुटं प्रतीयमानस्य तद्घातुनिष्पन्नस्य, रक्षणार्थक (कार्य)स्य तस्य प्रणवस्य, तत्परमिदंपरमित्यादौ प्रतिपाद्येऽपि, परशब्दप्रयोगदर्शनात्परः प्रतिपाद्यः पालनगुणविशिष्टएव यो नारायण स्तोऽत्र महेश्वरो विवक्षितः,

१ तस्मा पा. यद्देदादौ ।

२ जवतेष्टिलोपश्च । पा उ.सू-१४७. .

न प्रसिद्ध इति चोपपादनं प्रतिपाद्यते ॥ न हि नारायणादन्यो जगत्पालकत्वेन प्रसिद्धः । प्रसिद्धमहेश्वरस्य जगत्सम्वर्तृत्वेन प्रसिद्धेः ॥ तथा च श्रुतिः—
'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ', 'माहिषीःपुरुषं जग 'दित्यादिः । अतोऽयमनुवाकः कृत्स्नोऽपि नारायणपरः ॥

एतेनैव 'यो वेदादा 'विति मन्त्रस्य नारायणपरत्वं नोपक्रमानुरोधेन ॥
'धातुः प्रसादान्महिमानमीश ' मितीशपदेन योगरूढिभ्या शिवे असाधारणे-
नोपक्रमात् । नापि परामर्शानुरोधेन । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि 'रिति मध्ये
रुद्रशब्देन शिवस्यैव परामर्शेन, प्रकरणस्य तत्परत्वावसायात् । नाप्यस्मिन्
मन्त्रे विधेयानुरोधेन । 'यः परस्सगहेश्वर ' इति महेश्वरपदेन शिवासाधा-
रणेन, 'यः पर ' इत्यनूद्भिदस्य परस्य शिवरूपताविधौ तात्पर्यावसायात् ।
नाप्यनुवादानुरोधेन प्रणवप्रकृतेस्तत्रानुवादः । तस्य च प्रकृतिर्नाद एव ।
भागवते 'समाहितारमनो ब्रह्म न्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृदयाकाशादमूलाद '
इत्यादिना तस्य नादप्रकृतिकत्वावसायात् । नादस्य च शिख एवार्थो न
नारायणः 'एवं' तिसृतिरूपेण मात्राभिरखिलं त्रिधा । अभिधाय शिवात्मानं
बोधयती 'त्यादिपुराणवचनैः तस्य शिवप्रतिपादकत्वं निर्णयात् । तस्मादय-
मपि मन्त्रः प्रक्रमात्परामर्शाद्विध्यनुवादस्वारस्याच्च शिवपरः । ततश्चैतदनु-
वाकमध्यविहिता दहरोपासनापि, न शिवान्यविषयमालम्बत इति निरस्तम् ॥
उक्तरीत्या परमोपक्रमगतप्रज्ञापनिशब्दस्य नारायणपरत्वावश्यम्भावेन तदनु-
रोधेनैव चरमश्रुतसन्दर्भस्य नेयत्वात्, प्रणवस्य स्वत्यनोक्तं ब्रह्म परस्ताच्च
विशार्यत ' इति श्रुतिबलात्, 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्त ' इत्यादौ स्वरशब्दार्थ-
त्वेन स्वीकार्यस्यावतिप्रकृतिकत्वेनावतेश्च, पालनापरपर्यायरक्षणार्थत्वेन, रक्षणस्य
च विष्णवसाधारणव्यापारत्वप्रसिद्धेरनुवाद्यानुरोधेनापि एतन्मन्त्रस्य नारा-

१ ताला.पा.—“एव तिसृभिरप्येतन्मात्राखिलं”

१ ताला.पा.—आपाद्यानुरोधेनापि ।

न प्रसिद्ध इति चोपपादनं प्रतिपाद्यते ॥ न हि नारायणादन्यो जगत्पालकत्वेन प्रसिद्धः । प्रसिद्धमहेश्वरस्य जगत्सम्वर्तृत्वेन प्रसिद्धेः ॥ तथा च श्रुतिः—
'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विपे शरवे हन्त वा उ', 'माहिषीःपुरुषं जग 'दित्यादिः । अतोऽयमनुवाकः कृत्स्नोऽपि नारायणपरः ॥

एतेनैव 'योवेदादा'विति मन्त्रस्य नारायणपरत्वं नोपक्रमानुरोधेन ॥
'धातुः प्रसादान्महिमानमीश' मितीशपदेन योगरूढिभ्या शिवे असाधारणे-
नोपक्रमात् । नापि परामर्शानुरोधेन । 'विश्वाचिको रुद्रो महर्षि'रिति मध्ये
रुद्रशब्देन शिवस्यैव परामर्शेन, प्रकरणस्य तत्परत्वावसायात् । नाप्यस्मिन्
मन्त्रे विधेयानुरोधेन । 'यः परस्सगद्देश्वर' इति महेश्वरपदेन शिवासाधा-
रणेन, 'य.पर' इत्यनुदिबस्य परस्य शिवरूपताविधौ तात्पर्यावसायात् ।
नाप्यनुवादानुरोधेन प्रणवप्रकृतेस्तत्रानुवादः । तस्य च प्रकृतिर्नाद एव ।
भागवते 'समाहितात्मनो ब्रह्म न्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृदयाकाशादभूत्ताद'
इत्यादिना तस्य नादप्रकृतिकत्वावसायात् । नादस्य च शिव एवायौ न
नारायणः 'एवं' तिसृतिरूपेण मात्राभिरखिलं त्रिधा । अभिध्याय शिवात्मानं
बोधयती' त्यादिपुराणवचनैः तस्य शिवप्रतिपादकत्वं निर्णयात् । तस्मादय-
मपि मन्त्रः प्रक्रमात्परामर्शाद्विध्यनुवादस्वारस्याच्च शिवपरः । ततश्चैतदनु-
वाकमध्यविहिता दहरोपासनापि, न शिवान्यविषयमालम्बत इति निरस्तम् ॥
उक्तरीत्या परमोपक्रमगतप्रजापतिशब्दस्य नारायणपरत्वावश्यम्भावेन तदनु-
रोधेनैव चरमश्रुतसन्दर्भस्य नेयत्वात्, प्रणवस्य स्वत्यनोक्तं ब्रह्म परस्ताच्च
विशीर्यत' इतिश्रुतिबलात्, 'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्त' इत्यादौ स्वरशब्दार्थ-
त्वेन स्वीकार्यस्यावतिप्रकृतिरूपत्वेनावतेश्च, पालनापरपर्यायरक्षणार्थत्वेन, रक्षणस्य
च विष्ण्वसाधारणव्यापारत्वप्रसिद्धेरनुवाद्यानुरोधेनापि एतन्मन्त्रस्य नारा-

१ साङ्ख्य-पा.—“एव तिसृमिरप्येतन्मात्राखिलं”

१ साङ्ख्य-पा.—आपाद्यानुरोधेनापि ।

यणपरत्वावश्यभावाच्च । अन्यथा 'अहमेकोऽखिलगुणो वाचकः प्रणवो ममे'ति प्रणवस्य विष्णुवाचकत्वप्रतिपादकस्मृतिविरोधापत्तिः । 'समाहित-
त्मनो ब्रह्म'नित्यादि भागवतवचनस्यापि, ॐकारेण 'सर्ववाक् सन्तृणे'ति-
वत् स्तावकत्वेन प्रणवशब्दितोद्धारस्य नादप्रकृतिकत्वे मानत्वायोगाच्च ॥ नहि
ततस्तस्य नादप्रकृतिकत्वं कण्ठरवेण प्रतीयते । नादप्रकृतिकत्वेऽपि नादस्य
शिवपरत्वे मानाभावाच्च । न चोदाहृतपुराणवचनं तत्र मानम् । तत्र पुराणे
'शिवात्मान'मित्यस्य शिवस्यात्मानमन्तर्यामिणमित्यर्थपरत्वात् । 'अन्यथा
'आत्मान'मित्यस्य वैयर्थ्यात् । अत एवास्मादयमपिमन्त्रः प्रक्रमा-
द्विव्यानुवादस्वारस्याच्च शिवपरः । ततश्चैतदनुवाकमध्यविहिता दहरोपासनापि
तद्विषयेय, न नारायणविषयेति प्रत्यूढम् । उक्तरीत्या प्रक्रमस्य शिवविषयत्वा-
सिद्धेः । अत एवैतदन्तर्गतस्य 'तस्मिन्त्यदन्तस्तदुपासितव्य'मिति दहरो-
पासनाविधानस्य नारायणैवत्यतया, समनन्तरानुवाके 'पञ्चकोशप्रतीकाश'
मित्यादिनाऽपेक्षितगुणविधायके 'सहस्रशीर्ष'मित्यादिना नारायणमहिमा प्रप-
ञ्चत इति किमनुपपन्नम् । तथा चात्रोदाहृतमुवालोपनिषदादिषु च नारायण-
स्यैव सर्वकारणत्व-सर्वाविष्टातृत्व-सर्वात्मकत्व-मुमुक्षूपास्यत्व-विश्वपतित्वानन्ये-
श्वरत्वरूपस्वातन्त्र्यादीनामसाधारण्येन प्रतिपादनात्, तदनुरोधेनापि श्वेताश्वत-
रोपनिषदपि फलस्त्वेन नारायणपरैवाङ्गीकर्तुमुचिता । एवञ्च कथं न प्रकृते
'छागपशु'व्यायावतारः ॥

एतेनैव 'हिरण्यगर्भसमवर्तताग्र' इत्यादे 'रद्गयस्सम्भूत' इत्यादिना
नैकार्थोऽपि तत्रैव चतुर्मुखासाधारणप्रजापतिशब्ददर्शनात् । पुरुषशब्दस्य तु
साधारण्येन चतुर्मुखेऽपि सम्भवात् । 'अम्भस्यपार' इत्यत्रापि 'प्रजापति-
श्वरनिर्गर्भे अन्तः'^१, 'सो बन्धुर्जनिता संविधाता ।' 'सूर्याचन्द्रमसौ

^१ छागपशुन्यायः - श्री न्या. ३-८-१-३०.

^२ साला.पा. तेन.

घातायथापूर्वमकरूपम्' इति प्रजापत्यादिशब्ददर्शनादेतन्नितयानुरोके
 हिरण्यगर्भ एव जगत्कारणतया परत्वमिति पक्षोऽपि प्रत्युक्तः ॥ 'न ब्र
 नेशाने' ति हिरण्यगर्भादिनापेक्षसहितविशेषश्रुत्या, तज्जगत्कारणत्वं
 बाधिततया वक्तव्यविशेषाभावात् । 'अम्भस्यपार' इत्यनुवाके 'यमतन्
 समुद्रे कवयो वयन्ती' तिप्रतिपन्नसमुद्रशायित्वस्य, 'यदेकमव्यक्तमनस्त-
 रूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता' इति प्रतिपन्नतमसः पारवर्तित्वस्य, 'सर्वे
 निमिषाज्जहिरे विद्युतः पुरुषादधी' ति प्रतिपन्नादित्यवर्णपुरुषत्वस्य, 'स आपः'
 प्रदुधे उभे इमे' ति प्रतिपन्नविचित्रजगत्कारणत्वस्य, 'एवं विदुरमृतास्ते
 भवन्ती' ति प्रतिपन्नमोक्षोपायज्ञानविषयत्वस्य, 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख'
 इति नारायणपुरुषसूक्ताभासहस्तशीर्षत्यादिप्रत्यभिज्ञापकप्रतिपन्नविश्वतश्चक्षु-
 ष्टादेः, प्रजापतिशब्दिते हिरण्यगर्भेऽनुपपत्तेश्च ॥ प्रसिद्ध प्रजापतेश्च नारायण-
 कार्यत्व-तन्निरव्ययत्वकर्मवश्यत्वादिना प्रतिपन्नत्वा नारायणस्यैव परिशेषात् 'न
 कर्मणा वर्धते नो कनीया' क्रियादि श्रुत्या प्रतिपन्न कर्मप्रत्युक्त वृद्धि^१
 निषेधमात्मत्वस्य, वक्तव्यत्वान्मध्ये 'अणोरणीयान्महतो महीया' क्रिादौ
 'तमक्रतुं पश्यत वीतशोक' इति तत्प्रतिपाद्यस्य कर्मराहित्योक्तेश्च । 'आचार्य-
 बान्पुरुषो वेद' इति श्रुत्यनुसारेणेशशब्दित नारायणज्ञानहेतुप्रसाद कारित्वेन
 घातृशब्दितप्रजापते (राचार्य) स्वार्थत्वावगत्या, तस्य प्राधान्येन मुमुक्षुज्ञेय-
 त्वानुपपत्तेः ॥ यो देवानां प्रथमं पुरस्ता' इति प्रतिपन्न हिरण्यगर्भ जनक-
 त्वानुपपत्तेश्च । न हि स्वयमेव सर्वतः प्रथमकार्यं स्वंप्रति कारणञ्चेति युज्यते ।
 किञ्चै तन्महोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वे हिरण्यगर्भस्य 'यो वेदादौ स्वः प्रोक्त' इति
 प्रतिपन्न प्रणवप्रतिपाद्यत्व महेश्वरत्वानुपपत्तिः । नत्वनुवाचोद्धारार्थभूत विष्णव-
 साधारणधर्मभूत पारुणत्वमस्योपपद्यते । अपि चास्या महोपनिषदः हिरण्य-

^१ साङ्ग.पा. दोषाभावात् ।

^२ ताला.पा. प्रदुधे.

भेदरूपे 'सदस र्नाम देव' गित्याद्युपरवाक्यप्रतिषेध नारायणव्युत्पत्त्या-
नात् (त) धर्मगूढ सदसर्गापेक्षाधनुषपतिः । तस्य चतुर्मुखात्वेनैव प्रसिद्धत्वात् ।
मुनस्य गिरोऽयिनाभूतत्वेन सदसर्गापेक्षे सदसमुत्पत्त्यापेक्षेः । अपि चैवं दृष्ट-
व्यः अनन्यमाधारण नारायणशब्दाभ्यासानुषपतिः । शिष्यगर्भवाचकशब्दा-
पेक्षयाऽत्र नारायणामाधारणाच्युत हरिशब्दमशित नारायणशब्दानां षडुत्तेन,
तदनुरोधेनाल्प सहापत्यैव न्याय्यत्वात् । किञ्च 'नारायणं महाज्ञेय' मिति
ज्ञेयेषु नारायणोत्तरपविधानानुषपतिः । तथा 'विश्वं नारायणं', 'विश्वात्मानं'
मिति नारायणपर मुच्योभनिष्प्रतिषेध सर्वेश्वरीरक्ष्य सर्वान्त्रुमिन्वतोः
परमप्रभुत्वस्य च, विधानानुषपतिः ॥

एतेन नारायणस्य विश्वात्मकत्वे तदभेदापरिहितिनिस्तम् । अत
एवोत्तरत्र 'विश्वमेवेदं पुरय' इत्युक्ते सत्सु इत्याधेहिने विश्वमुपजीवतीति
उपजीव्योपजीवक (त्य) भाव सम्बन्धेन तथा व्यपदेशयति(इति) प्रदर्शनात् ।
किञ्च शिष्यगर्भस्यैतदुपनिषत्प्रतिपाद्यत्वे, 'विश्वतःपरमाहित्य' मिति पूर्वो-
पवाधिरादित्यप्रतिपादनानुषपतिः । 'नारायणाद्ब्रह्माजायते', 'नारायणे
प्रलीयन्त' इत्यादिश्रुत्या अस्योभयावधित्व प्रतिषेधेः । किञ्चैवं 'पति विश्व-
स्यात्मेश्वर' मिति न तस्येश्वरत्वं तन्नामनदवश इति विश्वपतित्वानन्ये-
श्वरत्वजीवात्मजतेश्वरत्वरूपस्यातन्व्यानुषपतिः । तथा 'नारायणपरं ब्रह्म' ति
परब्रह्मत्वानुषपतिः । न च 'नारायणात्परं ब्रह्म' ति पञ्चमीसमासोऽत्र विव-
क्षितः । 'निपाधस्यपत्यधिकरण' न्यायेन बाधकंविना कर्मधारयत्यागा-
योगात् । तत्र हि व्यधिकरणतत्पुरया त्समानाधिकरणतत्पुरयस्य विभक्त्यर्थ-
लक्षणा गौरवाभावेनाभ्यर्हितत्वस्थितेः ॥ 'अहमेव परं ब्रह्म परतत्वं पितामह ।
अहमेव परं ज्योतिः परमात्मा त्वदं त्रिमु' रिति लिङ्गपुराणे ब्रह्माणं प्रति भग-
वता नारायणेनोक्ते नारायणस्यैव परब्रह्मतादिप्रतिपादक लिङ्गवचनरूपोपगृह्य-

१ निपाधस्यपत्यधिकरणन्यायः । श्री.सू.-६-१-१३-५१.

णानुगुण्याच्च न समानाधिकरणतत्पुरुषत्यागो युक्तः । प्रक्रमानुरोपेन नारायण प्रतिपादिकादुत्पन्नस्य सुष 'सुषामुल' गित्यादिना लृक् सम्भवेन तथा निर्देशोपपत्तेश्च । एवं 'तत्त्वं नारायण पर' इति विहितपरतत्त्वरूपवत्वानुपपत्तिश्च । न हि नारायणजन्यस्य स्वात्मान्तर्भावेन वृत्तजगत्कारणत्वरूप परतत्त्वरूपत्वमुपपद्यते । 'येन्य देव परत्वेन वदन्त्यजानमोहिताः । नारायणा-जगन्नाथास्ते वै पापण्डिन स्मृता ॥ अस्मादन्य परत्वेन चेतयानोद्धचेतन । स पापण्डीनि विज्ञेय सर्वकर्मबहिष्कृत ॥ यस्तु नारायण देवं समत्वेनाभि-मन्यते । स तु तेनावमानेन नरकं याति वर्तते ।', तथा 'ये तु सामान्य भावेन मन्यन्ते पुरोचमम् । ते वै पापण्डिनो ज्ञेयाः नरकाह्वी नराधमा' इति ब्रह्माण्डकर्मयोः स्साधारणस्यैकस्य भागवत वचननयस्य चानुपपत्तिश्च । एवं 'नारायणपरज्योति' रित्यादिप्रतिपन्न परज्योतिश्चपर ध्यातृन्व, परयानत्व प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिपन्नसर्वप्रपञ्च व्यापित्वानुपपत्तिश्च ॥

किञ्च 'ब्रह्मविदाप्नोतिपर' मिति श्रुतिप्रतिपन्नमुमुक्षुजेय ब्रह्मलक्षण-भूतानतत्त्वाव्ययत्वाद्यनुपपत्तिः । न हि देशतः कालतो गुणतश्च परिच्छेद-राहित्यरूपानन्तशब्दार्थत्वं हिरण्यगर्भस्योपपद्यते । न च सर्गाद्यकाले 'न ब्रह्मा नेशान' इति निषिद्धसत्त्वस्य कालतः परिच्छेदराहित्यं सम्भवति । एवं 'यमन्त स्तमुद्रे कवयो वयन्ती' त्यनुनाके पूर्ववाक्यप्रतिपन्नस्य समुद्रान्न-शायित्वरूपस्य नारायणलिङ्गस्य 'समुद्रेन्तं विश्वशम्भुव' मिति पुनरभ्यासा-नुपपत्तिः । न हि नारायणाभिधानेक श्रुतीना तल्लिङ्गाभ्यासस्य च, प्रजापत्या-धर्माभिधानश्रुतिभिर्वाधमङ्गीकृत्यास्याः उपनिषदः हिरण्यगर्भपरत्वाङ्गीकारो युक्तः । तस्मादत्र प्रजापत्यादिशब्दा परमकारणत्वादिना परतत्त्वभूत नारायण-मेव प्रतिपादयन्ति ॥ किञ्च 'सप्तदश प्रजापत्यान्पशूनालभत' इत्यादौ 'श्यामा एकरूपा भवन्ति एवमिव हि प्रजापति समृध्या' इति प्रजापतेश्शामत्वैक-

रूपत्वोक्त्या प्रजापतिशब्दस्य विष्णुविषयतायां क्लृप्तत्वेन तद्विषयत्वं कल्प्यम् ।
तथा 'आश्रावये' ति चतुरक्षरं 'मस्तुसोष' इति चतुरक्षरं 'यजे'ति द्व्यक्षरं
'ये यजामह' इति पञ्चाक्षरं 'द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापति'
रित्यस्य 'चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेवच । आहूयते च पुनर्द्वाभ्यां
समे विष्णुः प्रसीद' त्विति महाभारतवचनेन विष्णुविषयत्वव्यञ्जनादपि
प्रजापतिशब्दस्य विष्णुविषयत्वं क्लृप्तम् । प्रत्युक्तश्चाऽसौ प्रजाः पतिशब्दः
नारायणविषयता महाभारते । अन्यत्र 'राजाधिराजः सर्वेष्टविष्णुस्सर्वमयो
महान् । ईश्वरं तं विजानीमः स पिता स प्रजापति' रिति ॥ एतेनैतन्महो-
पनिषत्स्या ईश्वरदेशानशब्दा व्याख्याताः । तेषां प्रसिद्ध शिवविषयत्वे
उक्तदोषानतिवृत्ते र्वक्ष्यमाणरीत्या तेषां विष्णुविषयत्वोपपत्तेश्च ॥

नन्वस्या उपनिषदो न विष्णुविषयत्वमुपपद्यते । तथात्वाङ्गीकारे
'परत्परतो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः । तत्परात्परतोहीश' इति शिवस्य हरि-
शब्दित नारायणात् परत्वस्य शिवसङ्कल्पोपनिषद्वाक्येन कण्ठरवेणैव प्रतिपादना
चत्विरोधापत्तेः । अत एवात्रोपनिषदि 'नारायणपरंब्रह्मे' त्यत्रोक्तन्यायेन न कर्म-
धारयाश्रयणं युक्तम् । किन्तु पञ्चमीतत्पुरुषाश्रयणमेव युक्तमिति चेन्न । उदाहृत
महोपनिषन्नारायणोपनिषदाद्यनुरोधेन नारायणस्य सर्गाधिकाले ब्रह्मेशजनकत्वेन
प्राधान्याद्वत्त्वणोऽपि शिवापेक्षया प्रागुत्पन्नत्वेन ज्येष्ठतया प्राधान्यात् शब्द-
क्रमापेक्षयार्थक्रमस्य बलीयस्त्वेन तत्परात्परतोहीशः, तत्परात्परतोब्रह्मा, तत्परात्
परतो हरिरित्यर्थक्रमस्यैवा^१दर्थव्यत्नात् । अत एव 'नारायणपरंब्रह्मे' त्यत्र
नैतच्छ्रुत्यनुरोधेन पञ्चमीतत्पुरुषाः । किन्तुक्तन्यायेन कर्मधारय एव । अन्यथा
अत्रैवोत्तरत्र 'तस्या शिशुस्यायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित' इति प्राक्प्रस्तुतस्य
नारायणस्य 'उत्तनःपुरुषास्त्वन्धः परमात्मेत्युदाहृत' इतिस्मृत्या नारायण एव

^१ माला पा. तत्परात्पर ईशस्स्यात् ।

^२ ता.व.पा. इतीयरस्यात् ।

प्रसिद्धपरमात्मत्वोक्तिरसंज्ञता स्यात् ॥ महोपनिषदि 'समानप्रकरणेन' नारायण-
 परं ब्रह्मे' ति पदविच्छेदेनाध्ययनदर्शनानुपपत्तेश्च । किञ्च 'यो देवानां नमधा
 एक एवे' ति सावधारणश्रुतेः^१ सकलदेवनाम्नामेकस्तावन्मुख्यार्थोऽङ्गीकार्यः ॥
 स 'च ब्रह्मैव वाचः परम व्योमे' ति श्रुतेः ब्रह्मरूप एव स्वीकार्यः । ब्रह्म
 शब्दश्च 'अथकस्मादुच्यते ब्रह्मेति, ब्रह्मन्तोहसिन्गुणा' इत्यादिश्रुतेः
 'यमन्तस्समुद्रे कवयो वयन्ती' ति पूर्ववाक्ये समुद्रशायित्वरूप नारायणा-
 साधारणधर्मोक्तिपूर्वकं 'तदेव तदुसत्यमाहु स्तदेव ब्रह्म परमं कवीना'मित्यादि
 श्रुत्या^२ कवीना मते तदेव ब्रह्माहुरिति तद्धर्मवति ब्रह्मशब्दस्यार्थप्रसिद्धेः, एव-
 कारेण मुख्यार्थत्वावगमाच्च, योगरूढिभ्यां नारायण एव स्वीकार्यः ॥ तथा
 नारायणपर पुरुषसूक्ते—'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिव-
 दन्यदाऽऽस्ते', 'धातापुःस्ताद्यमुदा जहार शक्रःप्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः',
 'तमेवं विद्वानमृत इहभवति नान्यःपन्था अयनाय विद्यत' इत्यादि वाक्येन
 प्रविद्वान्—प्रकृष्टज्ञानवान्, शक्रस्तद्वत्परमैश्वर्यसम्पन्नो धाता धीरः, सन्नाम-
 रूपात्मक बहुविध प्रपञ्च सर्जने एकेनैव मयैतावत्कथं सर्जनीयमिति' बुद्धि-
 रूपालस्यापादित मनोव्यापाररहितस्सन्, सर्वाणि रूपाणि विचित्य—तथा
 नामानि कृत्वा पुरस्तात्प्रथमतश्चतस्रो दिशः प्रतिचक्षुर्दिक्षु दिक्षु तैर्नामभिः,
 यमुदा जहार—प्रतिपादितवान् । पश्चाच्छ्रुत्वाविशिष्टतया, सर्वाणि रूपाणि,
 अभिवदन्यदास्ते इति यत्तस्मात्सर्वशब्दमुख्यार्थत्वात् । एवमुक्तप्रकारेण
 सहस्रशीर्षत्वादिना तं विद्वान् प्रकान्तं महापुरुषं जानन् पुमानिहामृतो^३ भवति ।
 तज्ज्ञानमेव मोक्षोपायः ॥ न हि तस्योपायान्तरमस्तीत्यर्थकेन नारायणस्यैव सर्व-

^१ ताला पा. 'य' 'ग' पा—सकलदेवनाम्नां नामैकस्वभावात् ।

^२ ताला. पा. ज्ञानिनां मते ।

^३ ,, ,, बुद्धिरूपालस्यादि धनमनोव्यापार रहितस्सन् ।

^४ पुमानमृतो ।

शब्दमुख्यार्थत्वावगमात् । एवमुक्तप्रकारेण नारायण एव सर्वशब्दमुख्यार्थोऽ-
ङ्गीकार्यः ॥ तथा 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोके यदाविरासीदनृतस्य
सर्वम् ।', 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति', 'वचसां
वाच्यमुचमम्', 'वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति
हरिनामानि कीर्तितानि न संशय' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरपि नारायणस्यैव
सर्वशब्दवाच्यत्वमङ्गीकरणीयम् । एवं 'अहं विजानामि विविक्तरूपो न
चास्ति चेत्ता मम चित्सदाहम् ।', 'वेदैरनेकैरहमेव वेद्यः वेदान्तकृद्वेदविदेव
चाहम्', 'सर्वे वेदाः यत्रैकीभवन्ति', 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'वेदैश्च
सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्', 'नारायणपरावेदाः',—
'न तासु सर्वं वचसां (नतोऽसि) प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती', 'वेदे रामायणे
चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुस्सर्वत्र गीयते',
'वेदे रामायणेचैव भारते भरतर्षभ ।' आदौ मध्ये तथा चान्ते विष्णुस्सर्वत्र
गीयते', 'नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे । यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि
नारायणकथामिमां निश्चुति-स्मृति-वैशम्पायनवचनैर्नारायणस्यैव मुख्यतस्सर्व-
वेदमहातात्पर्यं गोचरत्वावगतेः' ॥ तथाच तैत्तिरीय महोपनिषद्गत प्रजापत्यादि
देवनाम्नामन्योपनिषद्गत देवनाम्नां च मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यो नारायण एव
स्वीकार्यः ॥ न हि बाधकं विना मुख्यार्थत्यागो युज्यते । एवमेव इतरोपनि-
षदाश्च महातात्पर्यविषयोऽपि स एव स्वीकार्य इति कथं ब्रमेयानयोः
तन्मुख्यार्थत्वप्रसक्तिः १ तन्महातात्पर्यविषयत्वं प्रसक्तिर्वेत्ति । तस्मात् नारायण-
विषयैवेऽयमुपनिषत् ॥

१ ता.पा. कथितानि ।

२ क.पा. चित्ते ।

३ ता.पा. क. ॥ पा. वेदे रामायणेचैव पुराणे भारते तथा

४ ता.पा. गोचर भवगतायः ।

ननु नागयणशब्दस्य रूढौ मानाभावाद्योगमात्रस्य विष्णुत्वानिश्चाय-
कत्वादस्या उपनिषदो नारायणविषयत्वेऽपि न विष्णुविषयत्वनिश्चय इति-
चेन्न ॥ नारायणशब्दस्य केवलयोगिकत्वे णत्वानुपपत्तिः रूढत्वेच 'पूर्वपदात्
संज्ञायामग'^१ इति विहितस्य संज्ञात्वनिमित्तकस्य णत्वस्य सम्भवात् । न च
तथापि नागयणशब्दस्य न संज्ञात्वे मानतितिवाच्यम् । अनाद्यवगीतामि-
युक्तव्यवहारस्यैव तत्र मानत्वात् । 'विष्णु नारायणः कृष्ण' इत्यादि कोश-
प्रसिद्धेश्च । न हि नारायणशब्दस्य देवतान्तरनामत्वे साक्षि । न च सर्वनाम-
शब्दे संज्ञात्वेऽप्यणत्वन्नारायणशब्दे णत्वं सम्भवतीतिवाच्यम् । तत्र 'सर्वा-
दीनि सर्वनामानि'^२ इति सूत्रकृता णत्वाभावस्य निपातितत्वेन तत्सम्भवेऽपि
नारायणशब्दे तदभावेन^३ संज्ञात्वंविना णत्वासम्भवात् । नचैवं नारायणशब्दस्य
संज्ञात्वेन विष्णौ रूढत्वे डिस्थादिशब्दइव योगे प्रमाणाभावः । 'आपो नारा
इति प्रोक्ताः आपो वै नरसूनवः । तायदस्यायनं पूर्वं तेन नारायण स्मृतः ॥'
इत्यादि वक्ष्यमाणमन्वादिस्मृतेः तत्र मानत्वात् । नारदीये यादवगिरि
माहात्म्येः — 'आपो हि नारशब्दार्थाः नाराविष्णोस्समुद्भवः । अयनं ताय-
दस्यासीत्तेन नारायणस्मृतः ॥' 'नरो हि भगवान् विष्णुः तज्ज्ञास्तद्योगिनोऽपि
वा । नारास्तदयनं व्याप्य तेन नारायणः स्मृतः'^४ ॥' अथवा नेतृभूतोऽयं नरो
नारं चराचरम् । वासस्थानमिदं सर्वं तेन नारायणस्मृतः ।' 'ज्ञानशक्त्यादयो
यस्य गुणा नारा इति स्मृताः' । पाङ्कण्यपरिपूर्णोऽयं तेन नारायणस्मृतः ॥'
इति नारदेन योगवृत्त्यापि विष्णोरेव नारायणशब्दार्थत्वमित्यभिधानाच्च ।

१ 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' — पाणिनि-८-४-३.

२ 'सर्वादीनि सर्वनामानि' — पाणिनि-१-१-२७.

३ ता. पा. नारायणशब्द तदभावेऽपि ।

४ 'घ'. ता. पु. पा. : — 'नरो हि भगवान्विष्णु स्तेज्ज्ञातियोगिनोऽपि वा ।

नारायण अयनं वाक्यं तेन नारायणस्मृतः ॥'

५ 'घ'. ता. पु. पा. : — नारायणस्मृतः ।

तस्मान्नारायणशब्दो विष्णौ योगरूढ एवेति उदाहृतोपनिषदपि तद्विषयैव,
नेतर विषयेति ॥

एतेनास्यामुपनिषदि 'निघन पतय' इत्यारभ्य 'सद्योजातं प्रपद्यामी'
त्यादिना रुद्र शब्दितस्य सदाशिवस्य सद्योजातवामदेवाघोरतत्पुरुपेशानाख्या-
नेकरूपाण्यभिधाय 'ईशान स्सर्वविद्याना' मिनि सर्वविद्येशानत्व-सर्वभूतेश्वरत्व-
जीवजाताधिपतित्व-जीवश्रेष्ठचतुर्मुखाधिपतित्व-मङ्गलस्वरूपत्वप्रतिपादना न्मध्ये
रुद्रपर श्रीरुद्राज्ञातेन 'नमो हिरण्यबाहव' इतिवाक्येन तत्प्रतिपाद्यस्यैव
प्रत्यभिज्ञापनात् । 'अम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नमः ।',
'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय
वै नमो नमः ॥ सर्वोक्षेप रुद्र स्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रस्तन्महो
नमो नमः । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधाजात जायमानं च यत्सर्वोक्षेप रुद्र-
स्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । कद्रुद्राय प्रचेतसे मीदुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंत-
मः हृदे । सर्वोक्षेप रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु' इत्यत्र रुद्रासाधारणाभिका-
पतित्वादिलिङ्गाज्ञानात्तेषाञ्च रुद्रादन्यत्रासम्भवात् । 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म'
इति रुद्रासाधारणविश्वरूपाभिधानश्रुतिप्राप्तस्य तस्यैव परब्रह्मत्वाभिधानात् ।
'विश्वरूपाय वै नम' इत्यादिना सर्वस्य प्रपञ्चस्य पुरुषस्य च रुद्रात्मकत्वं
विधाय तस्यैव प्रपञ्चनादुपसहारानुरोधेनास्या उपनिषदो रुद्रापरनामक सदा-
शिवविषयत्वमेव युक्तम् । नान्यविषयत्वमिति निरस्तम् ॥

उक्तरीत्याऽसञ्जातविरोधिपरमोपक्रमगतनारायणपरप्रजापतिशब्दाद्यनु-
रोधेन समुद्रशायित्वलिङ्गाद्यनुरोधेन मध्ये नारायणशब्दाभ्यासरूपेणोप-
क्रान्तस्य नारायणस्यैव परामर्शेन च तदुपसम्हारस्यापि तत्परताया एव न्याय-
त्वात् । 'निघना'दि शब्दार्थानां विश्वान्तर्गतत्वेन 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वर'
मित्यादि नारायणधर्मत्वेन प्रगवगतानां तत्पतित्वादिना साक्षाद्गुद्रधर्मत्वासम्भ-
वेन अथर्वशिरोवगत तद्धर्माणामिव तदन्तर्यामिणि नारायण एव सम्भवेन तेषा

तत्रैवाङ्गीकर्तव्यत्वाच्च । ' नमस्सहमानाय निव्याधिन आव्याधिनीना पतये नमो नम ' इत्यादाविन ' अम्बिका पतय ' इत्यादावपि स्वामित्वलक्षणपतित्वस्य साक्षादपि नारायणे सम्भवाच्च ॥ ' पातेर्दति ' रिति वैय्याकरणस्मृतेः पति- शब्दस्य रक्षकपरत्वादिति । एतेनैवेयमुपनिषदुदाहृत तत्तदसाधारणशब्दसमि- व्याहृतेन तेन भागेन गुणभूतभूतित्रयप्रतिपादनात्तत्परेतिनिरस्तम् ॥ ब्रह्म- रुद्रयोरुदाहृत महोपनिषन्नारायणोपनिषद्वा सर्गाद्यसमये सत्त्वं निषिध्य नारा- यणोत्पन्नत्वावेदनेन नारायणस्यचातथात्वेन तयोरिव तस्य गुणत्वानुपपत्त्या प्राधान्यस्यैव सिद्धेरिति ॥

ननु मैत्रायणीयोपनिषदि ' अथ योह खलु वा अस्य राजसोश सोसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्म, अथ योह खलु वा अस्य सात्विकाश स्तोसौ ब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णु, अथ योह खलु वा अस्य तामसोश स्तोसौ ब्रह्म चारिणो योऽयं रुद्र ' इत्याम्नातादस्येति प्रकृतपरामर्शाच्चद्वाम्यपर्यालोचनया अक्षि वेन परमात्मन दिशवस्य तदंशित्वेन ब्रह्मविष्णुरुद्राणाञ्च प्रतीतेरक्षिण एव च प्रधान्यौचित्या जगत्सर्जनादौ ब्रह्मरुद्रयोरिव विष्णोरपि तदंशत्वा^१ विशेषेण न प्राधान्यसिद्धिरिति चेत् ॥ उक्तवक्ष्यमाणरीत्या शिवपरमात्मादि शब्दस्य नारायण एव मुख्यत्वेन विष्णोरुदाहृत मैत्रायणीयश्रुत्या तदंशत्वाव- गमेपि ब्रह्मरुद्रयोरिव मित्रांशत्वाभावेन प्रामाण्यानपायात् । न च तयोरपि विष्णोरिव^२ तदमित्राशत्वं युक्तम् ॥ ' एको हवै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान ' , । ' नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्भुद्रो जायत ' इत्यादिश्रुत्या सर्गाद्यसमये असत्त्वेन नारायणादुत्पन्नत्वेन च प्रतिपन्नत्वात् ॥ न हि तदानी- मसतो स्तयो स्तत्काले सता नारायणेनामित्राशता युज्यते ॥ एतेन ' ब्रह्म

१ ' पातेर्दति ' — पाणिनि-३-५०६

२ ' य' ता पा — तदंशविशेषेण

३ ' य' . ताञा पा. विष्णोरपि.

विष्णु शिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः' इत्यादि पुराणवचनं व्याख्यातम् ॥
किञ्च ब्रह्मरुद्रयोरिव विष्णो गुणस्वात्मिकारे 'अभिर्वै देवानामवमो विष्णुः
परमः ।', 'तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः अग्निरवमो देवतानां विष्णुः
परमः ।', 'मह इति ब्रह्म स आत्मा । अज्ञानान्या देवताः', 'नारायणस्तु
पुरुषो विश्वरूपो महद्युतिः' नारायणस्य चाङ्गानि सर्वदैवानि चामवन् ।
अन्यानि सर्वं दैवानि तस्याङ्गानि महात्मनः' इत्यादि श्रुतिस्मृति विरोधः
कथं न स्यात् । न हि परमत्वं प्राधान्यादन्यत्किञ्चिदस्ति । तस्माद्ब्रह्मरुद्रयोरिव
न नारायणस्य गुणत्वम् । अपि तु प्राधान्यमेवेति ॥

ततश्चोक्तरीत्या नारायणपर तैत्तिरीयमहोपनिषदनुरोधेनापि श्वेताश्वत-
रोपनिषन्नारायणपरैव वाच्या । एवञ्च नारायणपरतया व्यवस्थापिते अथर्व-
शिरसि तैत्तिरीयमहोपनिषदि श्वेताश्वतसमहोपनिषदि च 'विश्वतश्चक्षुरुत
विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुस्त विश्वतस्पात् । सबाहुभ्यां धमति संपतत्रै र्यावा-
भूमी जनयन्देव एक' इत्यान्नातमन्त्रेणैकस्यावगतं विश्वतश्चक्षुष्वादिकं पृथि-
व्यादुपलक्षितं कृत्स्नजगत्कारणत्वञ्च नारायणादन्यधर्मिणमादायोक्तप्रकारेणा-
लब्धावकाशं परिशेषन्नारायणमेव स्वधर्मिणमादायाव्याकुलम् । तथा च नारा-
यणपर तैत्तिरीयमहोपनिषदि—'न तस्येशे'कश्चन तस्य नाम महाद्यशः', 'न
संदशे तिष्ठति'रूपमस्य', 'अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मागुहायां निहितोस्य
जन्तोः ।' 'हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं', 'सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं
विश्वशंभुवम्', 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थितः' इत्यान्नातानेक-
वाक्यै श्वेताश्वतरोपनिषद्यान्नातेन' न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके । न चेशिता

1 'क' 'ख' 'घ'. ताला. पा. —महाद्युतिः ।

2 'घ'. ता. पा. स्वधर्मिणीत्यभ्याकुलम् ।

3 'घ'. ता. पा. न तस्येशः ।

4 'घ'. ता. पा. रूपमध्ये ।

5 'घ'. ता. पा. श्वेताश्वतराद्भातेन ।

नैव च तस्य लिङ्गम् ।', 'सकारणं कारण'कारणाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता
न चाधिपः ।' 'अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मास्यजन्तो निहितो गुहायाम्',
'हिरण्यगर्भं जनयामासपूर्वं', 'यो ब्राह्मणं विदधाति पूर्वं', 'यो वेदांश्च
प्रहिणोति तस्मै' 'सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः', 'न तस्य प्रतिमास्ति',
'यस्य नाम महद्यशः', 'न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति
कश्चनैनम्', 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी—सर्वाननशिरोग्रीवः सर्व'
व्यापी गुहाशयः । सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात्सर्वगतश्चिवः' इत्यादि वाक्या
न्यनेकार्थतयोपलक्ष्यमानानि नारायणरूपमेवैकार्थमादायाव्याकुलानि भवन्ति ।
नान्यथा प्रसिद्ध शिवमादाय तेषामेकार्थत्वानुपपत्तिरिति । शिवादि परत्वपक्ष
इव नारायणपरत्वपक्षे न काचिदनुपपत्तिरिति स एवास्त्वक्षो युक्तः ॥

अपि च नारायणपरं पुरुषसूक्तं महोपनिषदनुरोधेनापि श्वेताश्वतरोपनि-
षदो नारायणपरत्वमावश्यकम् । अन्यथा तत्रात्र च स्वप्रतिपाद्यगोचरस्य
तज्जन्यज्ञानस्य 'तमेवंविद्धा नमृत इह भवति', 'तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति'
इति मोक्षोपायत्वप्रतिपादनपूर्वकं तद्विज्ञानस्य 'नान्यःपन्था' इति तदु-
पायत्वनिषेधानुपपत्तेः । 'वेदादमेतं पुरुषं महान्तं'मिति पुरुषसूक्तं श्वेताश्वरा-
ज्ञातवाक्यप्रतिपल्ल महापुरुषशब्दार्थयो र्भेदस्वीकारापत्तेश्च । न च वचनद्वय
प्रामाण्याद्विकल्पः । अष्टदोषदुष्टताश्रयणस्या'नन्यगतिकत्वात् । 'सर्ववेदान्त-
प्रत्ययन्याय'विरोधापत्तेः 'गतिसामान्य न्याय'विरोधापत्तेश्च ॥ ननु भवतु

१ ग.पु.पा. सकारणं कारणाधिपाधिपो ।

२ 'च'-ता.पा. 'यो ब्राह्मणायापगुरेव विदधातिपूर्वं' ।

३ घ.ता.पा. यस्य नाम महत् ।

४ ग.पु.पा. मृत ।

५ घ.ता.पा. अष्टदोषदुष्टताश्रयणस्य ।

६ 'सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायः'—वा.सू. ३-३-१ ।

७ 'अ' गतिसामान्यात्' या न्या. १-१-१० ।

श्रुतीनामेकविषयत्वम् । तावता श्वेताश्वतरोपनिषदः न रुद्र विषयत्वम् । किन्तु नारायणविषयत्वमेवेत्यत्र किमायातम् । तासां रुद्रमात्रविषयत्वेऽप्यविरोध सम्भवात् । न हि पुरुषसूक्तस्य नारायणपरत्वेऽनन्यथासिद्ध प्रमाणं पश्यामः । प्रत्युन 'उतामृतत्वस्येशान' इति शिवपरत्व एवामिधानश्रुतिं पश्यामः । न च ईशानपदमैश्वर्ययोगेन साधारणमिति वाच्यम् । योगेन साधारण्येऽपि योगरूढ्या तस्य महेश्वर एवासाधारण्यात् । 'ईश्वरस्सर्व ईशान, ईशानश्शशिशेखरः ॥ पशुपतिः शूली शिवश्शंकर' इत्याद्यभिधानकोशस्मृतितो साधारण्येन तत्र तस्य योगरूढसिद्धेः । अन्यथा नारायणादिपदानां अपि नारायणे 'विष्णु-नारायणः, आपो नारा इति प्रोक्ता, आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' इत्याद्यभिधान कोशस्मृतेः असाधारण्येन योगरूढ्या-सिद्ध्यपत्तः । केवलयोगाच्च शक्तिद्वयानुग्रहलाभेन योगरूढेः प्रबलत्वात् । अत एव ब्रह्ममीमांसायां 'ॐ शब्दादेवप्रमितः ॐ' इत्यधिकरणे 'अङ्गुष्ठमात्रपुरुषः' इति काठवल्लीमन्त्रोदाहृत्याङ्गुष्ठमात्र इति परिमितपरिमाणलिङ्गात् अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो जीव इति प्राप्ते तत्रत्यादीशानोभूतभव्यस्येत्यभिधानश्रुतिरूपाच्छब्दात् स परमात्मेति निर्णयः कृतः । अन्यथा तस्य केवल्यौगिकत्वे परमात्मसाधारण-शब्दाभावात् 'इशानोभूतभव्यस्ये'त्यस्य भूतभव्येश्वरत्वरूपलिङ्गोपस्थापक-त्वात् । तत्र लिङ्गादेव तस्य परमात्मत्व निर्णय इति शब्दादेवेति सूत्र मसंगतं स्यात् । न च 'ईशानः प्राणदः प्राणः' इति विष्णुनाम सहस्रमध्ये परिगणनादीशानशब्दस्य शिववाचित्ववत् विष्णुवाचित्वमप्यञ्जितप्रसरमिति कथं तस्य शिवएवासाधारण्यम् । किंच 'ईशानः प्राणदः प्राणः' इत्यस्य वेदोपबृंहणार्थं महाभारते पठितत्वादभिधान कोशस्मृतितो वेदार्थनिर्णये अंतरंगतया तत् ईशान शब्दस्य विष्णुपरत्वमेव वक्तुं युक्तम् । अत एवाङ्गुष्ठवाक्यस्य स्वाभिमतपरमात्मपरत्वमीशानाभिधानश्रुत्यैवामिधीयत इति

वाच्यम् । 'स्तुवन्नामसहस्रेणे' स्युपक्रमानुसारेण सर्वात्मतया स्तोतुं प्रवृत्ते
'विश्वं विष्णु' रित्यादौ सर्वाभिप्रायेण देवतान्तरनाम्नामपि बहुना
परिगणनेन ततस्तेषां तत्र शक्ति सिध्ययोगात् । अन्यथा भारते लिङ्गादित्य
पुराणादिपठित शिवनामसहस्रानन्तर्गतस्य विष्णुनाम्नो अभावात् । हरिवंशे
कैलासयात्राया 'नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च । तान्येव
मम नामानि नात्र कार्या विचारणे' ति कृष्णप्रति शिववचनदर्शनेन विष्णु-
नाम्नामन्येषां च सारमूतानां शिवनामत्वसिद्धेरभिधानत्वश्रुत्या कचिदपि तव
विष्णुपरत्वनिर्णयो न स्यात् । तस्मात्तच्छब्दानां तेषु तेष्वर्थेषु शक्तौ महाजन
परिगृहीताभिधान कोशस्मृत्यादय एव प्रमाणयितव्या इति 'ईशान शब्दस्य
तत्संभवात् । शिवासाधारण्यं, एवं च पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्व प्रविपादकानि
उपबृंहणरूपाणि - 'यो मूर्धा विभोस्तस्य खं नाभिः परमेष्ठिनः । सोम
सूर्याग्नयो नेत्रे दिशं श्रोत्रे महात्मनः । वक्त्राद्वै ब्राह्मणा जाताः ब्रह्मा च
भगवान्विभुः । इन्द्रा विष्णुमुजाभ्यां तु क्षत्रिपाश्च महात्मनः । वैश्या-
श्रोहप्रवेशात्तु रुद्राः पादात्फिनाकिनः' इत्यादि लिङ्गपुराणवचनान्यप्युक्ता
भवन्तीति चेत् । महोपनिषदि 'विश्वस्यायतनं हरिः' इत्यारभ्य 'यन्नाभि
पद्मादभवन्महात्मा प्रजापति विश्वसृष्टिविरूपः । तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यते' इति इतरज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं प्रतिपिच्य नारायण
ज्ञानस्यैव तदुपायत्ववेदनेन तस्याः 'एको ह वै नारायण आसीत्' इत्युप-
क्रममावगत 'नारायणपरताया अनिवारणाच्चदनुरोधेनापिश्वेताश्वरस्य नारायण
परत्वमकामेनापि स्वीकार्यम् । श्वेताश्वतर महोपनिषदोरुभयोरपि प्रतिपाद्य
भेदे उभयत्र 'नान्यःपन्था' इत्याम्नातायोगाद्वयोरितरव्यवच्छेदन मुक्त्यु-
पायत्वावधारणयोगात् । 'महान्प्रभुर्वै पुरुषस्तत्त्वस्यैव प्रवर्तक' इति विष्णु
साधारणसत्त्वप्रवर्तकत्वरूपधर्यप्रतिपादकत्वं निष्ठमन्त्रेणापि 'श्वेताश्वतरस्य नारा-
यणपरत्वावश्यकत्वाच्च । पुरुषसूक्तस्यापि परिशेष्यान्नारायणपरत्वसिध्यवैकल्यात् ।

तथाहि । 'नतावत्तस्येशाभिधानश्रुत्या शिवपरत्वम् । 'सहस्रशीर्षा'पुरुषसहस्राक्ष'
इति असंज्ञातविरो-युपक्रमगतपुरुषसंकीर्तनदर्शनेन 'आखण्डलसहस्राक्ष'
इतीन्द्रासाधारणतथाविधसहस्राक्षसंकीर्तन दर्शनेन 'सहस्रपादिति' सूर्य-
संकीर्तनदर्शनेन च तस्य 'पुरुषेन्द्रादिपरताया एव न्यायत्वात् । उपक्रमोप-
सहायो विरोधेऽसंज्ञातविरोधितयोपक्रमप्राचल्यस्य 'वेदो वा प्रायदर्शनात्'
इति पूर्वतन्त्रे स्थितत्वात् प्रथमावगत्यर्थानुरोधेनैव चरमावगतस्य नेत्यत्वात् ।
किंच 'अमृतत्वस्येशान' इतिपदस्य तेनैश्वर्यप्रतियोगिन उपादानात् रूढ्यु-
न्मेषायोगेन नेशान इत्यस्याभिधानश्रुतित्वं युज्यते । यौगिकार्थप्रतियोगिनः
कस्यचित्पदान्तरेणानुपादान एव समुदाय शक्त्युन्मेष इति व्युत्पत्तेः । अन्यथा
व्युत्पत्तिविरोधापत्तेः । किंच यौगिकार्थसंबन्धिनः कस्यचित्पदान्तरेणोपादानेपि
यदि समुदायशक्त्युन्मेषः, तदा 'तमीश्वराणां परमं महेश्वर' मित्यादौ
ग्रामस्येश्वर इत्यादाविव ईश्वरशब्दे तदुन्मेषादनन्वय प्रसंगः ।

नचैवं 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यधिकरणे 'ईशानो'भूतभव्यस्ये' ति
विषयवाक्ये भूतभव्यस्येत्यैश्वर्यप्रतियोगिन उपादानाद्रूढ्युन्मेषासंभवेनाभिधाना
श्रुतिवायोगात् । तस्य 'उतामृतत्वस्येशान' इतिवद्भूतभव्येशानस्वरूपलिंगो-
पस्थापकतया 'निर्णायकत्वप्राप्त्या 'शब्दादेवे' ति सूत्रमसंगतं स्यादिनि-
वाच्यम् । तत्र 'मय्ये वामनमासीन' मित्यादिवाक्यगतवामानाभिधानश्रुतेरेव
सौत्रशब्देन विवक्षणेन तत्संगतेरित्यन्यत्र विस्तारः ॥

किंच उपक्रमप्राचल्यवादिन स्तव ईशान इत्यस्याभिधानश्रुतित्वेऽपि
'सहस्रशीर्षा' पुरुषः सहस्राक्षसहस्रपा' दित्युपक्रमावगतेन्द्रासाधारणाभिधान-
श्रुत्यपेक्षया चरमश्रुतत्वेन कथं ततः पुरुषमूक्तस्य शिवपरत्वनिर्णयः ?
अन्यथा ईशानाभिधानश्रुत्यपेक्षाया चरमश्रुतया 'घातापुरस्ताद्यमुदा जहार ।
शक्रः प्रविद्धा' निति घातृशक्राभिधानश्रुत्या तथाविधाया 'हीश्च ते
लक्ष्मीश्च पत्न्या' विति ह्रीलक्ष्म्यभिधानश्रुत्यापि पुरुषसूक्तस्य घात्रादि परत्वा-

पतिः । एवं च 'सहस्राक्ष' इत्युपक्रमस्य 'शक्र' इत्युपसंहारैकरूप्यमप्यनु-
कूलितं भवति । तथा 'चेजानस्य कथमपि शिवपरत्वनुपपद्यते ।

तनु माभूदुक्त सूक्तस्य पुरुषशब्दशिवपरत्वम् । तथापि त्वदभिमतस्य
नारायणपरत्वस्यासिद्धिरेव । न हि परपक्षखण्डनमात्रेण स्वेष्टसिद्धिरिति चेन्न ।
पुरुषशब्दस्यास्य नारायण तदितरपुरुषमात्रवाचित्वेन साधारणत्वेऽपि प्रकृते
सहस्रशीर्षत्वादिना नारायणधर्मत्वप्रतिपत्तेन अवरोध्यतया तस्य नारायणमात्र
पगन्वस्यावश्यकतया संजातविरोध्युपक्रमावगतपुरुषशब्दाविरोधाय तदनन्तर
श्रुत सहस्रशेषानां तदविरोद्धार्थपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । न हि पृथु-
बुजोदराकारं द्रव्यमित्युक्ते द्रव्यशब्दः घट तदितरसाधारणोऽपि घटेतरद्रव्य-
प्रत्यायनस्येष्टे । न च पुरुषशब्दस्य सहस्रशीर्षशब्दसमभिव्याहारवत् सहस्राक्ष-
शब्दसमभिव्याहारस्यापि सत्त्वात् । इन्द्रशब्दसमभिव्याहृतपुरुषशब्दवत् इन्द्र-
रूपविशेषपरत्वं किं न स्यात् ? समभिव्याहाराविशेषादिति वाच्यम् । सहस्राक्ष-
पदोपस्थितेः प्रागेव सहस्रशीर्षत्वावरुद्धतया पुरुषस्य प्रथमोपस्थितेरेव विशेषत्वा-
दनुपसंजातविरोधिनिवृत्तस्याः प्रबलत्वेन तदविरोधेनैव उत्तरपदसमभिव्या-
हारस्य नेयत्वात् । न च शिवपरतया स्फुटप्रतिभासे श्वेताश्वतरं 'सहस्रशीर्षा-
पुरुष' इति पाठात् सहस्रशीर्षत्वादेर्नारायणमात्रधर्मत्वाध्यवसायः । तथाच
, निर्णीतार्थकेषु पुरुषसूक्तानुसारेण श्वेताश्वतरस्य कथं नारायणपरत्वनिर्णयः ।
प्रत्युतैतदनुरोधेन तस्यैव शिवपरत्वनिर्णयो युक्त इति वाच्यम् । नारायण-
पगाया महोपनिषदि तैत्तिरियोपनिषदि च 'सहस्रशीर्षं देवं, विश्वाक्षं^२ विश्व-
शंभुवं' । इति चाग्नेन सहस्रशीर्षत्वस्य नारायणधर्मनिर्णयोपपत्तेः । तथापि
श्वेताश्वतरानुसारेण रुद्रधर्मत्वसम्भवात् । साधारणधर्मावरुद्धस्य पुरुषशब्दस्य
किमयं पुरुषसूक्तान्नातः, पुरुषो नारायणः, किं वा रुद्र इति सांशयिकत्वेन

१ सा. पा. तथाचेजानामिधानश्रुत्या पुरुषसूक्तस्य न कथमपि ।

२ सा. पा. सहस्रशीर्षं देवं सहस्राक्षं । सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं ।

न विशेषपरत्वनिर्णय इति चेन्न । रुद्रस्य तत्पुरुषा—घोर—सद्योजात—वामदेव—
ईशानाख्य पंचमुखवत्वेनैव 'तत्पुरुषाय विद्महे, अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यः, सद्यो-
जातं प्रपद्यामि, वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः, ईशान स्सर्वविद्यानाम्' इत्यादि
श्रुतिषु प्रसिद्धत्वेन तस्य सहस्रशीर्षत्वासिद्धेः । सन्दिग्धार्थस्य श्वेताश्वतरस्य
निर्णीतार्थकोपनिषद्व्यानुसारेण निर्णयौचित्यात् । श्वेताश्वतरस्य कृत्स्नस्यापि
उपक्रमोपसंहारानुगुण्येन प्रसिद्धशिववाचकानेकशब्दत्वेऽपि तदन्यपरतैव युक्ता
इत्युक्तत्वाच्च । न चैवमपि श्वेताश्वतरस्योपनिषद्व्यानुसारेणैव नारायणपरत्व-
निर्णयः । न पुरुषसूक्तानुसारेणेति वाच्यम् । तथापि मद्विद्वद्वैकल्यात् । न
चोदाहृतोपनिषद्व्यस्यापि श्वेताश्वतरानुसारेण रुद्रपरत्वमेवास्त्विति वाच्यम् ।
निरस्तत्वात् । 'मिप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसा स्यात्सधर्मत्वम्' इति
न्यायेन श्वेताश्वतरस्यैवैकस्यानेकोपनिषत्प्रतिपन्न सहस्रशिरस्क नारायणपरत्व-
फलपत्नात् । न च मुखशब्दार्थाच्छिरशब्दार्थस्य भिन्नत्वेन रुद्रस्य पंचमुखत्व
सहस्रशिरस्त्वाविरोधीति वाच्यम् । तयोरन्योन्याविभावेन रुद्रस्य पंचमुखत्वे पंच-
शिरस्त्वस्यैव न्याय्यत्वात् । पुरुषसूक्तस्यापि उक्तानेकोपनिषदनुसारेण सहस्र-
शिरस्कनारायणपरताया एव न्याय्यत्वाच्च । न चाहिराजस्य शेषस्यापि सहस्र-
शिरस्त्वप्रसिद्ध्या पुरुषसूक्तं तत्परमेव किं नस्यादिति वाच्यम् । पादराहित्यस्या-
हिमात्रसामान्यलक्षणतयाऽहिविशेषस्य शेषस्यापि तद्वादित्यावश्यभावेन सह-
स्राक्षः सहस्रपादिति पुरुषसूक्तप्रतिपन्नभात्वानुपपत्तेः । अहिराजस्य सहस्रफल-
मण्डितत्वप्रसिद्धावपि सहस्रशीर्षत्वप्रसिद्धेरप्रसिद्धेश्च । नहि सहस्रमुखत्वेन
सहस्रशीर्षत्वमपिदुर्वारमिति वाच्यम् । 'चमसवदविशेषा' दितिसूत्रे
'ऊर्ध्वबुध्न अवाभिलश्चमस' इति चमसलक्षणमभिधाय तत्सहस्रावयव विशेषस्यैव
शिरस्त्वामिधानात् । नहिराजस्य तादृशं मुखं तदविनाभूतं शिरो वा

१ मिप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ।

—न्याय. मी. सूत्रं. १२. २-७-२२

२ चमसवदविशेषात् । म. सू. १-४-९ ।

सभवति । तन्मुखस्यास्मदादिमुखवैजात्यात् । अत एव 'गूढपादुरगो भुजगः ।
 इति च सर्पाणां लोके प्रसिद्धिरुपपद्यते । अत एव 'धाता पुरस्ता द्यमुदा
 जहार' इति धात्रादि श्रुतिसद्भावात् पुरुषसूक्तं चतुर्मुखादि परमिति निरस्तम् ।
 उपसंहारगत धातृशब्दस्योपक्रमानुगत नारायणरूपसहस्रशिरस्केषु पुरुषपरत्वो-
 चित्यात् तस्य चतुर्मुखत्व प्रसिद्धिविरोधापत्तेः । किंचास्य पुरुषस्य नारायणा-
 दन्यत्वे 'पुरो हवै नारायणोऽकामयत' इति पुरुषसूक्तप्रतिपदं मुमुक्षुर्ज्ञेयं
 पुरुषमनूय तस्य नारायणत्वविधानानुपपत्तिः ॥ चतुर्मुखशेषयोः 'उतामृतत्वस्ये-
 शान' इति तत्रैवोक्तामृतत्वेशानत्वायोगाच्च । अपि च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः
 पुरुषो नारायण एव वाच्यः । 'नेतरः, सोऽपां, अन्तरतः कूर्मं भूतगं सर्पन्तं,
 समब्रवीत् । मम वै त्वं मागूं सा । समभूत् । नेत्यब्रवीत् । पूर्वमेवाहमिहा-
 समिति । तत्पुरुषस्य पुरुषत्वं । स सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षसहस्रपात् ।
 भूत्वोदतिष्ठत् ।' इत्यारुणकेतुकश्रुत्या पुरुषसूक्तस्य समानाकारवाक्यगत
 पुरुषशब्दस्य प्रजापत्यपेक्षया कूर्मरूपधरनारायणस्य पूर्वकालीनत्व प्रवृत्ति-
 निमित्तमित्याधेदनात् तदनन्तरं 'तस्यैव' सहस्रशीर्षत्वादिनाऽधिर्भावावेदनाच्च ।
 इतिहासपुराणादिषु नारायणस्यैव आदिकूर्मरूपत्व प्रसिद्धेः । 'पंचदशान्या-
 ज्यानि भवन्ति' इत्यादौ आज्यशब्देन प्रसिद्धान्यग्रहणे प्राप्ते—'यदा-
 जिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम् ।' इति श्रौतनिर्वाचनानुसारेण तदन्यस्तोत्रारूप-
 कर्मग्रहणवदत्रापि पुरुषशब्देन यत्किंचित्पुरुषग्रहणे प्राप्ते उदाहृत श्रौतवच-
 नानुसारेण तदन्यनारायणग्रहणस्यैवोचितत्वात् ॥ वैदिकशब्दार्थसदेहे अन्त-
 रङ्गतया वैदिकस्यैव निर्णायकस्यापेक्षणात् । सति संभवे त्यागायोगात् । ततश्च
 पुरुषसूक्तमपि कात्स्न्येन नारायणपरमिति सिद्धम् । एवं च एतदनुरोधेनापि
 श्वेताश्वतरस्य नारायणपरत्वमप्रिकलम् । तथाच सनि श्वेताश्वतरोपनिषदि
 पुरुषसूक्तमन्त्रप्रत्यभिज्ञाने न तस्य पुरुषनैकार्थ्यमपि सिध्यति ।

नचैवं श्वेताश्वतरे 'याते रुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी । यामिपुं
 गिरिशन्त दृष्टे । मानस्तोके तनये माने आयुपि मानो गोषु ।' इति श्रीरुद्रा-

ज्ञातानेकमन्त्रप्रत्यभिज्ञानेनापि तस्य श्रीरुद्रैकार्थ्यप्रसङ्गः । किञ्च श्वेता-
श्वतरस्य पुरुषसूक्तेनोक्तरीत्या नारायणपरत्वेनैकार्थ्यैकमविरोधः । पुरुषसूक्त-
प्रतिपाद्यस्य सहस्राक्षत्व सहस्रपात्वप्रतीतिः श्वेताश्वतरप्रतिपाद्यस्य च 'अपाणि-
पादो जवनो गृहीता अचक्षुः पश्यति स श्रुणोत्यकर्णः' इत्यादिना अपाणि-
पादत्वादि प्रतीतेरिति वाच्यम् । श्वेताश्वतरेऽपि 'सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्ष' इत्यादि पुरुषसूक्तज्ञातवाक्यसमानाकारवाक्यसत्त्वेन 'अपाणिपाद'
इत्यादि वाक्यस्य च सत्त्वेन प्राप्ताविरोधपरिहारवदुक्तविरोधस्य त्वयाऽपि
परिहार्यत्वात् । अन्यथा श्वेताश्वतर एव 'सर्वतः पाणिपादं, तत्सर्वतोक्षिशिरो-
मुखं, सर्वतः श्रुनिमत्' इत्यादिना तत्प्रतिपाद्यस्य सर्वतः पाणिपादत्वाप्रति-
पादनानुपपत्तिः । यदुक्तं पुरुषसूक्ताज्ञातमन्त्रप्रत्यभिज्ञानेन श्वेताश्वतरस्य
नारायणपरत्वे श्रीरुद्राज्ञातानेकमन्त्रप्रत्यभिज्ञानेन तस्य शिवपरत्वमेव कि
न स्यादिति । तन्न । 'सर्वे वेदा यत्तदमामनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ।'
इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रतिपन्नस्य सर्ववेदानां मुख्यतः विष्णुपरत्वस्य त्यागा-
योगात् । सर्ववेदान्तर्गतरुद्रशब्दस्यापि विष्णुपरत्वं वक्ष्यते । अत एव 'व्यक्ता-
व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभुः । पुरा नागयणो देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।
सहस्रशीर्षाः पुरुषो ध्रुवेऽव्यक्तः सनातनः । सहस्रारूयः सहस्राक्षः सहस्रचरणो
त्रिभुः । सहस्रबाहुः सहस्रदेहो नाम सहस्रवान् । सहस्रमुकुटो देवो विश्वरूपो
महद्युनिः । अनेकवर्णो देवः त्रिव्यक्ताद्वै परे स्थितः । असृजत्सलिलं पूर्वं स च
नारायणः प्रभुः । ततस्तु भगवास्तोये ब्रह्माणमसृजत्स्वयम् । ब्रह्मा चतुर्मुखो
लोकं न् सर्वान्स्नानसृजत्प्रभुः । तथा पुराऽथ प्रलये नष्टे स्थावरजङ्गमे । ब्रह्मा-
दिषु प्रलीनेषु नष्टे लोकचराचरे । आभूत्सप्तवे चैव प्रलीने प्रकृतौ महान् ।
एकस्मिष्ठति विश्वं त्वा स तु नारायणः प्रभुः । ब्रह्मा तु सर्वदेवानां लोकस्य च
पितामहः । ततो नारायणोदेवः सर्वस्य प्रपितामहः' । इत्यादीनि पुरुषसूक्त
संवादीनि महाभारतवचनानि संगच्छन्ते ।

अपि च पुरुषसूक्तस्य मुमुक्षुज्ञेयानिर्धारितपुरुषविशेषपरत्वे स्थिते स पुरुषः किं विष्णुः ? किं वा तदन्यः ? इति विशये तन्निवृत्त्यर्थं सति संभवे त्यागायोगेन वेदे वैदिकस्यैव अर्थस्य ग्राह्यतया कठवरूपां विष्णुत्वेन मुमुक्षुज्ञेयत्वेन च प्रतिपादित एव पुरुषः प्रत्यभिज्ञानात् पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः इति निश्चीयते । तत्र हि 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तर्पांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति । तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि' इत्युपक्रम्य 'यस्तु विज्ञानवान् भवति । समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति । यस्माद्भूयो न जायते' इति । 'प्राप्यवस्तुनः स्वरूप सामान्यत उत्तवा विशेषजिज्ञासायां विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः । सोऽबनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' । इति विशेषतः प्राप्यवस्तुनः विष्णुस्वरूपस्वमभिधाय, उत्तरत्र 'इन्द्रियेभ्यः पाह्यार्थाः अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेर्गत्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषात्परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः' । इति प्रागुक्तप्राप्यविष्णुस्वरूपस्यैव इन्द्रियादिपराव्यक्तपरत्वेन मुमुक्षुर्नृपति परमगतित्वेन चोक्तवा तत् मुक्तप्राप्यवस्तुर्नास्ति-इत्यभिधानात् तत्र 'विष्णुरेव पुरुषशब्दार्थो निर्णय इति ।

'न च तत्र 'तद्विष्णोः परमं पद' मिति वाक्ये विष्णोरिति पंचम्यन्तं शङ्कनीयम् । तथासति प्राप्यजिज्ञासायाः अनिवृत्तिश्च सङ्गात् । पष्ठ्यन्तत्वे च तन्निवृत्तेः । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः', 'उरुगायस्य विष्णोः परमं पदं अवभाति भूरे' इत्यादि श्रुत्या अनुगताथत्वसिद्धेः । एवं च 'पुरु संज्ञे शरीरेऽस्मिन्शृणुना त्पुण्यो हरिः । शकारस्य चकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते । भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तते वासुदेवे सनातने' । इत्यादि पुराणवचनमनुकूलितं भवति । किं च पुरुषसूक्तस्य नारायणेनपरत्वे 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इति मन्त्रे 'यज्ञो वै विष्णुः'

इति श्रुतिप्रतिपन्न विष्णुशब्दपर्यायनारायणद्वितीयान्त्यशब्दानुपपत्तिः ।
 'तस्मिन्काले महाराजा राम एवामिधीयते । यथा हि पौरुषेसूक्ते विष्णुरेवामिधी-
 यते' । इत्यादि स्कान्दवचनानुपपत्तिः । एतेन पुरुषशब्दो विष्ण्वादिशब्दवा न
 नारायणे वाचकः । तथास्त्रे अमिधान-कोश-स्मृत्यदर्शनाल्लोकवेदयोः तस्य
 नागद्यनप्रयोगप्राप्तिर्यादर्शनाच्च । किन्तु सामान्यतः पुरुषमात्रवाचकः क्वचि-
 त्तवचित् तस्य नारायणोपस्थापकत्वं प्रकरणादिवशादुपपन्नमिति । न तस्य
 शक्तिकल्पकमर्थवादप्रचुरपौराणिकवचनानां च अमिधान-कोश-स्मृत्यवि-
 गीनामियुक्तबहुलप्रयोगादिवत् शक्तिग्रहैकप्रयोजकत्वेन अप्रवृत्ततया प्रशंसा-
 परत्वेनापि उपपन्नतया च न तेभ्यः शक्त्यवधारणं युज्यते । न हि 'स एव
 वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात्स्वातन्त्र्याद्वैभवादि ।
 स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते । स्त्रीप्रायमितरस्तस्यैव जगद्भ्रष्टपुरुस्सरं'
 इति नरसिंहपुराणादिवचनेभ्यः प्रशंमान्यतिरेकेण पुरुषशब्दस्य नारायणे
 शक्तिः प्रतीयते । अतः कथं पुरुषसूक्तोपक्रमावगतपुरुषश्रुत्या तस्य नारायण-
 परत्वनिर्णयः इति निरस्तम् । 'भू सत्ताया, वा गतिगन्धनयोः । तेन' प्रोक्तम् ।
 तस्यापत्यम् । शोभार्थे विप्रयुज्यन्ते' । 'लक्ष्मीः श्रीकान्ति सम्पदः । लक्ष्मणः
 श्रीपति प्रोक्तो रामभ्रातरि लक्ष्मणे । कुलालो मार्गवश्चैव कुम्भकारो निगद्यते'
 इत्यादि वैदिकाकरण स्मृति - हलायुधादिकोशवदर्थनिर्देशपूर्वक पौराणिकतद्व्यव-
 हारस्यापि विशेषहेत्वभावेन शक्तिग्राहकप्रमाणतया अङ्गीकार्यत्वात् । न हि
 'शोभार्थे विप्रयुज्यन्ते, लक्ष्मणः श्रीपतिः प्रोक्तः, कुलालो मार्गवश्चैव कुम्भ-
 कारो निगद्यते' इत्यादिकोशवचनानां 'स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः,

1 भू सत्ताया, वा गति गन्धनयो । (धातुपाठः) १०५०

2 तेन प्रोक्तम् । तस्यापत्यम् । शोभार्थे विप्रयुज्यन्ते ।

४-३-१०१ (ग.सू.) (पा.सू. ४-३-१२)

3 लक्ष्मी. श्रीकान्ति सम्पद । लक्ष्मण, श्रीपति प्रोक्ते समभ्रातरि लक्ष्मणे । -कोशः

प्रकृतिस्पर्शराहित्यात्स्वातन्त्र्याद्वैभवादपि' इत्यादिपुराणवचनभागात् शक्तिग्राह-
कत्वे विशेषं पश्यामः । येन एवंविधपुराणवचनैः शब्दशक्तिर्न परिच्छिद्येत ।
अन्यथा 'यत्र दुःखेन संमित्रं न च अस्तमनन्तरम् । अमिलोपोपनीतं च
सुखं स्वर्गपदास्पद' मित्यादेः साक्षादर्थवादतः स्वर्गशब्दादेः सुखविशेषादौ
शक्तिप्रहासंभवेन 'स्वर्गकामो यजेते' त्यादि वाक्यमबोधकं स्यात् । न हि
काकरण-स्मृति-कोशादीनां अप्यनादिपुराणादिवृद्धप्रयोगादन्यन्मूलमस्ति ।
न चैवं विष्णुनामसहस्रमध्ये शिवनाम्नां शिवनामसहस्रमध्ये विष्णुनाम्नां च
विष्णुशिष्योः पौराणिकैः प्रयुक्तत्वेन हरिवंशे कैलासयात्रायां 'नामानि तव
गोविन्द यानि लोके महान्ति च । तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचा-
रणा' इति कृष्णंप्रति शिवेनोक्तमिति पौराणिकवचनेन तेषामुभयत्रापि
शक्त्यापत्त्या विशेषनिर्णायकत्वाभावप्रसंगादिति वाच्यम् । नामसहस्रान्तर्ग-
तानां विष्णुशिष्योभयशक्तत्वेन विशेषानिर्णायकत्वेऽपि तदप्रविष्टतत्त्वनाम-
विशेषोक्त्या विशेषनिर्णयसंभवात् । कृष्णंप्रति 'नामानि तव गोविन्द'
इत्यादिशिववचनस्य च 'अहमेवैकः प्रथममास' मिति अथर्वशिरस्यशिव-
वचनस्तु स्वान्तर्यामिनारायणाभिप्रायत्व संभवेन तत्तन्नाम्नां शिवशक्तत्वानिर्णाय-
कत्वाच्च । किं च 'यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः । ऋषिभिः
परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूपते' इति नामसहस्रान्तर्गतानां केषांचिद्गौण-
त्वोक्ते गौणागौणविभागस्य लोकत एवावधारणसंभवात् । गौणानां नामसहस्र-
द्वयस्थानां कथंचित् तदुभयनिष्ठत्वेन विशेषानिर्णायकत्वेऽपि अगौणानां तत्त-
न्नाम्नामसाधारणतया तत्तद्विशेषनिर्णायकत्वोपपत्तेश्च । न हि सहस्रनामगतानि
नामानि सर्वाण्यपि गौणानि योगरूढानामपि बहूनां सत्त्वात् । तथा च उदाहृत
पुराणवचनानुमारेणापि केवलपुरुषशब्दस्य नारायण एव विशेषतः शक्ति-
सिद्धिः ॥

एतेन 'स्तुवन्नापसहस्रेण' त्यादिना सर्वात्मकत्वेन स्तुत्यर्थं नाम-
सहस्रप्रवृत्तिरिति निरस्तम् । तथा सति तत्पर्यायेण 'सर्वः शर्वः शिवः स्याणुः'

इति श्रुति वैयर्थ्यात् । एकेनामि शब्देन तच्च^१दात्मकत्वसिद्धेः ।^२ 'रुजं द्राव-
यते यस्माद्रुद्र स्तस्माज्जनार्दनः । ईशानादेवचेशानो महादेवो महत्त्वतः पिवन्ति
ये नग नाकं मुक्ताः संसारसागरात् । तदा धारयतो विष्णुः पिनाकीति च
विश्रुतः शिवस्सुखात्मकत्वेन शर्वः शंरोधनाद्धरिः । कृत्यात्मकमिदं देहं यतो
वास्ते प्रवर्तयन् । कृत्तियामास्ततो देवो विरिंचश्च विरेचनात् । बृंहणाद्ब्रह्म
नामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते । एवं नानाविधैश्वर्यैः एक एव त्रिविक्रमः ।
वेदेषु च पुगणेषु गीयते पुरुषोत्तम ' इत्यादि ब्रह्मवचनानुसारेण न तु नारायणा-
दीना नाम्ना अन्यत्र सभवः । 'अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुः एक एव प्रकीर्तितः'
इति वामन वचनानुसारेण, 'ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः । प्रादा-
दन्यत्र भगवान् राजेवर्ते स्वकं पुर'मिति स्कान्दवचनानुसारेण 'चतुर्मुखः
शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति । उग्रो भस्मधरो नमनः कपालीति शिवस्य च ।
विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशवः' । इति ब्रह्मादि वचनसहस्रानु-
सारेण च 'यानि मम नामानि तानि तवैव नामानि' इत्येव तस्य भारत
वचनस्य योजनीयत्वात् । एतेन 'पुरुषो वै रुद्रः, तस्मै रुद्राय नमो अस्तु'
इति रुद्रशब्दोऽपि व्याख्यातः । अत एव तेन वाक्येन मुमुक्षुर्ज्ञेय पुरुषस्य
रुद्रत्वविधानात् पुरुषसूक्तस्य पुरुषो न नारायणो भवितु मर्हति । किंतु रुद्र
एवेति निरस्तम् । उक्तरीत्या रुद्रनारायणशब्दयोः ऐकार्थ्येन अविरोधात् ।
एवं च सहस्रशीर्षत्वादीनां नारायणधर्मत्वेन उदाहृत श्रुतिप्रतिपन्नानां पुरुष-
शब्दार्थे नारायण एव अन्वयस्य अमुकरत्वात् । 'सहस्रशीर्षा पुरुषो, नारा-
यण एव' त्युपक्रमानुसारेण पुरुषसूक्तस्य नारायणपरत्वमविकलम् । तथा च
नारायणपरपुरुषसूक्तानुरोधेनापि श्वेताश्वतरोपनिषदपि नारायणपरैव ॥

किंच पुरुषसूक्तस्य नारायणेतरपरत्वे 'हीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्या'विति
तत्रत्यलक्ष्मीपतित्वरूपलिङ्गानुपपत्तिः । एतेन 'उतामृतत्वस्येशान' इति ईशा-

^१ सा.पु.पा. दृष्ट्वात्मकत्वसिद्धेः ।

^२ सा.पु.पा. किञ्च ।

नामिधानश्रुत्यनुगुण्यात् प्रथमानिर्दिष्टादीशशब्दार्थभूतगौरीपतित्व लिङ्गानु-
गुण्यात्, लक्ष्मीशब्दस्यापि तत्परतया पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्वमेव युक्तम् ।
एवं च स्मृत्यर्णवादिषु 'ह्रीश्चत' इति मन्त्रस्य गृह्यज्ञसोमाधिदेवतायाः
गौर्याः पूजायां विनियोग उक्त उपपद्यते । अत एवानन्तरमपि 'अहो रात्रे
पार्श्वे' इति शिवस्यैव प्रसिद्धार्धनारीश्वरात्मकरूपोपदेशश्च संगच्छत इति
निरस्तम् ॥ शशानशब्दस्य अमतस्येति पदान्तरेण स्वार्थप्रतियोगिन उपा-
दानात् । समुदायशक्त्युन्मेषासंभवेनामिधानश्रुतित्वासंभवस्य उक्तत्वात् ।
वाजसनेयके 'श्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्या' इति पाठात् । ह्री शब्दस्यापि
श्रीपरत्वौचित्याच्च । अन्यथा वाजसनेयकगत श्रीशब्द-लक्ष्मी शब्दयोरत्रत्य
लक्ष्मीशब्दस्य च त्रयाणां पुरुषसूक्तस्यैकार्थनिर्णयोपपत्तये ह्रीशब्देनैकेन बाध-
प्रसङ्गः । नचैकानुरोधेन बहुबाधो युज्यते । ह्रीशब्दस्य गौरीवाचित्वे अभि-
धानकोशस्मृत्यादेरभावाच्च । लज्जावाचित्वेन ह्रीशब्दरूपह्रल्लोकार्थभूत गौरी-
परत्वेन च सन्दिग्धस्य च लक्ष्मीशब्दवत् पत्नीशब्दसमभिव्याहारेण विशेष-
निष्ठत्वसंभवेऽपि शिवस्य नारायणवदनेकपत्नीत्वप्रसिध्या तदुभयपत्नीकत्वस्य
नारायणपरत्वमादावेवोपपद्यत्वाच्च । अन्यथा पत्नीद्वित्वप्रतिपादकद्विवचनानुप-
पत्तेः । अत एव तदनन्तरं 'अहो रात्रे पार्श्वे' इति शिवस्यैव प्रसिद्धार्धनारी-
श्वरात्मकरूपोपदेश उपपद्यत इति निरस्तम् । तथासति 'ह्रीलक्ष्मीशब्दार्थयो-
रपि तदुभयपार्श्वद्वयात्मकत्वापत्त्या सर्वभागनारीत्वप्राप्त्या अर्धनारीश्वरत्वा-
नुपपत्तेः ।

यत्तु 'ह्रीश्चत' इति मन्त्रस्य गौरीपूजायां विनियोगेन गौरीपरत्व-
मिति । तत्र । विनियोगमात्रास्योक्तरीत्या सहस्रशीर्षत्वादिनारायणधर्माविच्छ-
पुरुषशब्दरूपनारायणाभिधानश्रुतिप्रतिपन्न पुरुषसूक्तनारायणपरत्वबाधकत्वा-
नुपपत्तेः । 'अग्निर्मूर्धा दिवःककु' इत्यादि मन्त्राणामभिधानश्रुतिवला-
दानेयादीनामेव सतां ग्रहयज्ञे तु तद्गहाराधने तत्तद्देवत्यमन्त्रविनियोगाव-
सरे भौमादि पूजायां विनियोगस्य बहुशः तत्प्रीणन जपादौ विनियोगस्य च

संप्रतिपत्तेः । अन्यथा तेषामपि भौमादिदेवतापरत्वापत्तेः । तस्मात्पुरुष-
सूक्तस्य देवतान्तरपरत्वासम्भवात्परिशेषान्तरायणः । परत्वमेव युक्तम् । एवं (च) ।
छन्दोगब्राह्मणे — “इदं विष्णुः पुरुषस्य विष्णुः प्रकान्यमु (दा) नेव ब्रवाण”
इति चाराहमन्त्रं पुरुषव्रते चैषा वैष्णवीनां संहितैतां प्रयुज्जान्विष्णुं प्रीणा-
तीति, वैष्णव्यां संहितायां निवेशनम् । आर्यवर्णे अष्टादशशान्तिप्रकरणे
“वैष्णव्यां पुरुषसूक्त” मिति वैष्णव्यां शान्तीं विनियोजनम् ।
शौनकेयौधायनादिषु स्मृतिषु बहुधा नारायणसमाराधने विनियोजनम् ।
विष्णुपुराणादिषु पुरुषसूक्तार्थप्रक्रियया नारायणस्तुतिकरणं पुरुषेण नारायणेन
यजमान उपतिष्ठते अथ नारायणोऽस्यामुपस्थानमित्यादि कल्पसूत्रेषु नारायण-
समाख्यया व्यवहरणं चानुकूलितं भवति । एतेन पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्वमभ्युप-
गच्छता उदाहृतानि लिङ्गपुराणस्थोपबृंहणानि प्रयुक्तानि । तथा च नारायण-
पुरुषसूक्तानुरोधेनापि श्वेताश्वतरोपनिषदपि नारायणपरैवेति युक्तमुत्तरम् ।
एतेन “याते रुद्र शिवांतनुः, यामिषं गिरिशं (च) हस्ते, मानस्तोके तनये
मान आयुषि” इति रुद्र पर श्रीरुद्राणां तानेकमन्त्रप्रत्यभिज्ञानस्य श्वेताश्वतरे
दर्शनात्तस्य शिवपरत्वमेव युक्तमिति निरस्तम् । तत्र “नान्यः पन्थाः सहस्र
शीर्षा पुरुष” इति नारायणपरं पुरुषसूक्तानेकमन्त्रप्रत्यभिज्ञानस्यापि दर्शनेन
तस्य शिवपरत्वमेवेति विशेषपक्षपातस्य निर्मूलत्वात् । उक्तं रीत्या विनिगमक-
सत्त्वेन तस्य नारायणपरताया एव न्याय्यत्वाच्च । एतेनैव श्वेताश्वतरस्य पुरुष-
सूक्तानुरोधेन नारायणपरत्वे श्वेताश्वतरेण स्वप्रतिपाद्यस्य — “अपाणिपादो
जघनो गृहीतो पश्यत्यक्षुस्संश्रुणोत्यकर्ण” इत्यादिना अपाणिपादत्वादि
प्रतिपादनात् । पुरुषसूक्तेन च स्वप्रतिपाद्यस्य सहस्राक्षत्वं सहस्रपात्वादि
प्रतिपादनादेकस्य तद्वत्त्वं तदभाववत्त्वयोर्विरोधात् द्वयोः प्रतिपाद्यभेद आवश्यक
इति निरस्तम् । पुरुषसूक्तस्य शिवपरत्वमप्येतदोपसाम्याच्च । श्वेताश्वतरेणैव

* संशोधितशुद्धपुस्तकं मूद्रणालये नष्टम् । अतः इतः परं तालापुस्तक-
मनुसृत्य मुद्रितम् ।

“सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यादिना स्वप्रतिपाद्यस्य प्रथमतः सहस्राक्षत्वं सहस्रपा-
त्वादिकं प्रतिपाद्योत्तरम्, “अपाणिपाद” इत्यादिना तस्य तद्राहित्यं प्रतिपादनेन
व्याहृतमापित्वे, प्राप्ते तत्परिहाराय तद्वत्तयैव “नित्योनित्यानां चेतनश्चे-
तनानां” इत्यस्यापेक्षणीयत्वेन तदर्थपर्यालोचनायां, स्वरूपतो देहतश्च नित्यत्व-
रूपातिशयवानेतत्प्रतिपाद्य इत्यर्थत्वमेव, पात्राद्यभावप्रतिपादकवचनस्यानित्य-
तदभावपरतायास्त्वयमेवाङ्गीकृततया, विरोधाभावेन, “द्वयोरेकविषयत्वोपपत्तेश्च ।
एतेन श्वेताश्वतरोपनिषदीव, कैवल्योपनिषद्यपि, “उमासहायं, परमेश्वरं
प्रभुं विलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं” इति, प्रस्तुत्य, “ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति
नान्यः पन्था विमुक्त्यः” इति, शिवासाधारणानेकपदोपादानेन, तद्विधानस्यैव
मुक्त्युपायत्वमभिधाय, तदितरज्ञानस्य, तन्निषेधात्, “पुरुषसूक्तेऽपि ईशानामि-
धानश्रुत्या, “तमेवं विद्वानमृतः इह भवती” इत्यादिना, तज्ज्ञानस्यैव
तदुपायत्व-प्रदर्शनात्, तदितरज्ञानस्य, तन्निषेधाच्च, तत्प्रितयानुरोधेन
नारायणज्ञानस्य, तथात्वप्रतिपादिका, तदितरज्ञानस्य, तथात्वनिषेधिका, महोप-
निषदपि, शिवपराङ्गीकार्येति निरस्तम् । पुरुषसूक्तस्थेशानादि पदस्य
शिवामिधानश्रुतिवन्निरासात् । तस्मान्नैकप्रमाणेन नारायणपरत्वस्य व्यवस्थापनाच्च ॥
उदाहृतं कैवल्यश्रुतेरपि, “विविक्तदेशे च सुखासनस्थश्चिन्तितमग्रीव-
शिरश्शरीरः । अत्याश्रमस्थस्तकलेन्द्रियाणि निरुध्यमध्यास्व (पुनः) गुरुं प्रण-
म्ये” इति मुमुक्षुचितचित्तनाद्युपायभूत-देशावस्थानादिकं निरुध्य, “हृत्पुण्ड-
रीके विरजं विशुद्धं विचिन्त्यमध्ये विशदं विशोकम् । अचिन्त्यमव्यक्तं
मनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनि” इति, मध्ये गुरुप्रणामानन्तरं
विचिन्त्यरूपमननात्माक, “यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस्थं । तत्रापि दहरं गहनं
विशोकं तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य” इति, तैत्तिरीयमहोपनिषत्प्रतिपाद्यं,
विरजं = रजस्सम्बन्धरहितं, विशुद्धं = तमोविह्वलं, पारिशेष्यात्सत्त्वगुणप्रधानं,
विशदं = यथावदुपासकान्प्रतिस्पष्टं, विशोकं = रजस्तमोगुणापद्य-शोकरहितं,
अचिन्त्यं = साकल्येन चिन्तयितुमशक्यं, अव्यक्तं = यमैवेष्टं घृणते तेन

लभ्यः । इत्यादेस्त्वप्रसादरहितं प्रत्ययवृत्तं, अनन्तं = देशतः कालतो गुणतः
 आपरिच्छतं, अन्ययं = देहतो व्ययरहितं, शिवं = मरणाद्यमङ्गलरहितत्वेन
 परममङ्गलं, प्रशान्तं = वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् पुण्येन पुण्यं-लोकं नयती ।
 त्यादेश्च, तत्तत्कर्मानुसारेण तच्चद्विषयकोपप्रसादकारिणं, अमृतं = मुमुक्षुप्राप्य-
 स्वरूपं, ब्रह्मयोनिं = सकलजगन्निदानचतुर्मुखकारणं - उक्तविशेषणानां, अन्य-
 त्रासम्भवात्तारायणमित्यर्थालभ्यं विचिन्त्य यथा - "यस्य देवे परा भक्तिः
 यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महा मन" इति
 श्वेताश्वतरेमन्त्रात् "कथयति भगवानिहान्त्यकाले भवभयकातरतारकम्
 प्रबोधक" मिति रामोपनिषद्बचनाच्च इह देवतोपदेष्टुस्तद्विषयेयत्वेन त्रिलोचन-
 स्योमासहायस्य "नारायणाद्बुद्धो जायते नेशान" इति श्रुत्या सर्गाद्यसमये
 अविद्यमानत्वेन नारायणोत्पन्नत्वेन चादिमध्यान्तविहीनत्वासम्भवात् । हीन-
 शब्दस्य भावप्रधानत्वे, तथादिमध्यान्तहीनं = आदिमध्यावसानेषु विगतं -
 हेन्यमन्युनानतिरिक्तं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यादिति ध्यात्वेति क्रियाविशेषणम् ।
 न्यूनाधिकराहित्येनैकप्रकारं - चतुर्मुखकारणनारायणादन्यं, विभुं = अंशतश्चि-
 दानन्दं, अरूपं = विरुद्धरूपं, अत एवादभुतमुमासहायं परमेश्वरं प्रभु प्रशान्तं
 नीलकण्ठं त्रिलोचनं ध्यात्वा, मुनिर्मननशीलः = विचारशीलः, तमसः परस्तात् =
 प्रकृतिसम्बन्धरहितं समस्तसाक्षि = सर्वज्ञं, भूतयोनिं = "यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ती" त्यादेः समस्तभूतकारणं चित्तितं
 नारायणं गच्छति जानाति साक्षात्करोतीत्यर्थं इति मननशीलस्य नारायणसा-
 क्षात्कारसम्पत्तिमुक्त्वा - यस्य वस्तुनो विशिष्य नारायणशब्देनानभिधानात्तस्य
 नारायणत्वं कथमित्यपेक्षिते तत्सिद्धये तस्य ब्रह्मादिदेवतात्मकत्वं साक्षाद्विष्य-
 मिन्नत्वं भूतभज्यसमस्तप्रपञ्चात्मकत्वमनादित्वञ्च "स ब्रह्म स शिवस्तेन्द्र"
 इत्यादिना "सनातन" मित्यन्तेन निरूप्य तत्साक्षात्कारानन्तरं कः पुरुषार्थो
 भवतीत्यपेक्षायां "ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्त्यः" इति
 प्रथमतश्चिन्त्यत्वेनोक्तम् । तच्छब्देन परामृश्य तज्ज्ञानतदितरज्ञानयोर्मोक्षोपाय-

तन्निषेधावेदकचेनोत्कर्षतया योजयितुं शक्यत्वेन शिवज्ञानस्यैव मुक्त्युपाय-
त्वे तदितरज्ञानस्य तन्निषेधे च तात्पर्याकल्पनात् ॥ अन्यथा 'हस्तुण्डरीके
विरज' इत्यारभ्य 'ध्यात्वे' त्येतत्पर्यन्तमुक्तधर्माणामेकत्रिलोचनविषयत्वे
विचिन्त्य ध्यात्वेत्यनयोरन्यतरस्य मध्यशब्दस्य तथा शब्दस्य च वैयर्थ्यापत्तेः ।
'आदिमध्यान्तविहीन' मिति विशेषणानुपपत्तेश्च । 'अग्निहोत्रं जुहोति,
यवागुं पचती'त्यादाविवार्यक्रमस्य बलत्वात् । त्रिलोचनध्यानस्य नारायण-
विचिन्ताज्ञतया प्राधान्यासम्भवेन न पाठक्रमो विवक्षितः किन्त्वर्थ एवेति ॥
एवञ्च 'दाहृतमहूपनिषदामुत्तरीत्याऽऽसदुक्तार्थ एवाज्ञतस्याऽदनुग्रहाय श्वेताश्व-
तरोपनिषदपि तदप्रतिपाद्य नारायणस्यैव स्वीकृत्येति सङ्ख्याऽऽभादि सामान्य-
शब्दानां "छापशुन्यायेन" नारायण एव पर्यवसानमिति सुष्ठुक्तम् ॥

नन्वर्थशिक्षायां — "सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते
सर्वाणिचेन्द्रियाणि सह भूतै" रिति देवप्रमुखज्ञापनार्थः नामग्रहणपूर्वकं ब्रह्म-
विष्णवादीनां भूतेन्द्रियतुल्यतया कार्यत्वमुक्त्वा कारणन्तु "ध्येयस्सर्वैर्ध्ये-
सम्पन्नस्सर्वैर्धरश्शम्भुराकाशमध्यग" इति वाक्येन कारणत्वोक्तिपूर्वकं तेषां न
कारणं कारणानामिति मुख्यकारणत्वाभावीति पूर्वैर्ब्रह्म शिवस्य ध्येयत्वाभिधानेन
साक्षादेव सर्वकारणत्वं प्रतीयते । एवञ्च नारायणाच्छिवस्यैव शिवादिषु-
शब्दितस्य नारायणस्यापि श्रुत्या कार्यत्वावगमतात्वात् । तस्य च
युगपदसम्भवेऽपि देवदत्तयमुदत्तयोरिव कालभेदेन सम्भवात्कारणवाक्य-
गतसब्रह्मादिशब्दानां 'छापशु' न्यायेन कथं नारायण एव पर्यवसानम् ? ।
न हि कार्य-कोटिप्रविष्टो नारायणस्सकलजगत्कारणमात्रं भजत इत्यभ्युप-
गमाहम् । तथासत्यविशेषेण शिवस्यापि तदभ्युपगमप्रसङ्गात् ।
न च विष्णुशब्दितस्य नारायणस्य शब्दतो न शिवजन्यत्वं प्रतीयत
इति वाच्यम् । तथापि "ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्रास्ते संप्रसूयन्त" इति श्रुति-
प्रतिपन्नकार्यत्वानुपायान् । 'अपरिमिताधिकरण' न्यायेन 'ध्यायितेशान-

प्रध्यायितव्य' मिति सन्निहितमाक्यप्रतिपन्नशानशब्दितशिवम्यैव विष्णु प्रति
कारणत्वौचित्याच्चेति च उच्यते ॥

इत्यर्थशिक्षायाम्— " ध्यायिते शानं प्रध्यायितव्य " मिति
ध्यानविषयवगमान् विषयपेक्षितशानस्य मर्मप्रकृतया कश्चिदर्थवादो मृत्युत इति
" सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुस्त्रेन्द्रा " इत्यादेरर्थवादत्व तावदावश्यकम् । " विरोपे
गुणवादस्या " दिति ध्यायेन रुद्रशब्दितस्य शिवम्यैशानशब्दितत्वात्मन एव
प्रसूतेर्विस्तृतत्वेन तदशो अस्य गुणवादत्ववत् " नारायणाद्ब्रह्मा जायते
नारायणाद्बुद्धो जायते नारायणादिन्द्रो जायते, " " एको ह वै नारायण
आसीन्न ब्रह्मा नेशान " इति च सर्गादिसमये नारायणाद्ब्रह्मोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्तत्वेन
प्रतिपन्नस्य शिवस्य तदैव नारायण'प्रति ब्रह्मेन्द्रो प्रति च समस्तकारणत्व
निरोधात् । तदशोऽपि गुणवादत्वमावश्यकमेव । मन्त्रस्य सतोऽप्यस्य
" वसन्ताय कपिञ्जलानालभत " इत्यादेरिवार्थवादरूपत्वं च नानुपपन्नम् ॥
एतच्च सोम पवते जनितामतीना जनितादिवो जनिता पृथिव्या
जनितान्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितो विष्णो "— रित्यादिवन्
" अनुष्टुभो वा इमानि भूतानि जायन्ते, अनुष्टुभाज्जातानि जीवन्ति अनुष्टुभ
प्रयत्यभिसविशन्ती " त्यादिवच्चासम्भवादर्थकत्वेऽप्यत्याभ्युदयार्थमसमेतगुणादि
प्रकाशन द्वारा मन्त्रत्वेनाप्युपयोगोपपत्तेश्च । असमेतस्यापि समेताविशेषण
स्यामिधान मन्त्रश्रुतविशेषणविशिष्टरूपप्रकाशनमभ्युदयकारीति नियमाद्व्यर्थ-
मित्यमर्थश्च अवचनाचेपामितरार्थं प्रयुज्यत इति तावमिहान्विचरणे स्थित इति
न काचिदनुपपत्तिः ॥ तथा च तस्य प्राराध्यपरत्वेनैव प्रवृत्तया तत्
कथं ब्रह्मविष्णुादीना शिवादुत्पत्तिसेद्धिः ? ॥

किञ्च " ब्रह्मविष्णुस्त्रेन्द्रास्ते सप्रमूयन्त " इत्यतो विष्णुब्रह्मणोर्न कण्ट-
शिवजन्यत्वं प्रतीयते । तदुपस्थापकशब्दाभावात् । किन्तु सानिध्याकाक्षा
वशा प्रतीतस्य जनकत्व कल्प्यम् । न चात्र तत्कल्पनमुपपद्यते । " एको

ह वै नारायण आसीत् ब्रह्मा नेशनः । तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखो जायत तत्र्यक्षः । शूलपाणिः पुरयो जायत । नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्बुधो जायते " इति हि वाक्यम् । ततः सर्गाद्यसमये शिवब्रह्मविष्णुप्रति " ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्त " इत्यतस्सन्निध्याकांक्षारूपप्रकरणादिकल्पस्य जनकत्वोपस्थितेः प्रागेव तस्य विष्ण्वपरपर्याय-नारायणजन्यत्वावगमात्कथं ततस्तयोश्चैव जन्मस्य सिद्धिः ॥ सन्निधिप्रकरणाम्यां वाक्यस्य प्रबलस्येनोदाहृतवाक्याच्छिवस्य नारायणजन्यताया एव सिद्धेः ॥ न च सर्गाद्यसमये नारायणकार्यत्वेन वाक्यप्रतिपन्नस्य शिवस्य तदैव नारायणकारणत्वे सन्निध्यादिकं प्रमाणं युज्यते । सन्निधिप्रकरणाम्यां वाक्यस्य वरीयस्त्वं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां " समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा " इति तार्क्ष्याधिकरणे स्थितम् ॥

केचित्तु अथर्वशिखावाक्यमिदं न स्वयं कस्यचित्कारणत्वविधायकं " ध्यायितेशान " मिति विधिप्रत्ययसमभिव्याहारेणास्य ध्यानविधिपरत्वावगमात् । उभयविधिपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः । तथा च श्रुत्यन्तरेषु सुबालोपनिषदादिषु; च नारायणस्यैव कृत्स्नजगत्कारणत्वप्रसिद्धेः । " कारणं तु ध्येय " इति कारणपदस्य बाधकं विना औत्सर्गिकतात्पर्यविषयतया क्लृप्ततत्परत्वत्यागायोगेन स्थिते तत्परत्वे तत्समभिव्याहृतेशानशम्भ्वादि शब्दोऽपि तत्पर एव स्वीकार्यः । न चैवं ईशानपदसमभिव्याहृतविधौ लक्षणापत्तिः । बाधकसत्वे " सोमेन यजेते " त्यादाविव विधित्वेऽपि लक्षणाश्रयणादीशानशम्भ्वादि पदवाच्यस्य शिवस्योत्तरीत्या कृत्स्नजगत्कारणत्वानुपपत्तेः । तत्परकारणपदसमभिव्याहृतेशानादिपदानामपि नारायणपरत्वावश्यभावात् ॥ न चैवं विधिवाक्यगतेशानादिशब्दस्य नारायणपरत्वेऽपि वाक्यशेषगत " ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्त " इत्यत्र विष्णुशब्दितस्य तस्यैव तत्त्वजन्यत्वप्रसङ्गः । सन्निध्याकांक्षारूपलानादिति वाच्यम् । तस्य शिवपरत्वेऽप्येतदोपसाम्यात् । उद्व. शब्दस्यापि शिववाचिनात् । न च तस्य शिवपरत्वपक्षे वाक्यशेषावगत उद्व. शब्दस्य

ब्रह्मविष्णुवद्गुणभूतमूर्तिरित्यान्तेर्गतत्वेन विध्यवगतेशानादन्यतया न तज्जन्य-
त्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विष्णुशब्दितस्याप्युक्तरीत्या ब्रह्मरुद्रवद्गुणत्वासम्भव-
स्योक्तत्वात् । विष्णुशब्दार्थस्य रुद्रशब्दार्थवदन्यत्र सम्भवात् । विधिगते-
शानशब्दस्य नारायणपरत्रेऽपि वाक्यशेषगतविष्णुशब्दस्य भक्तमौल्यभ्यर्थ-
तदवतारविशेषपरत्वसम्भवेन तस्य तज्जन्यत्वोपपत्तेश्च । अतः श्रुतिषु नारायणा-
तिरिक्तस्य ऋषि कृत्स्नजगत्कारणत्वप्रतिपादनाभावान्नारायणस्य च सुबालोपनिष-
दादिषु प्रत्यनिरूपणप्रकरणेष्वेव बहुधाभ्यासेन अनन्यसाधारणनारायणशब्देन
कृत्स्नजगत्कारणत्वप्रतिपादनाच्च सर्वकारणशक्त्याना “छागपशु” न्यायेन तत्रैव
नारायणे पर्यवसानमित्याहुः ॥

तथा नारायणस्य कृत्स्नजगत्कारणत्वे मनु “आसीदिदं तमो भूतम-
प्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रवक्तव्यमविज्ञेयं प्रनुसमिव सर्वतः ॥ ततस्त्वयम्भूर्भग-
वानन्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादिष्टुर्लौकाः प्रादुरासीत्तमोनुद ॥
योसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽप्युक्तस्सनातनः । सर्वभूतमयोचिन्त्यस्त एवमस्य-
मुर्द्धमौ ॥ सोमिध्यायिश्चरीरात्स्वस्तिसृष्टुर्वि विधा प्रजा । अप एव
ससर्जोदौ तामुर्ध्वमवासजत् । तदण्डमभवद्वैम सहस्रांगुत्तमप्रभम् । तस्मिन्
जज्ञे सूर्यं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥” इति जगत्कारणप्रधानिदानमवि-
शेषेणोक्त्वा तस्य प्रसिद्धशिवाद्यन्यत्वज्ञापनाय “विष्णुर्नारायणः” इत्याद्यभि-
धानसिद्धरुद्रैकस्य योगेनापि भवति नारायणे प्रवृत्तिरिति वस्तु नारायण-
नामावयवार्थमाह — “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नम्यूनव । ता
यदभ्यायन पूर्वं तेन नारायणमभूतः” इति ॥

तथा योगयाज्ञवल्क्येऽपि — “विष्णोरायतनं चाप्यस्तन्यय प्रति
उच्यते । तथैव सूतस्त्वेतास्तस्मात्तु च सस्मरे” इति नामावयवार्थमाह ॥

तथा भारतेऽप्युक्तम् — “नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणस्मृत” इति ॥ •

नारदीये षष्ठाध्याये नारायणस्य सकलजगज्जन्मकारणत्वे ब्रह्मवचनम् —
“अस्माकं जगतां नाथो जनिता पुरुषोत्तम” इति ॥ नारायणस्यैव पुरुषो-
त्तमत्वम् — “द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” इति गीतावचन-
प्रसिद्धम् ॥

तथा गीतायां भगवत्श्रीकृष्णस्य वचनम् —

“अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तत” इति ॥

तथा विष्णुपुराणे पाराशरवचनम् — “यथावत् कथितो देवैर्ब्रह्मा
प्राह ततः परम् । परावरेणं शरणं ब्रजध्वमसुरार्दनम् ॥ प्रधानपुंसोरुभयोः
कारणं कार्यभूतयोः । प्रणतार्तिहरं विष्णुं स वश्येयो विधास्यति ॥
एवमुक्त्या सुरान्सर्वान् ब्रह्मा लोकपितामहः । क्षीरोदस्योत्तरं तीरं तैरेव सहितो
ययौ ॥ स गत्वा त्रिशैस्तैर्वैत्समुपेत्य पितामहः । तुष्टाव वाग्भिस्सष्टाभिः
परावरपतिं हरिम् ॥ यं नायं भगवान्ब्रह्मा जानाति परमं पदम् । तं नत्वा
जगद्धाम तत्सर्वगतमच्युतम् ॥ एष ब्रह्मा तथैवायं सह रद्वैस्त्रिलोचनः ।
सर्वादित्यैस्समं पूषा पावकोऽयं सहाग्निभिः ॥ अश्विनौ वसवश्चेमे सर्वैरेते
मरुद्गणाः । साध्या विश्वे तथा देवा देवेन्द्रश्चायमीश्वरः ॥ प्रणामप्रवणानाथ
दैत्यसैन्यैः पराजिताः । शरणं त्वामनुप्राप्तास्सर्वे वै देवता गणाः ॥ प्रणम्य
प्रणतास्सर्वे संक्षोभस्तिमिरेक्षणाः । तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं पितामह-पुरोगमाः ॥”
इत्येवमादीनि परस्सहस्रवचनानि नारायणस्य कृत्स्नजगत्कारणत्वाद्यनन्य-
साधारणधर्मावदेकानि तत्र तत्र प्रचरद्वस्थानि यद्यप्यत्र लिखितुं सुलभानि ।
तथापि ग्रन्थभूयस्त्वभ्यान्नास्मिर्लिखितानि । स्वयमेव बुद्धिमद्भिरनुसंधेयानि ॥

उक्तगीत्या कृत्तजगत्कारणं य नारायणातिरिक्ते सर्वयानुपपत्तत्वेन तस्य तत्कलामृज्ज्वलदेवतोर्त्यस्त्वैवायोज्यम् । विचैव सति अनेकम्वत्तन्त्र-
चेनस्त्वज्जात्मरणाङ्गीकारादि । न चेद्यपि । गौरवान् । एकम्यैव
तयात्रे लाघवात् । “सदैव सोम्येदमेकमेवाद्वितीयमात्मावारेमेकमेवाग्र
आसीत् । द्यावा भूमी जम्भन्देव एक ” इत्यादौ जगत्सर्जनादिविषयस्य
समानजातीयद्वितीयराहित्यरूपजगत्कर्तृकपरैकशब्दानुपपत्तेश्च । तथाविधानेक-
जगत्कर्तृङ्गीकारे तत्कारणं स्वरूपमलक्षणातिशयाप्यपत्तेः । “न तत्समश्चा-
भ्यधिकश्च दृश्यः ” इति तत्समाभ्यधिराहित्यावेदकश्रुतिविरोधापत्तेश्च ।
अन्यथा तत्कारणशक्त्याना तत्तदनेककलभेदप्रवृत्ताकाशादिजडचेतनात्मक-
स्वनन्तानन्तनगत्कारणस्य विरोधपरिहारस्य सुकरत्वेन मुख्यार्थत्यागेनैव तेषां
प्रामाण्योपादानसम्भवेन परेश्वररूपतथाविधैकनगत्कारणविषयतासिध्यर्थं सम-
न्यायाभ्यायोक्त्यायै ‘तत्तु समन्या’ इति प्रतिज्ञातः ‘सकलकारणवाक्यानां
समन्ययैव वक्तव्यत्वेन, समन्याभ्यायानारम्भप्रसङ्गः । तदनारम्भे च तेषां
निरुद्धार्थप्रसक्तरेवाभावेन तपरिहाराय द्वितीयाभ्यायानारम्भप्रसङ्गश्च । किञ्च
नारायणेशादीनां तत्तत्कर्तृभेदे जगत्कारणमादिरूपेत्कर्तृव्यवसायकमधिकारे
“धाता यथा पूर्वमेकश्च” इति श्रुत्या पूर्वप्रवृत्तानेककलभेदेनेकस्यैवान्य-
नानातिरेकेण जगत्सर्जकप्रतिपादनानुपपत्तिः । भागवतविष्णुपुराणयोः “सत्त्वं
रजस्तान इति प्रकृतेर्गुणानैर्गुक्तं परपुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये
हरेर्विरञ्जहरेति सज्ञाश्चयासे तत्र खलु सत्त्वतगौ नृणास्य ॥ स्रष्टिस्थित्यन्त-
कारिणी ब्रह्मविष्णुशेषात्मिका । स सज्ञा याति भगवानेक एव जनार्दन ॥”
इत्यादि स्रष्टृकर्तृत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तान्यादाय ब्रह्मविष्णुादिशब्दानां “महान्
प्रभुर्न पुराणसत्त्वस्यैव प्रवर्तकः ” इति महापुरुषशब्दस्य शुद्धसत्त्वगुणप्रवर्तकत्वेन
विष्णुविषयत्वावेदनवत् “पुरुषो ह वै नारायण ” इति श्रुत्या केवलपुरुष-
शब्दस्यापि विष्णुविषयत्वावेदनात् । पर इति विशेषणरूपेणापि नारायणाति-
रिक्तस्य परमपुरुषत्वाभावेन “पर पुरुष एक, एक एव जनार्दन ” (इति १)

‘प्रतिपरपुरुषजनार्दनसद्वाभ्या प्रतिपादितैरुविष्णुसंज्ञात्वोक्तयनुरोणेन नमश्चि-
वाचकत्वात् न लक्ष । विद्वैव संज्ञया विष्णुविषयत्वसम्भवेन तत्सन्निव्याह-
कारणशक्याना पञ्चद्व्याधक विना एकविष्णुवित्यत्वत्यागानुपपत्तिश्च । उभेय
सङ्करेऽपि सृष्टिकर्तृत्वाद्युपावीना असाङ्कर्येण ब्रह्मविष्णुादिप्रवृत्तिनिमित्तत्वो-
पपत्ते । न ह्यनयोर्भागस्तविष्णुपुराणवचनयोरुक्तप्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रदर्श-मुत्तेन
ब्रह्मविष्णुशिवयाचिपदाना शक्तिग्राहकत्वं स्फुटप्रतिभास वाधक विना
त्यागार्हम् । तस्मात्सत्कारणत्वप्रतिपादनपरवाक्यानामविरुद्धार्थत्वस्य त्वदुक्त
व्यवस्था विनैव सूपपादत्वेन तदनुरोणेन तेषा कल्पभेदप्रवृत्ततज्जगत्कारणत्वादि-
विषयतया न विरोधपरिहार ॥ अत एव पुराणानामपि कल्पभेदप्रवृत्ततत्वे व-
त्तौर्क्यं विषयतया विरोधाभावसम्भवाच्चादृशोत्कर्षं विषयतया तेषा प्रामाण्यमुप-
पादयितुमुदाहृतमात्स्यवचनमुसन्दर्भप्रवृत्तिरिति निरस्तम् ॥

ब्रह्मरुद्रयोर्विष्णुवत्त्वात्तन्त्र्येण कृत्स्नजगत्कारणत्वे मानाभावात् । तद-
धीनजगत्कारणत्वे च विरोधशङ्कया एवानुदयात् । किञ्च पुराणाना स्वातन्त्र्येण
ब्रह्मरुद्रजगत्कारणत्वप्रतिपादनपरत्वे “सजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति सद्ब्रह्म ।
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृ ” मिति भागवतद्वितीयस्कन्धमन्त्रमनचने
नान्याधीनतया सर्जकत्वसहृत्त्वप्रतिपादनानुपपत्ति । किञ्च ब्रह्मरुद्रयोर्विष्णु-
वत्त्वात्तन्त्र्याभ्युपगमे महाभारते — “ब्रह्मास्थानुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तपोधन ”
इत्यारभ्य “एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयन्मृता । तस्य देवस्य मर्यादा
पूजयति सनातनी ” मिति तयोर्दिशमन्वादिवत्तारायणद्वन्द्वमर्यादानुरतिभेदित
विरोध ॥ तत्रैव “एतौ द्वौ विदुधेष्टेष्टौ प्रजाङ्गोऽर्जो मम । मया दक्षित
पन्धानौ सृष्टिसहस्रकारकौ ॥ एष लोकांश्च जगदादिकर प्रभु । एष
माता पिता चैव युष्माकं प्रपितामह ॥ अन्यैश्च जानुजो रुद्रो ललाटात्तु
समुत्थितः । मयानुशिष्टो भविता सर्वमृतमप्रदः ” इति वचनमसन्दर्भप्रतिपत्त-
नारायणप्रवादकोऽनन्तत्वं दर्शयितुं पञ्चोक्तिसमर्जकत्वसहृत्त्वादिविरोधश्च ॥
तस्मात्पुराणानामपि सत्ता प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धार्थत्वे प्रामाण्यसम्भव भङ्गचन्तरेणैव

प्रतिपादयितुमेतेषां ह्यन्यथा तदवस्थान्मभ्युत्तिरेत्येव वाच्यम् । न तु तेषां
प्रत्यक्षश्रुतिनिवृत्त्यर्थेऽपि व्यवस्थया प्रामाण्यमुपपादयितुमिष्येत् तन्मन् ॥
तत्र च मनुः — “या वेदाद्व्यान्मृत्यो याश्च काश्च कुट्टयः । सर्वास्ता
निष्कलः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि तान्मृत्याः” इति । न हि वेदव्याप्तत्वं वेद-
विरुद्धार्थसादन्यदस्ति । एतेनैव “त्रयस्ते कारणत्मानो जातास्ताक्षान्महेश्व-
रा । चराचरस्य विश्वस्य सर्गस्थित्यन्तहेतवः ॥ पित्रा नियमिताः पूर्वं त्रयोऽपि
विषु कर्मसु । ब्रह्मा सगं हरिस्त्राणे रुद्रस्तद्वरणे पुनः ॥ तथाऽन्योन्यमात्सर्या-
दन्योन्यातिशयार्थिनः । तस्मा तोययित्वा तं पितरं परमेश्वरम् ॥ ब्रह्मनारायणौ
पूर्वं रुद्रः कलयन्तरेसृजत् । कलयन्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णुजगन्मयः ॥
विष्णुश्च भगवान् रुद्रं ब्रह्माणमसृजत्पुनः । तत्कलयान्तवृत्तान्तमविकृत्य
महर्षिभिः ॥ प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्भवः । तत्कलयान्तवृत्तान्त-
मविकृत्य महर्षिभिः ॥ पुराणानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न भुङ्क्षती” न्यादीनि
साक्षादेव तत्कल्पमादाय तेषां जगत्कर्तृशब्दुत्कर्णव्यवस्थाप्रतिपादनपराणि
शिवपुराणवचनानि निरस्तानि ॥ एतदुराणवचनसन्दर्भार्थस्य विष्णोः द्रो-
हवत्त्वस्य प्रचुरदवस्थश्रुतिस्मरभेदु कापि, प्रतिपादनादर्शनेन तस्य निष्प्रमाणक-
त्वात् । न हि विष्णोर्ब्रह्मद्रोषवत्प्रतिपादिकां कां ? कामपि श्रुतिं पश्यामः ।
“सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुदेन्द्रास्ते सम्प्रत्युन्त” इत्यर्थशिलावाक्यस्य ब्रह्मविष्णु-
दीनां शिवजन्यव्यतिपादनस्त्वाम्भेदस्योक्त्यात् ।

न च स्मृतिपुराणादीनां नित्यनिर्दोऽश्रुतिवत् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमा-
वोऽस्ति । येन तेषां स्वतन्त्रप्रमाणनूल्यमनादृत्याविगानेन तदुक्तोऽर्थस्योऽप्या-
दर्थ्यः । ततश्च स्मृतिपुराणादीनां परस्परविरोधे यत्र नित्यनिर्दोऽश्रुत्यादि-
स्वतन्त्रप्रमाणनूल्यं दृश्यते तदर्थ एवादर्थ्यः । नान्यः । एवञ्च कथं तद्वहि-
तानामुदाहृतशिवकृत्स्नजगत्कारणत्वप्रतिपादकानां, शैवादिपुराणानां, प्रत्यक्षश्रुति-
विरुद्धार्थानां तेषां तत्कल्पप्रवृत्तशैवाद्युत्कर्णविषयतया व्यवस्थाप्रतिपादनशिव-
पुराणवचनसन्दर्भस्य च स्वार्थे प्रामाण्यसिद्धिः । एतेनैव नित्यनिर्दोऽश्रुतिजनेव

‘हिरण्यगर्भजन्मवर्तताग्रे मूलम्य जान पतिरेक आसी” दिव्यदौ हिरण्यगर्भ यै
-कन्यैव तथा “देवा ह वै स्वर्गं लोकं गमन् ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति ।
सोऽप्रीदहमेक प्रथममास व िमि च भविष्यामि चे ” त्यादौ रुद्र एकस्य तथैव
‘नैवेह किञ्चनाग्र आसीदमूलमनाधारा इमा प्रजा प्रजायन्ते दियो देव एको
नारादण । एको ह वै नारायण आसीन्नब्रह्मा नेशान ” इत्यादौ नारायण्यै
वेकस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादनदर्शनात् । तत्र यैकशब्दस्य एकत्वसङ्ख्यापरत्वा-
ङ्गीकारे तल्लभ्यैकपचनेनैव सम्पादनाद्वैयर्थ्यापत्तेः । एक शब्दोऽयं वैयर्थ्य
इति चेत्त्वर्थ ” इति नह्यभाष्यपचना “देके मुख्यान्य केनच” इत्यभिधानाच्च ।
तस्या सहायार्थपरत्वे मुख्याथपरत्वे वा त्वाकार्ये हिरण्यगर्भादितत्तद्देवता
जगत्कारणप्रतिपादनपरोदाहृतश्रुतिवाक्यानां युगपत्तुल्यवचनमुख्यकारणत्वप्रतिपादन
परत्वासम्भवादसहायत्वप्रतिपादनपरत्वासम्भवाच्च ॥ प्रसक्ततद्विरोधपरिहाराय
षोडशीन्द्रणग्रहणवत् यन्मथितमिच्छार्थत्वस्यादश्यकवान् । स्थिते हिरण्य
गर्भादीनां नरकल्पभेदेन जगत्कारणत्वाद्यु कर्ष तथा तथाविधव्यवस्थाकृतिमूल-
त्वसम्भवेन तत्तद्देवोत्कर्ष प्रतिपादनां शैवादिपुराणानां तद्व्यवस्थितार्थप्रति-
पादनायोदाहृतशैवादिपुराणवचनसंदर्भस्य तथाविधोदाहृतमात्स्यपचनसन्दर्भस्य च
निष्प्रमाणत्वभावाद्यथ न तदुक्तार्थ आदर्तव्य इति निरस्तम् ॥

गौरुप्राकारादि महासायैष्विन्न भूरादिरूपजगत्क्षणनहाकार्येऽपि
युगपदेव समुच्चयेन मुख्यानेककर्तृकत्वरूपसम्भवेनोदाहृतश्रुतिगतैकशब्दस्य
मुख्यार्थपरत्वे विरोधशङ्काया एगनुदयेन तच्छ्रुतेवाक्यानां ग्रहणाग्रहणवाक्य-

वद्व्यवस्थितविकल्पर्यत्वायोगेन तादृशाधर शैवपुराणादिमूलत्वासम्भवात् ।
किञ्च “न ब्रह्मा नेशान ” इति श्रुतावविशेषेणैव सर्गाद्यसमये ब्रह्मरु-
धोरमत्वेन प्रतिपन्नयोस्तदैव समुच्चयेन कृत्स्नजगत्पतिनारायणतुल्यतया यथ-
मुख्यकर्तृत्वसम्भवः ॥

ननूदाहृतश्रुतिवाक्येषु एकशब्दस्य मुख्यार्थपरत्वे नियामकाभावान् ।
समासनजातीयद्वितीयराहित्यरूपैकत्वपरत्वे राधावादपौरुषेयश्रुतितात्पर्यस्य

यायमात्रनिश्रितित्वात् । कपिञ्जलाधिकरणे^१ तथैव व्यवस्थापनात् । तस्य तादृशैकपरत्वमेव न्याय्यम् । एवञ्चोदाहृतकारणवाक्यानां कथं न परस्पर-विरोधः । कथं च तथा सति हिरण्यगर्भादीनां त्रयाणामपि युगपन्मुच्येन कृत्वजगत्प्रतिस्वतन्त्रकारणत्वसम्भव-इति चेत्त । नारायणवतयोः सर्गाद्यसमये सत्त्वाभावेन तत्तुल्यतया स्वतन्त्रकारणासम्भवस्योक्तत्वात्^२ । अपि चोदाहृत-कारणवाक्यानां स्वातन्त्र्येण हिरण्यगर्भाद्यनेकजगत्कारणप्रतिपादनपरत्वे "सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति ।," "वेदैरनेकैरहमेव वेद्यः ।," "सर्वे वेदा यत्पदमा मनन्ति ।," "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ।," "वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मये च विष्णुस्सर्वत्र गीयते" इत्यादि सर्ववेदिकविष्णु-निवृत्तप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्याद्यनेकविरोधः । न चैरमुदाहृतकारणवाक्यस्य (स्य) 'हिरण्यगर्भादिपदानां मुख्यकारणभूतैकनारायणभत्वाङ्गीकारे लक्षणाप्रसङ्गो दोष इति वाच्यम् । "यो देवानां नामधा एह एव ।, ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम । सत्यं रजस्तम इति प्रहृतेर्गुणारैः युक्तः परुरुह एक इहास्य धत्त ॥ स्थित्यास्ये हरिविरिचहरे नृतिः संघाताः ।, सृष्टिस्थिन्यन्तकारिणीं ब्रह्मविष्णु-शिवात्मिकां । 'स संज्ञां याति फां' भगवानेक एव जनार्दन" इत्यादिश्रुति-स्मृतिभिस्तेषां मुख्यतो विष्णुवाचकत्वाभेदनात् ॥ किंच "सर्वे वेदाःयत्रैकं (की) भवन्ती" त्याद्युदाहृतश्रुत्यादिभिः सर्ववेदानामेकवेद्यत्वेऽवधारिते तन्नि-र्वाह्य कारणवाक्यगतहिरण्यगर्भादिपदानां स्वतन्त्रजगत्कारणभूतैकनारायणपर-त्वस्य लक्षणां विनानुपपत्तेः । तेषां लक्षणया^३ तत्परत्वं स प्रमाणत्वेनादोष-त्वात् । सर्ववेदैकनिष्ठान्यथानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वात् ।

१ कपिञ्जलाधिकरणम् । मी. अ.

२ स्वतन्त्रकारणत्वस्यासम्भवस्योक्तत्वात् ।

३ सर्वे वेदा यत्र एकी भवन्ति ॥"

४ हरेति मन्त्राः ॥"

५ विष्णुवाचकतावेदनात् ।

६ लक्षणतया ।

अनु मैत्रायणीयोपनिषदि. "अथ यो ह खलु वास्य र ज्ञो रसोसौ
 ब्रह्मचारिणः यो यं ब्रह्मा जयं यो ह खलु वा सान्विकोशसोसौ ब्रह्मचारिणः
 ए थ यो यं विष्णुः थ यो ह खलु वास्य तगं सोशः सो सौ ब्रह्मचारिणो यो यं
 रुद्रः" इति विष्णोरपि ब्रह्मरुद्रवत् परमान्मश्वामिधानेनादि वप्राधान्याय शात् ।
 तयोरिव तस्यापि जगत्कृति न स्वतन्त्रकारणत्वं सम्भवति ति चेन्न । निरुक्तात् ।
 विश्वे अस्मिन्नामे मम ततोदाशोः स्तिः । तत्र देवदत्तच्छ त्वं मम ततोदाशोः
 वम् । ममैवाशो जीदत्ताके जीदन्तस्सनातनः इत्यादाविदाशशब्दस्य तत्र दिम-
 नाशोऽपि प्रयोगात् । एते स्वाशफलाः पुंसः इत्यादावमित्राशोऽपि तस्य
 प्रयोगात् । ब्रह्मरुद्रयोश्च स्यादसमये नारायणवदसत्त्वेन तत्त्वजन्यत्वेन च । तदमि-
 त्नाशत्वायोगात् । जगत्प्रति स्वतन्त्रकारणत्वासम्भवेऽपि विष्णुशब्दितत्त्वशस्य
 तत्रैव मैत्रायणीयोपनिषदि षष्ठे प्रपाठके. "विश्वसंज्ञे नमैषा तनुर्भगवतो
 विष्णोर्देविदमन्त्रं प्राणो वाक्स्व रसः प्राणस्य मनो विशन् मनस आनन्दं
 विशन्त्येदेविदमन्त्रं प्राणान्मनस्त्वान् विशन्त्यानन्दं विशन्त्येति । नरेतीति
 बोधयेन विश्वसंज्ञश्च तत्रैव साक्षीत्यताद्विष्टत्वेन निर्यायतयो विष्णुस्तनुव-
 द्भूत्वा तत्रैव प्रणवविद्यया । "तच्छान्दस्त्ववेति मयस्स प्रम् तच्छान्तमयमानन्द-
 नन्दतुस सुस्थिरमचलममृतमच्युतं भवं विष्णुसंज्ञितं सर्वाधारधामे"ति विष्णुर्वच-
 परमाभिदाशत्वे परादव शब्दत्वाभ्यस्तानन्दतुसत्वा स्थिरत्वाचलत्वात् त्वचरत्वे-
 प्रवत्त्वसर्वाधारत्वात् त्वरूपादिपरमात्मासाधारण्यमेवत्वोपन्यासेन तदमित्राश-
 त्वादिदेः । न तस्य कृत्स्नजगत्प्रतिसत्त्वकारणत्वाहानिः । न हि सर्वान्नादयमिरस्य
 तद्विष्णोस्तदिमित्राश (त्वं) ब्रह्मरुद्रसाधारण्यशब्दप्रतिपाद्यत्वात्तद्विष्णोः प्रामा-
 ण्यमर्थम् । अन्ययोदाहृतमैत्रायणीयोपनिषद्वचस्य प्रणवविद्याशब्दस्य विष्णो-
 रंदि मृतपरमात्मासाधारण्यशब्दत्वादिधर्मवत्त्वप्रतिपादनस्य च तदस्य मित्राश-
 त्वप्रतिपादनपरत्वाभावे तत्रैव सप्तमे प्रपाठके "तच्छान्तमयमानन्दतुस
 सुस्थिरमचलममृतं भवं विष्णुसंज्ञितं सर्वाधारधामे"ति विष्णुसंज्ञितो
 तदभ्यासाभावप्रसङ्गात् । मैत्रायणीयोपनिषदस्य प्रवस्तुप्रसादेषु तत्र तत्र

“अमृतमच्युतं प्रव विष्णुसहितं सर्वावार धामे” इति विष्णुसहितंशे मुनः
 पुनर्वचनाच्च विष्ण्वन्यपत्त्वशङ्कावकाशः । किञ्च विष्णोरेव रुद्रस्याप्यभिज्ञाशत्वेन
 जात्यति स्वतन्त्रप्रकरणत्वे — ‘अहमेव स्वयमिदं वदामि’, ‘जुष्टं देवेभिस्तु
 मानुषेभिः ।’, ‘य कामये त्वं तनुमं कृणोमि तं ब्रह्मण तमृषिं तं सुमेधाम् ।
 अहं स्त्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे सरवे हन्त वा उ । अहं जनाय समद
 कृणोम्यहं धावा पृथिवीं आविवेश । अहं सुवे, पितरमस्य मूर्धनः ॥’ इति श्रुतौ
 ब्रह्मरुद्रादि पदव्या अभ्यधीनत्वोक्तिः अभ्यधीन्यत्राजन्त्योक्तिश्च न स्यात् ।
 न चैवममृष्या ब्रह्मरुद्रादिपरवीयाभ्यामुत्वे नारायणत्वात्तन्व्यापत्तिः । तस्या
 अपि ‘मम योनिरप्त्वान्तस्त्वमुद्र’ इति तद्वास्यशेषे समुद्रान्तस्त्वलिङ्गावगमित
 नारायणकारणकत्वेप्रतीत्या तदन्वपत्तेः । ‘अस्य देवस्य मीळुषे (योः) इत्या
 विष्णोरेपस्य प्रभृते हविर्भिः । विदेहे रुद्रौ रुद्रिणम् महित्वं चा (याः) ।
 शिष्टं वर्तिरभिन्नं विंशान् । तत्र श्रिये महतो मर्जयन् रुद्र यत्ते जनिमचारु-
 चित्रम् ।’, ‘पदं यद्विष्णोरुगम निवीयते न पासे गुह्यं नावगोता’ इति रुद्रस्य
 विष्ण्वाराधनलब्धमहिमत्त्वं तजामोपासकत्वावेदनात् । विष्णोरेव तस्यानन्या-
 धीनत्वाम्युपगमे तद्विरोधश्च । ‘यत्पादपङ्कजरजस्त्रपन महन्तो वाञ्छन्त्युमापति-
 रिवात्मतमोपहन्त्यै ।’ इति श्री भागवतेऽर्चि उमापतेरात्मतमोपहृत्यर्थं विष्णु-
 पत्नीपादपङ्कजरजस्त्रपनामियेकत्वे दृष्टान्ततया उपादानाच्च (उपपादनाच्च) ।
 तद्विरोधः । किञ्च विष्णोर्ब्रह्मरुद्रतुल्यत्वे ‘परो मात्रया तन्वा कृषान न ते
 महिमात्वमन्वश्नुवन्ति । न ते विष्णो जाममानो न जातो देवमहिम्न सम
 धनाप ।’ इति विष्ण्वतरदेवतानां तन्महिमराहित्यामिधानं तस्येतरालम्ब्य-
 महिमात्वमिधानञ्च न स्यात् । न च ‘विष्णुमुक्ता वेदे वाङ्मन्दोभिरिमान्लो-
 कान्नर्जयेमभ्यजय’ इति विष्णुजयस्य तदितरदेवजयवच्छन्दोवीनत्वावगमात् ।
 तद्देव तस्यापि न स्वात्मन्यमिति वाच्यम् । ‘न तस्य कार्यं कारणञ्च विधत्’
 इति श्रुत्या तस्य कारणैरपेक्ष्यामिधानेन ‘विरोधे गुणवादस्या’ इति न्यायेन
 ‘तस्य गुणवादमात्रत्वात् । ‘अग्निर्वै देवानामक्सो विष्णुः प्रथम’ इत्याहुदाहृतः-

नेकतरस्वातन्त्र्यावेदकश्रुतिविरोधेन - 'विष्णुमुखा' इत्यत्र, 'अतद्गुणसमा-
बन्धीहि' विज्ञानात् । अन्यथा 'विष्णोः' क वीर्याणि प्रबोचयः पार्थिवानि
विममे रजांसे । योन्यन्ताय (भाः ?) उवरं सदस्य विचक्रमाणन्ते (स्त्व ?) भो-
गायः । तद्विष्णोः परमं ब्रह्म पश्यन्ति, सुरयः । दिवीव चक्षुरातत । मिति
श्रुतिप्रतिपन्नविष्णुपारमार्थिकत्वस्य तथाविधत्वेन, सार्वकालिकज्ञानि प्रात्यक्षविषय-
रस्य चानुपपत्तिः ॥

यद्वा 'विष्णुमुखा वै देवा' इत्यस्य 'देवा' छन्दोभिर्विष्णुमुखे
भेदादन्ते तस्योक्तास्तन्तः 'विष्णु पर छन्दो जात मुच्च' इत्यन्तस्य मतः
'इमं लोकान्नपजयमभ्यजयन्' इत्यर्थपरस्परसम्भवेन 'तद्गुणसंविज्ञानबन्धुवीक्षा'
श्रद्धेऽपि नोक्तद्वौपावकाशः । एवञ्च "परास्य शक्तिरिविधैव श्रूयते" ।
स्वामाधिकीज्ञानमूलक्रिया च ॥ विचित्रशक्तिः पुनः पुराणो । न चान्ये ।
शक्तयः तादृशान्म्युः ॥" इत्याद्यन्यसां शरणनरुद्धक्त्यावैरक्षुन्नधोष्यनुकूलिता
भयन्तीति न विष्णोः ब्रह्मरुद्धकमानमित्रोशकृत्वे नास्वातन्त्र्याभ्युपगमो युक्तः ।
तस्मात्पारायणवद्ब्रह्मरुद्धयोरन्येषां ध्यास्यात्तन्व्येण कृत्स्नसृजकारणत्वाद्युक्तवैत-
श्रुतिषु काप्यप्रतिपादनात् । कश्चित्चित्तयोः स्थानजगत्कारणत्वस्य सर्वज्ञत्वमि-
तारायणविषयत्वेन वा, तदधीनत्तत्कारणत्वविषयत्वेन धोषपत्या-च कारणवाक्याना
न परस्परविरोधः इति स्थिते कल्पभेदप्रवृत्तचक्षुदेवतोत्कर्ष विषयतया लैत्रादि-
पुराणांतां व्यक्तत्वा प्रामाण्यस्योत्तरः सर्वथा न युक्तः । न हि तेषां स्वतन्त्र-
प्रमाणमूलकत्वाभावे तथा व्यवस्थितार्थत्वेन प्रामाण्याङ्गीकारो युज्यते । अत्रा-
र्थान्यथानुपपत्तेरिस्तत्वात् । तथा च ब्रह्मरुद्धयोरिव विष्णोरपि पराशिवजन्यत्वेन
तदधीनं जगत्कारणमिति वैदिकं मन्योक्तस्त्वगृहगोप्त्रीमात्रत्वादनुपादेया ॥

१. ३ । अत्र नृपजगत्पञ्चमीहि । — पाणिनीयम् ३

५ ४४ ५ ४४ विरोधे गुणवापस्योत् । — जीः भा ७

केचित्तु छैत्रादिपुराणवचनानां सानसतामसकल्पेषु चतुर्मुखाप्रोक्तत्वात्
सात्त्विकः कल्पेव तत्रोक्तौष्णवादिपुराणवद्वामाभ्यासम्भवेन 'तेषामप्रामाण्यमेव
मूर्चिरे । तथा हि तत्कल्पारूपसाम्प्रभिमजागदिततनुणोद्रेकयुक्तप्रोक्तत्वेन
तत्तद्व्यपदेशभाक्तवसमर्थनार्था । न तु तत्कल्पान्नवृत्ततत्तदेवतोत्कर्षविषयत्वेन
विरुद्धार्थतया पुराणानां व्यवस्थया प्रामाण्यप्रतिपादनार्था वा उत्तरीत्या
स्वातन्त्र्येण जगज्जन्मादिकारणत्वादिरूपोत्कर्षस्य नारायणातिरिक्ते कापि कला-
प्यसम्भवात् । साधारणोत्कर्षस्य च विरोधाभावेन कल्पभेदमादाय व्यवस्था-
प्यत्वात् । ब्रह्मणोपि । "न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुनः । न तु
प्रकृतिजैः कुलं यदेमित्स्यात्त्रिभिर्गुणैः" इति, भगवद्वचनप्रतिपत्तिगुण-
संपर्शादयमर्थत्वेन तदुद्वेकमन्ये - "सत्त्वात्समायते ज्ञानं रज्ज्मो लोभ एव
च । प्रमादमोहौ तासौ भवतोऽज्ञानमेव च ।" अथैव धर्ममिति या मन्यते
तमसा घृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिन्नापाधं तानतीति भगवद्वचनप्रतिपत्ति-
तत्तत्कार्यभूतसम्यग्ज्ञानलोभप्रमादज्ञानादिमजस्य दुर्निवृत्ततया नरा तदा तत्रोक्त
पुराणानां तन्मूलत्वेन प्रामाण्याप्रामाण्ययोः दुर्यत्वेन भक्त्यन्तरेण तेषां छैत्रादि
पुराणानामप्रामाण्यज्ञापनार्थैव मात्स्यवचनमन्वर्धप्रवृत्तिरिति ।

यत्त्वं त्रैलोक्यद्वैदिकमन्यैरुक्तम् । नोदाहृतमात्स्यवचनसन्दर्भो छैत्रादि-
पुराणानां तामसकल्पेषु ब्रह्मप्रोक्तत्वादाय तेषामप्रामाण्यप्रतिपादयितुं प्रवृत्तः ।
किन्तु तत्तद्वाक्यशेषं । "तेजैव योगसंसिद्धा गर्भमिति परमंति" इति ।
अत्रोक्तं । "आनं तस्मिन् ज्ञानं लब्धं तेजैव योगिनः । आराध्यमानं च
गिरिशम् । याति तत्परमं पदम्" इति सात्त्विककल्पान्मस्तुत्य प्रवृत्तार्कभे-
दवचनाच्च तत्प्रश्नार्थोदाहृतं उक्तं प्राकृतकालविशेषप्रदर्शनपरम् ॥ तत्र
अपेक्षितवस्य नोदाहृत्य मित्यनेन तत्तद्देवतोत्कर्षस्य कल्पभेदप्रवृत्तत्वोपवर्णनेन
तद्विषयतया तत्पुराणानां व्यवस्थितार्थत्वेनाविरोधप्रतिपादनमुपपदि । न हि
तत्सन्दर्भस्य, तत्पुराणानामविरुद्धार्थत्वेन प्रामाण्यप्रतिपादनसत्त्वाभावे अने-

शिवस्य 'माहात्म्य' मित्यादिना तत्तुमुत्पत्त्यानामविन्द्वर्थत्वमिति शङ्क्यः ।
 प्रकृतौ कारणं पदयामः । न चैवम् कल्पानां तामसादि विभागे यथैतत्त्यात् ।
 तत्तद्देवतोत्कर्षाणां कल्पभेदप्रवृत्तयोपवर्णनमात्रेण तत्तुपुराणानामविरोधरिद्धेरिति
 वाच्यम् । अतुमेधेषु हिमादि प्राशुर्यवत्कल्पभेदेषु सात्त्विकादि गुणप्राचुर्य
 भक्तीति रूपप्रायः कल्पानां तामसादि विभागस्य प्रवृत्तेनावैयर्थ्यम् ।
 न च तथापि "यस्मिन्कल्पे" इत्यादि श्लोको व्यर्थः । तं चिन्तयैवादि
 पुराणानां तामसादि कल्पभेदविषयत्वलाभेनाविरोधरिद्धेरिति वाच्यम् । "अत्र
 शिवस्य माहात्म्य" मित्यादिना तामसादि कल्पेषु अमोक्षिवादीनां अधिकं
 माहात्म्यं प्रकीर्त्यत इत्येतावदेव प्रतिपाद्यते । न ततः पुराणानां कल्पभेद-
 विषयत्वं लभ्यत इति तेषां वर्तमानैककल्पविनवत्वशङ्कया विरोधप्रतिभासतान-
 वत्तये उत्तरिधाराय "यस्मिन्कल्पे" इति श्लोकेन तेषां पुराणानां कल्पभेद-
 विषयत्वस्यापि वक्तव्यत्वेन सदृष्ट्यात् । न चैवमपि तत्तुपुराणानां तत्तुत्कर्षेषु
 ब्रह्मप्रोक्तवत्वादौ व्यर्थः । स्वरूपेणानुय तेषां कल्पभेदविषयत्वोक्तिमात्रेणोक्त-
 प्रयोजननिर्वाहादिति वाच्यम् । "यस्मिन्कल्पे तु यत्रोक्त" मित्यत्र श्लोके
 प्रोक्तशब्दस्य "तेन प्रोक्तः" मिति पाणिनिसूत्रस्य प्रोक्तशब्दस्येव व्याख्याना-
 परम्पर्याश्रयवचनमात्रमर्थः । न तु पूर्णातुल्यम् ।

शास्त्र एव "शतकोटिप्रविस्तर" मित्यादिना "तैदर्थोऽत्र चतुर्लक्ष्या-
 संक्षेपेण निवेशित" इत्यन्तेन "प्रपञ्चसर्गादिहस्तुमे वैदप्रवर्तमानमेव अविमेत-
 ब्राह्मणादिभेदोऽयं पुराणस्कन्धश्चतुर्लक्षप्रविस्तरं शुभापदेव ब्रह्मणा प्रणीतः ।
 स एव पुनस्तेतायां ब्रह्मादिभिरष्टादशधा विभज्य प्रपञ्चोदया संक्षिप्तः । स एव
 पुनर्द्वोपान्ते वैदव्यासेन चतुर्लक्ष्यासंक्षिप्तः" इति प्रतिपादनात् । "ब्राह्मणैव कृते
 चाधे पुराणं श्रुतिसंमितम् । अष्टादशविधं तेषां कृतं कोटिप्रमेदतः ।"
 इत्यादिना धर्मसंहितायामपि तथा प्रतिपादनात् । कल्पविरोधेषु ब्रह्मणा विरोध-

णामतिशयेन प्रचारणं कृतमिति 'शांस्नार्थमेव तत्कल्पेषु' तेषां 'प्रज्ञप्रोक्तत्ववाद' इति तद्वयं व्याज । 'तत्कल्पभेदीयदेवतामहिमवर्णनपरतत्पुराणानां' तत्कल्पभेदेषु प्रचारणं युक्तमित्याचिन्त्यात् । 'तत्कल्पभेदेषु तत्तद्देवताविशेषोक्तम्' मुपोऽहलयातस्तस्य 'इलोकस्योभयोयसत्वेनावश्यापेक्षणीयत्वात्' । तस्मात्सर्वसन्दर्भसामञ्जस्यात् । 'उदाहृतमात्स्यवचनं' 'पुराणेषु' 'केषांचित्पुराणानामप्रामाण्यवर्णनपरं' 'केषांचित्प्रामाण्यवर्णनपरमिति' न सर्वथा युक्तमिति ॥

तदयुक्तम् । 'देवतान्तराणां' 'जगज्जन्मादिकारणत्वादिरूपोक्तयस्य' 'तत्कल्पभेदेषु' प्रवृत्तत्वं 'एवोदाहृतमात्स्यवचनसन्दर्भस्य' 'पुराणानां' 'तद्विषयत्वं' 'प्रतिपादनमुख्येन' 'प्रामाण्यापादकत्वासम्भवात्' । 'प्रोक्तसन्दर्भस्य' 'प्रवचनार्थत्वे' 'रजस्तमोगुणाद्रिकहेतुतत्फलकृततत्पुराणव्याख्यानस्यापि' 'प्रवृत्तप्रसक्तमभिधेयं' 'रजस्तमोगुणाद्रिकमयुक्तमनप्रमादाज्ञाननूलजया' 'दुर्निवारत्वेन' 'व्याख्येयत्वेन' 'तदा' 'तदा सन्निहितेषु' 'पुराणेषु' 'केषांचित्वाक्यानां' 'पाठभ्रमेण' 'तत्स्थाने' 'तद्गुणाद्रिकत्वा' 'व्याख्यात्रा' 'अप्राप्ता' 'पाठयोऽन्तरस्य' 'वेदविस्तृताधिकानेकवाक्यसन्दर्भस्य' 'पूर्यपाठ' 'त्यागं' 'नाभ्यभिचारसम्भवात्' । 'तदभिप्रायेणैव' 'कतिपयपुराणानां' 'राजसतमसादि' 'कल्पविषयत्वादिप्रदर्शनमुख्येन' 'तेषामप्रामाण्यसम्भवेनानुपादेयत्वप्रतिपादनमेव' 'मात्स्यवचनसन्दर्भस्याङ्गीकर्तव्यत्वाच्च' । 'न हि' 'महापण्डितोऽपि' 'विहितकनकफला' 'हारस्तत्समये' 'प्रणिधानपूर्वकं' 'नित्यनिर्दोऽत्वेन' 'प्रमाणतममपि' 'यथावद्व्याख्यातुं' 'क्षमते' 'न' 'वा' 'कचित्पूर्वपाठः' 'परित्यज्य' 'तत्स्थाने' 'पाठान्तरं' 'फलस्यति' । 'तस्मा' 'द्यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'जन्माद्यस्य यतः' इति श्रुतिसूत्राभ्यां 'प्रतिपादितस्य' 'जगज्जन्मादिकारणत्वादिरूपस्य' 'प्रब्रह्मलक्षणस्योक्तरीत्या' 'देव' 'तान्तरस्यसम्भवात्तारायणस्यैव' 'तल्लक्षणत्वे' 'उदाहृतानेकश्रुतिसृतिपुराणादीनामा' 'न्नस्यदर्शनात्' । 'संस्कृता' 'संगता' 'वेदव्यासेनापि' 'महाभारते' 'स्वामिमतमुमुक्षु' 'जेयपरब्रह्मणो' 'न' 'देवतान्तररूपत्वं' 'किन्तु' 'नारायणरूपत्वमेवेति' 'स्याप्तार्थम्' । 'यतस्सर्वाणि' 'भूतानि' 'भवन्त्यादियुगागमे' । 'यस्मिंश्च' 'प्रलयं' 'यांति' 'पुनरेव'

युगक्षये ॥ असृजत्सलिलं पूर्वं स तु नारायणः प्रभुः । ततस्तु भगवांस्तोये
 ब्रह्म णमसृजत्स्वयं" मित्यनेकप्रदेशेषु नारायणतैव कृत्स्नजगत्कारणत्वप्रतिपाद-
 नाच्च । श्रुति स्मृतिपुगणाद्युक्तकृत्स्नजगत्कारणमपि (कृत्स्नजगत्कारणत्वा-
 दपि ?) लक्षणानुरोधेनोदाहृतानेकश्रुतिस्मृतिपुराणादिरूपप्रमाणानुरोधेन च
 परतत्त्वशब्दितं परं ब्रह्म नारायणरूपमेव । न तु तदन्यब्रह्मशिवादिदेवतारूप-
 मिति स्थिरपुरुषार्थप्रेप्सुभिर्नारायणरूपमेव परं ब्रह्मोपास्यं प्रपत्त्यं च श्रुति-
 वाक्येषु कचित्कचित्क्षुद्रोपद्रवोभयसमाधेयत्वादुपेक्षित इति सर्वमनवद्यमिति
 सिद्धान्तसंक्षेपः ॥

सुरेन्द्रमुनिशिष्येण विजयीन्द्राख्यभिक्षुणा ।

नृसिंहप्रीतयेऽकारि परतत्त्वप्रकाशिका ॥

यैर्मीमांसकमुद्रया श्रुतिशिरस्तात्पर्यभूमिः परं

तत्त्वं श्रीहरिरेव नान्यदिति तन्निश्चेतुमुद्यम्यते ।

तत्तत्त्वे दृढभक्तिसंपदमपि प्राप्तुश्च तैरन्वहं

सेव्योऽयं विजयीन्द्रसंयमिवचोगुम्भस्सुधास्वादमा ॥

॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः ॥

॥ श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुभ्यो नमः ॥

इति श्रीमत्परमहंसकुलललाम-श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
 चार्यमुख्यशुभसंप्रदायप्रवर्तकमहापीठाधीश्वर-श्रीमद्द्वैत-
 सिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यवर्य श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रा-
 द्यनेकदुर्वादिमत्तमातङ्गपञ्चानन श्रीमद्विद्यामठ-
 व्याख्यानसिद्धासनाधीश्वर-नास्तिककुलतिमिरनिरा-
 करणसहस्रकिरणास्तिकदर्शनसंरक्षणधुरीण-
 महाविद्यापीठकुलपतिश्रीमत्सुरेन्द्रतीर्थ-श्रीपादशिष्य-
 सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थ-श्रीपादविरचिता

परतत्त्वप्रकाशिका संपूर्णा

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

परतत्त्वप्रकाशिकोदाहृत

पूर्वोत्तरमीमांसासूत्र- अधिकरण-न्यायादिप्रदर्शिनी

Purva & Uttara Mimamsa Sutras, Adikaranas and Nyayas etc. cited in the Paratattva-Prakashika

	Page
1 छागपशुन्यायः	3, 18
2 वचनादिष्टिपूर्वत्वम्	11
3 अपरमिताधिकरणन्याय	11
4 यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति	11
5 छागो वा मन्त्रवर्णात्	8
6 यदाहवनीये जुहोति इत्यादि सामान्यशास्त्रस्य पदे जुहोति गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोति इत्यादि विशेषशास्त्रेण बाधः	19
7 देहलीदीपन्यायः	21
8 इतिकरणं प्रकारार्थं समाप्त्यर्थं वा	21
9 सन्निधानादाकाङ्क्षयाः बलवत्वात्	22
10 अर्थतोऽह्यसमर्थानामानन्तर्येऽप्यसंबन्धः (विश्वजिदधिकरणम्)	22 3, 6, 11
11 अर्थतोऽह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् । मीमांसा वार्तिक	22
12 अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकरः । मी. न्यायः	24
13 निपादस्वपत्याधिकरणम्	38
14 यच्छीलः स्वामी तच्छीलाः प्रकृतयः इति लोकप्रसिद्धिः	38
15 सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायः	39
16 विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम्	61

	Page
17 पञ्चदशान्याय्यानि भवन्ति इत्यादौ आज्यशब्देन प्रसिद्धाज्यग्रहणे प्राप्ते, यदाज्यमीयुस्तदाज्यानामाज्य- त्वमिति श्रौतनिर्वचनानुसारेण तदन्यस्तोत्रारूपकर्म- ग्रहणवत्	62
18 अग्निहोत्रं जुहोति, यावगूं पचतीत्यादाविव अर्थक्रमस्य बलवत्त्वात्	72
19 विरोधे गुणवादः स्यात्	73
20 वसन्ताय ऋषिञ्जलानालभते	73
21 अवचनात्तेषामितरार्थं प्रयुज्यते इति नावमिकाधिकरणे	73
22 श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पार- दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् इति तार्तौयाधिकरणे	74
23 विरोधाधिकरणन्यायः	77
24 समन्वयाध्यायोक्तन्यायः	78
25 उपधेयसंकरेऽपि सृष्टिकर्तृत्वाद्युपाधीनामसांकर्येण	79
26 ग्रहणाग्रहणवाक्यवत् व्यवस्थितविकल्पार्थत्वायोगेन	81
27 पौडशीग्रहणाग्रहणवत्	81

परतत्त्वप्रकाशिकोदाहृतब्रमाणग्रन्थप्रदर्शिनी

List of works quoted in the Paratattva-Prakashika

	Page
छान्दोग्यम्	— 7, 30
वाजसनेयकम्	— 7, 68
तैत्तिरीयम्	— 7, 10, 12, 18, 38, 40, 41, 51, 55, 70
महोपनिषत्	— 8, 13, 15, 17, 19, 29, 33, 34, 42, 43, 46, 49, 50, 51, 55, 5, 8, 70
श्वेताश्वतरोपनिषत्	— 8, 9, 11, 13, 18, 25, 32, 35, 37, 38, 39, 42, 45, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69
नारायणोपनिषत्	— 9, 10, 13, 15, 19, 33, 34, 36, 42, 46
अथर्वशिरस्	— 9, 13, 14, 18, 19, 20, 25, 53, 55
अथर्वशिखा	— 9, 18, 66, 72, 73, 74
शिवपुराणम्	— 10
सुबालोपनिषत्	
सौबाल्युक्तिः	— 15, 17, 19, 20, 26, 29, 34, 36, 38, 41, 45, 47.
पाणिनिस्मृतिः	— 20
मीमांसावार्तिकम्	— 22
मैत्रायणोपनिषत्	— 26, 37, 54, 83
मुण्डकोपनिषत्	— 27, 30
बृहदारण्यकादि	— 34

	Page
शतपथब्राह्मणम्	36
सामवेदः	-- 36
वाराहम्	37
लिङ्गपुराणम्	37, 47, 58, 69, 85, 86
पुराणान्तरम्	
पुराणवचनम्	-- 38, 64, 66
लैङ्गिकवचनम्	40, 77
भारतम् महाभारतम्	40, 63, 76
ब्रह्माण्डम्	41, 48
उत्तरकूर्मपुराणम्	- 41
मानववचनम्, मन्वादि- स्मृतिः	-- 43, 52
उणादिसूत्राणि (शाकटायन.)	43
पुराणवचनम्	- 44
कौर्मम्	-- 48
भागवतम्	- 8, 78, 79, 84
शिवसकल्योपनिषत्	-- 49
नारदीय यादवगिरि- माहात्म्यम्	--- 52
चैयाकरणस्मृति.	--- 54
कठवल्लीमन्त्र.	--- 57
आरण्यकेतुकश्रुतिः	-- 62
इतिहासपुराणादि	- 62
स्कान्दवचनम्	--- 65

	Page
नृसिंहपुराणम्	65
नामसहस्रम्	66
ब्राह्मवचनम्	67
स्मृत्यर्णवः	68
आथर्वणम् (अष्टादश- शान्तिः)	69
विष्णुपुराणम्	69, 76, 78
शौनकस्मृतिः	69
बौधायनस्मृतिः	69
श्रीरुद्रम्	69
रामोपनिषत्	—
योगयाज्ञवल्क्यम्	75
नारदीयम्	76
गीतावचनम्	76
मात्स्यवचनम्	77, 88
महाभाष्यम्	81
पाणिनिसूत्रम्	87
वार्तिकम् (ह्रप्रहोर्भच्छन्दसि)	35
डुमृञ्धारणपोषणयोः	35
ह्रज्हरणे	35
अतद्गुणसंविज्ञान-	
महुग्रीहिः	85

